

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
І НАУКИ УКРАЇНИ**

**Національний технічний
університет
«Харківський політехнічний
інститут»**

**MINISTRY OF EDUCATION
AND SCIENCE OF UKRAINE**

**National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"**

**Вісник Національного
технічного університету
«ХПІ». Серія: Актуальні
проблеми розвитку
українського суспільства**

№ 2 2023

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

**Харків
НТУ «ХПІ», 2023**

**Bulletin of the National
Technical University
"KhPI". Series: Actual
problems of Ukrainian
society development**

No. 2 2023

Collection of Scientific papers

The edition was founded in 1961

**Kharkiv
NTU "KhPI", 2023**

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства = Bulletin of the National Technical University "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Харків : НТУ «ХПІ», 2023. № 2. 2023. 120 с. ISSN 2227-6890.

Видання присвячене визначенню проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення засобами соціально-гуманітарних наук та технологій.

Для науковців, викладачів вищої школи, аспірантів, студентів і фахівців в гуманітарних галузях.

The publication is devoted to the identification of problems of Ukrainian society development and the search for ways of solving them by means of humanities and social sciences and technologies.

For scientists, teachers of higher education, postgraduates, students and specialists in humanitarian fields.

Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 23772–13612Р від 14 лютого 2019 року.

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства» включено до категорії Б "Переліку наукових фахових видань України" за спеціальностями 033-Філософія, 281 - Державне управління, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії, затвердженого Наказом МОН України № 1543 від 20.12.2023 р.

Мова статей – українська, англійська.

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства включений до довідника періодичних видань бази даних Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA) та проекту «Наукова періодика України» УРАН.

Офіційний сайт видання: <http://aprus.khpi.edu.ua>

Засновник

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Founder

National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"

Редакційна колегія серії

Відповідальний редактор:

Грень Л. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

Заст. відповідального редактора:

Терещенко Д. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>

Відповідальний секретар:

Грибко О. В. канд. держ. упр, НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

Editorial staff

Associate editor:

Hren L.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

Deputy associate editor:

Tereshchenko D.A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>

Executive secretary:

Grybko O.V., PhD in public administration, NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

Владленова І. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6958-7183>
Войчик Веслав, проф., Чехонтський університет, Польща
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8132-3212>
Горошко О. І., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8592-1022>
Дзьобань О. П., НЮУ імені Ярослава Мудрого, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2075-7508>
Дольська О. О., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>
Євтифієва І. І., доц., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3170-8737>
Зінченко Л. В., Ph. D, НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7927-3535>
Ігнатюк О.А., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-7752>
Корженко В. В., проф., габ. д-р. ХНУМГ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8403-5558>
Краснокутська Н. С., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8184-3816>
Кучабський О. Г., проф., Гданський університет, Польща
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1271-0782>
Лебедик Л. В., доц., ПНПУ імені В. Г. Короленка, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-6256>
Левченко О. П., проф., НУ «Львівська політехніка», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

Vladlenova I.V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6958-7183>
Wiesław Wójcik, Chekhontsky University, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8132-3212>
Horoshko O.I., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8592-1022>
Dzoban O.P., Yaroslav the Wise NLU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2075-7508>
Dolska O.O., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>
Yevtyfiieva I.I., As. Prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3170-8737>
Zinchenko L. V., Ph. D, NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7927-3535>
Ihnatiuk O. A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-7752>
Korzhenko V. V., prof., hab.d. KhNUUE, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8403-5558>
Krasnokutska N. S., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8184-3816>
Kuchabsky O.G., D.Sc. of Public Administration, Professor, University of Gdansk, Poland
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1271-0782>
Lebedyk L.V., As. prof., V. G. Korolenko NPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-6256>
Levchenko O.P., prof., NU "Lviv Polytechnics", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

- Міщенко В. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1328-4738>
- Мороз В. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-5035>
- Мукуні Джозеф, доц., Технічний університет Вірджинії, США
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-8150>
- Панфілов О. Ю., проф., НЮУ імені Ярослава Мудрого, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-0120>
- Подтергера І.О., проф., Рупрехт-Карлс-Університет Гейдельберга, Німеччина
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4125-5793>
- Попова О. В., проф., ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1611-5956>
- Поступна О. В., проф., НУЦЗУ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Радченко О.В., проф., Гданський університет, Польща.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0437-6131>
- Рущенко І. П., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>
- Скляр В. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>
- Стрельніков В. Ю., проф., Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8822-9517>
- Тараров Я. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: 0000-0002-0734-0804
- Триняк М. В., проф., ХНПУ імені Г. С. Сковороди, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-8535>
- Хмиров І. М., доц., НУЦЗУ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7958-463X>
- Шведун В. О., проф., ХАІ, Україна
ORCID: 0000-0002-5170-4222
- Mishchenko V.A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1328-4738>
- Moroz V.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-5035>
- Joseph Mukuni, As. Prof., School of Education, Virginia Tech, USA
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-8150>
- Panfilov O.Yu., prof., hab.d. KhNUUE, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-0120>
- Podtegera I. O., prof., Universitdt Heidelberg
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4125-5793>
- Popova O.V., prof., H. S. Skovoroda KhNPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Postupna O.V., NUCPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Radchenko O.V., D.Sc. of Public Administration, University of Gdańsk, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0437-6131>
- Rushchenko I.P., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>
- Sklyar V.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>
- Strelnikov V.Yu., prof., V.G. Korolenko NPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8822-9517>
- Tararoev Ya.V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: 0000-0002-0734-0804
- Tryniak M. V., prof., H. S. Skovoroda KhNPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-8535>
- Khmyrov I.M., As. prof., NUCPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7958-463X>
- Shvedun V.O., prof., NUCPU, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5170-4222

Рекомендовано до друку Вченою радою НТУ «ХПІ». Протокол № 11 від 26 грудня 2023 р.

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ

ШАНОВНІ АВТОРИ!

З радістю повідомляємо вам, що **20 грудня 2023 року** **Наказом Міністерства освіти і науки України № 1543 «Вісник Національного технічного університету «ХПІ» Серія: «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства» = Bulletin of the National Technical University "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development»** було включено до переліку наукових фахових видань України за спеціальностями **033 – філософія** (рубрика «Філософсько-педагогічні аспекти духовного розвитку українського суспільства: теорія та практика») та **281 – державне управління** (рубрика «Право та публічне управління суспільним розвитком»).

Ця подія має велике значення як для НТУ «ХПІ», так і для навчально-наукового інституту соціального-гуманітарних технологій (ННІ СГТ), тому що здобувачі третього рівня освіти (аспіранти) кафедр філософії й соціології та публічного управління ННІ СГТ тепер мають можливість згідно з Постановою КМ «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (від 12 січня 2022 р. № 44) публікувати свої наукові статті.

Перш, ніж висвітлювати наші наміри стосовно подальшого розвитку наукового видання, окреслимо шлях, пройдений «Вісником» у минулому.

Збірник наукових праць «Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» було засновано у 1961 році. Але окремого збірника для публікації робіт в галузі гуманітарних наук не існувало. Такий збірник було створено на факультеті «Інтегральної підготовки» у 2010 році, який згодом було реорганізовано в навчально-науковий інститут соціального-гуманітарних технологій. Це дозволило розширити тематику наукових робіт у збірнику за рахунок включення до інституту нових кафедр.

З метою участі у формуванні Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України від 15.01.2018 р. №32)

22 грудня 2018 р. на засіданні Вченої ради НТУ «ХПІ» було розглянуто питання упорядкування серій збірника «Вісник Національного технічного університету «ХПІ». При цьому ставилось завдання –

наявності в кожному навчально-науковому інституті, на факультеті фахового наукового видання.

Наказ від 15.02.2019 № 87-ОД закріпив наявність в університеті 23 серій збірника «Вісник Національного технічного університету «ХПІ» та об'єднання у серію «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства» рубрик «Філософія», «Актуальні проблеми історії України» (ISSN 2079-0813), «Історія науки і техніки».

Виданням отримано індивідуальне Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: КВ № 23772-13612Р від 14.02.2019 р. Згідно зі свідоцтвом, тематичною спрямованістю видання є розповсюдження та обмін науковою інформацією щодо проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення засобами соціально-гуманітарних наук та технологій. Видання включене до довідника періодичних видань бази даних OCLC WorldCat (США), бази даних серіальних видань Ulrich's Periodicals Directory (США), пошукових систем CrossRef та Google Scholar, Електронної бібліотеки The Vernadsky National Library of Ukraine (Україна, Київ), Електронної бібліотеки Institutional Repository (eNTUKhPIR) (Україна, Харків), Електронної науково-технічної бібліотеки НТУ «ХПІ».

Мета видання полягає у публікації оригінальних досліджень в галузі філософії, публічного управління та адміністрування, соціального забезпечення, філології, українознавства, культурології, історії науки, фізичної культури. Видання відкритого доступу присвячене визначенню проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення засобами соціально-гуманітарних наук та технологій. Статті до публікації приймаються за такими рубриками:

– «Філософсько-педагогічні аспекти духовного розвитку українського суспільства: теорія та практика»;

– «Право та публічне управління суспільним розвитком»;

– «Соціальна політика та соціальне забезпечення в суспільстві змін»;

– «Інтеграція філології та технічних наук»;

– «Українознавство, культурологія та історія науки»;

– «Фізична культура у вищій школі: історія і сучасність».

Незважаючи на несприятливі часи для нашої країни, ми впевнено рухаємося вперед, працюємо на ниві науки, наближаючи перемогу і не зупиняючись на досягнутому, – маємо намір доповнити наукове видання спеціальністю 032 – історія та археологія (рубрика «Українознавство, культурологія та історія науки»), щоб аспіранти кафедри українознавства, культурології та науки і техніки ННІ СГТ у подальшому теж мали можливість публікувати в ньому свої наукові здобутки.

Тож, запрошуємо науковців, викладачів вищої школи, аспірантів, студентів і фахівців у галузі гуманітарних наук своїми науковими працями продовжити славний літопис наукового видання «Вісник Національного технічного університету «ХП» Серія: «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства»!

Відповідальний редактор Лариса ГРЕНЬ

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 101.141: 167/168: 001.8

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.01

А.Г. БЕЗРОДНИЙ**МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ ТА КРЕАЦІОНІЗМУ**

У сучасному природознавстві значне місце приділяється концепції глобального еволюціонізму та еволюційна теорія в біології (зокрема). Вона вважається фундаментальною та незаперечною. Еволюціонізм прийшов на зміну раннім світоглядним уявленням про незмінність світу, які прийнято позначати терміном креаціонізм (створення). У науковій та популярній літературі еволюціонізм подається як щось принципово нове у розумінні картини світу. Чи так принципово відмінність «світу створеного» від «світу, що само твориться» (еволюційний дарвінізм)? В роботі зроблено спробу, якщо й не спростувати принципову протилежність еволюціонізму та креаціонізму, то хоча б проілюструвати прихований методологічний зв'язок між ними.

Ключові слова: еволюціонізм, креаціонізм, природний відбір, мінливість, творення, апорії.

A.G. BEZRODNIY**METHODOLOGICAL ANALYSIS OF EVOLUTIONISM AND CREATIONISM**

In modern natural science, a significant place is given to the concept of global evolutionism and evolutionary theory in biology (in particular). It is considered fundamental and undeniable. Evolutionism was replaced by early worldview ideas about the immutability of the world, which are usually denoted by the term creationism (creation). In scientific and popular literature, evolutionism is presented as something fundamentally new in understanding the picture of the world. Is the difference between the "created world" and the "self-creating world" (evolutionary darwinism) so fundamental? In the work, an attempt is made, if not to refute the fundamental opposition of evolutionism and creationism, then at least to illustrate the hidden methodological connection between them.

Key words: evolutionism, creationism, natural selection, changes, creation, aporias.

Постановка проблеми. У сучасному природознавстві значне місце приділяється концепції глобального еволюціонізму та теорії еволюції в біології, зокрема. Вона вважається фундаментальною та незаперечною. Данна парадигма прийшла на зміну раннім світоглядним уявленням про незмінність світу, які прийнято позначати терміном креаціонізм (творіння, створення). Далі в тексті ми дамо розширене тлумачення понять «еволюціонізм» та «креаціонізм».

У науковій та популярній літературі еволюціонізм подається як щось принципово нове у розумінні картини світу. Кардинально відмінне від примітивного та ретроградного, який перебував під «згубним впливом релігійного мракобісся». Чи так принципова відмінність «світу створеного» (створеного зовнішньою силою) від «світу, що сам твориться» (еволюційний дарвінізм)?

У своїй роботі ми спробуємо, якщо не спростувати принципову протилежність еволюціонізму і креаціонізму, то хоча б проілюструвати прихований методологічний зв'язок між ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідь на питання стосовно того, як сформувався органічний світ навколо нас, завжди турбував

людство, а особливо мислячий його прошарок. Починаючи зі стародавніх філософських поглядів, домінуючими завжди були дві протилежні точки зору: «Світ створено» (креаціонізм) або «Світ створюється самостійно» (еволюціонізм). А також, «Світ незмінний» (елеати) або «Світ безперервно змінюється» (Геракліт).

До числа видатних креаціоністів слід віднести таких діячів, як: Філон Александрійський, Ориген, Аврелій Августин, Фома Аквінський. Вони заклали канонічні основи креаціонізму. Відзначимо, що видатний ботанік та засновник сучасної схеми систематизації органічного світу – К. Лінней, також був палким прихильником креаціонізму.

У подальшому тему взаємодії між еволюціонізмом і креаціонізмом активно розробляли К. Лоренц, Е. Вілсон, В. Стенджер, Майкл Біхі та інші.

Серед сучасних напрямків креаціонізму слід відзначити дві його течії, а саме: «молодоземельний» та «староземельний». Суттєва різниця між ними пролягає у питанні віку Землі. Перші наполягають на канонічному релігійному тлумаченні віку Землі (до 6000 років). Напроти, останні, не заперечують проти сучасного наукового «підрахунку» віку Землі.

Серед плеяди сучасних розробників цього питання відзначимо: К. Еськова, Б. Рудого, В. Малюка, Michael Behe, William Coleman, P. Draper, Cavalier-Smith, Ronald L. Numbers, Eugenie C. Scott, T.N. Shanks.

Засновниками еволюційного підходу в біології є: Г. Спенсер, Е. Тайлор, Ж. Ламарк, Б. Уоллес та, насамперед, Ч. Дарвін.

У середині XX сторіччя на зміну класичному дарвінізму прийшла синтетична теорія еволюції (СТЕ), яка базувалась на роботах дослідників. У розробку СТЕ великий внесок зробили Микола Вавилов, Г. Гаузе, Дж. Гакслі, Дж. Холдейн, Р. Фішер, Дж. Сімсон, С. Райт та інші. Під терміном «еволюціонізм» у нашій роботі ми переважно будемо звертатися до базових положень СТЕ.

Найбільш сучасне тлумачення, проблеми, що нами аналізується, представлено у роботах В. Бровдій [1], Н. Воронова [2], В. Горбань [2], Н. Никифорова [5], Б. Рудий [7], В. Сарабєєва [2] та Річарда Докінза [6] і Койн Джеррі [4], Н. Bendik [10], Н. Caleb [11], D. Allchin [12].

Мета статті полягає у проведенні логіко-методологічного аналізу концепцій креаціонізму та еволюціонізму з подальшим порівнянням та виявленням загальних або відмінних рис та закономірностей. Особливу увагу ми звернемо на подібність або кардинальну відмінність двох сил, що «творять»: для еволюціонізму – це природний відбір, та Творець у концепції креаціонізму.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до безпосереднього викладу матеріалу, для початку нам буде потрібно зробити звернення до фундаментального філософського підґрунтя, а саме, до елеатів та філософських уявлень Геракліта. Коротко нагадаємо кожну з них.

Геракліта слід розглядати як «батька засновника» сучасних еволюціоністських поглядів. Чого тільки вартий класичний вислів: «двічі не можна увійти в ту саму річку». Іншими словами, все перебуває у постійній (перманентній) зміні, постійно та безперервно звертаючись у свою протилежність. У світі немає застиглих форм. Світ перебуває у процесі постійних трансформацій.

Також зазначимо, що Геракліт вказував на циклічність трансформацій, що відбуваються у світі. Постійні переходи у протилежності призводять (рано чи пізно, але неминуче) до замикання циклу розвитку. «Все повертається на кола своя». Цей стан справ Геракліт називав «великим роком».

Тепер від Геракліта перейдемо до його світоглядної протилежності – елеатам (Парменід, Зенон, Ксенофан). Від світу безперервних змін до світу відсутності таких. Особливо, до їх закликів навіть видимі зміни (наприклад, переміщення в просторі) розглядати як ілюзорні форми сприйняття. Теоретично у світі відсутні будь-які форми руху (розвитку). Від «внутрішніх» змін (те, що прийнято називати внутрішнім генезисом або розвитком) до «зовнішніх» (для стороннього спостерігача) проявів трансформації об'єкта (навіть у вигляді зміни положення у просторі).

Роздуми елеатів спираються на базовий принцип. «Те, що є – є. То чого нема – ні». Якщо у

Вас виникне бажання зрушити з місця, Вам доведеться «витіснити» когось (або щось) з його законного місця. Порожніх місць – нема. Бо вже все є. Порожнього, не зайнятого просто не існує. Зауважимо, що просто переміщуючись у просторі, ми витісняємо повітря з його місця, звільняючи йому своє.

Живий, галасливий (нагадаємо апорію «про падаючий мішок із зерном»), рухливий (апорії «Стріла» та «Ахіллес і черепаха») світ в уяві елеатів «застиг» та «замовк». Однак він завмер у нероз'яснених парадоксах – апоріях, коли теоретично намагашся осмислити наш «рухливий», а в Геракліта «занадто рухливий» (не знає не миті зупинки) світ.

Чому ж виникає прірва між чуттєвим світом та раціональною спробою його теоретичного осмислення?

У намаганні пояснити процес руху (навіть у найпростішій формі – механічне переміщення) елеати спиралися на принцип дихотомії – нескінченного поділу відрізка навпіл. Останні дії, рано чи пізно, призводили до неминучого питання. Чи можливо подолати нескінченну кількість точок (половинки від половинки відрізка, що залишилася, або 1/2, 1/4, 1/8, 1/16 і так далі) за обмежений проміжок часу? Відповідь – ні.

Іншими словами, в апорії «Стріла» остання ніколи не долетить до мішені. Більш того, чисто теоретично вона просто не повинна відірватися від тятиви. Стріла, яка вже вразила ціль. Вразила її, порушивши логічну конструкцію, яка забороняє їй летіти!

Наприклад, в об'єктивних умовах апорії «Ахіллес і черепаха» реальний (хоч і міфологічний герой) Ахіллес, звичайно, скоротить фору і обжене черепаху. Навпаки, коли для інтерпретації бігу Ахіллеса ми застосуємо «принцип дихотомії», ми впадемо в нескінченне поділ половини навпіл, прирікаючи олімпійського чемпіона з бігу на «вічні наздоганяння» черепахи (карикатурного образу повільності).

Якщо некритично підійти до логічного (наукового) осмислення світу, то легко можна довести, що найшвидше – Ахіллес (гарязд, не помічаємо Гермеса) не здатний наздогнати, а тим більше обігнати найповільніше – черепаху.

Після досить великого теоретичного обґрунтування безпосередньо перейдемо до методологічного аналізу креаціонізму та еволюціонізму.

Креаціонізм можна подати у вигляді таких основних положень:

- 1) світ органічних (біологічних) форм створений Творцем (Богом);
- 2) акт творіння стався у минулому часі;
- 3) біологічні види залишаються незмінними (постійними) з часу їх створення.

Виходячи з аналогічних положень, еволюціонізм дає нам таку картину:

- 1) біологічні види «створені» та «створюються» природним відбором;
- 2) акт «творіння» продовжується і тепер і передбачається, що продовжиться у майбутньому;

3) види постійно змінюються (трансформуються) на підставі того, що «творилися» в минулому і продовжують цей процес у теперішньому.

Відзначимо, що другі та треті положення є похідними від перших. Наприклад, якщо для креаціонізму, види, створені Творцем в останній момент Великого творіння, і акт створення припинено. Цілком логічні твердження 2 і 3. Види незмінні, так як вони «створені» у минулому і більше «не творяться». Незмінність видів продиктована тим, що акт творіння вже у минулому.

Далі ми переходимо до розгляду найголовнішого для нашої статті питання. Порівняння Творця (креаціонізм) та природного відбору (еволюціонізм).

Усі фундаментальні еволюціоністські роботи від класиків до сучасності, описуючи природний відбір, вказують на те, що це прихований (інтегрований) механізм, функціонування, якого проявляється лише за кінцевим результатом його діяльності – появою нових пристосованих форм.

Немає поодиноких актів прояву природного відбору. Наприклад, коли лисиця женеться за зайцем, то ця дія не тотожна прояву механізму природного відбору. Лисиця та заєць як еволюційно створені види – це наслідок механізму функціонування природного відбору. У процесі формування цих видів брали участь мільйони фізичних, хімічних, біологічних, географічних та інших факторів. Тільки їх поєднання та взаємодія і породило все велике розмаїття органічного світу, що оточує нас.

Інакше кажучи, природний відбір – це діюча (творча) сила, функціонування якої ми можемо спостерігати за результатами. «За плодами його (природний відбір) – дізнається його (природний відбір)».

Немає потреби вкотре наголошувати, що це дуже схоже на креаціонізм. Причому останній легко готовий модернізуватися. Якщо сучасна біологія наводить докази мінливості видів, то креаціонізм готовий висунути аргумент: Творець створив, але потім, побачивши недосконалість своїх творінь, він продовжив творити і досі творить.

Висновки. Визнаючи певну спірність наших тверджень, ми зважимося на твердження, що між креаціонізмом і вершиною сучасного природознавства – еволюціонізмом, пролягає не така вже й велика прірва. Обидві ці філософські конструкції базуються на принципі, що всі органічні форми в цьому світі створені «творчою силою» (Творець – креаціонізм, природний відбір – еволюціонізм).

Новий, революційний світогляд, дарований людству Ч Дарвіном, просто замінив Творця з релігійного минулого на сучасного (модернового) «творця» (творця з маленької літери) – природний відбір.

Різниця між «творцями» полягає лише в тому, що один створив біологічні види (Бог чи Деміург) та «відійшов від справ». Органічні форми застигли без застосування «руки майстра». Навпаки, другий (природний відбір), продовжує невтомно творити, насичуючи наш світ все новими та новими формами.

Опозиція між креаціонізмом та еволюціонізмом – це продовження старої філософської дилеми. Між світом, «навіки застиглим без змін» (елеати), та світом «вічного руху та змін» (Геракліт). Яку картину «приємніше» спостерігати спостерігачеві, таку він має право для себе і вибрати.

Великий і могутній маг, і чарівник розум, легко інтерпретує світ: від реалістичних, фізичних (наукових) картин до ілюзій несвідомого, від низинних глибин міфологічного розуміння до ідеалістичних вершин релігійної метафізики.

Послужливий угодник розум кричить: «Яких картин світу Вам треба? Я намалюю будь-яку. Тільки купуйте». Колись на зорі людства добре розхоплювали «міфологічні етюди». Потім фанатики змітали «релігійні сюжети». У «нові часи» у моду увійшли «пасторалі на наукову тематику» та застигли портрети «класиків».

Креаціонізм та еволюціонізм представили людству свої картини світу. Чи так принципово та фундаментально вони відмінні?

Список літератури

1. Бровдій В. (2013). *Еволюційне вчення*. К.: ВЦ «Академія». 336 с.
2. Воронова Н.В., Горбань В.В., Сарабєєв В.Л. (2022). *Теорія еволюції: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавр спеціальностей 091 Біологія та освітньо-професійних програм «Біологія», «Генетика», «Біологія та здоров'я людини»*. Запоріжжя: Запорізький національний університет. 93 с.
3. Кваша В. (2014). *Еволюційне вчення: Лабораторний практикум*. Тернопіль: навчальна книга «Богдан». 68 с.
4. Коїн Джеррі. (2015). *Чому еволюція правдива*. К.: Наш Формат. 346 с.
5. Никифоренко Н.О., Никифоренко А.Р. (2019). Становлення еволюціоністської парадигми в соціогуманітаристиці. *Габітус*. № 8. С. 7–11. Retrieved from <http://habitus.od.ua/journals/2019/8-2019/8-2019.pdf>
6. Річард Докінз. (2020). *Найграндіозніше шоу на Землі. Доказ Еволюції*. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 432 с.
7. Рудий Б. (2003). *Криза еволюціонізму*. К.: Четверта хвиля. 116 с.
8. Alexander R. D. (1987). *The Biology of Moral Systems*. New York: Aldine de Gruyter. Retrieved from <https://philpapers.org/rec/ALETBO-2>
9. Avital E., Jablonka, E. (2000). *Animal traditions: behavioural inheritance in evolution*. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5062471/mod_resource/content/1/Eytan_Avital_Eva_Jablonka_Animal_Traditions_BookZZ.org.pdf
10. Bendik H. (2021). The Ecological Dimension of Natural Selection. *Philosophy of Science*. Vol. 88, Issue 5. P. 1199 – 1209. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/philosophy-of-science/article/abs/ecological-dimension-of-natural-selection/A0DD0DCBB4B31B8896DBA6AAA2037DEF>
11. Caleb H. (2021) Review of Charles H. Pence's The Causal Structure of Natural Selection. *Elements in the Philosophy of Biology*. Cambridge: Cambridge University Press. *Philosophy of Science*. Vol. 90, Issue 3. P. 750 – 753. Retrieved from https://philsci-archive.pitt.edu/21945/1/Pence_Review_CH.pdf
12. Douglas Allchin, Alexander J. Werth (2022) How We Think about Human Nature: The Naturalizing Error. *Philosophy of Science*. Vol. 87, Issue 3. P. 499 – 517.

13. Margarida H. (2022) Natural Selection of Independently Originated Life Clades. *Philosophy of Science*. Vol. 89, Issue 3. P. 454–470. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/philosophy-of-science/article/natural-selection-of-independently-originated-life-clades/6F479CCA0FF6089AF947F2AC04C8CB65>

14. Staffan M. (2009). The dark side of evolution: caprice, deceit, redundancy. *Hist. Philos. Life Sci.*; 31(2): 183-99. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/41823500_The_Dark_Side_of_Evolution_Caprice_Deceit_Redundancy

15. Sober E. & Wilson, D. S. (1998). *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. Retrieved from https://www.academia.edu/1336938/Unto_Others_The_Evolution_and_Psychology_of_Unselfish_Behavior

References (transliterated)

1. Brovdii V. (2013). *Evoliutsiine vchennia*. K. : VTs «Akademiiia». 336 s.

2. Voronova N.V., Horban V.V., Sarabieiev V.L. (2022). *Teoriia evoliutsii : navchalno-metodychnyi posibnyk dlia zdobuvachiv stupenia vyshchoi osvity bakalavr spetsialnostei 091 Biolohiia ta osvithno-profesiinykh prohram "Biolohiia", "Henetyka", "Biolohiia ta zdorovia liudyny"*. Zaporizhzhia : Zaporizkyi natsionalnyi universytet. 93 s.

3. Kvasha V. (2014). *Evoliutsiine vchennia: Laboratornyi praktykum*. Ternopil : navchalna knyha «Bohdan». 68 s.

4. Koin Dzherri. (2015). *Chomu evoliutsiia pravdyva*. K. : Nash Format. 346 s.

5. Nykyforenko N.O., Nykyforenko A.R. (2019). Stanovlennia evoliutsionistskoi paradyhmy v sotsiohumanitarystytsi. *Habitus*. № 8. S. 7–11. Retrieved from <http://habitus.od.ua/journals/2019/8-2019/8-2019.pdf>

6. Richard Dokinz. (2020). *Naihrandioznishe shou na Zemli. Dokaz Evoliutsii*. Kharkiv : Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 432 c

7. Rudyi B. (2003). *Kryza evoliutsionizmu*. K. : Chetverta khvyliia. 116 s.

8. Alexander R. D. (1987). *The Biology of Moral Systems*. New York: Aldine de Gruyter.

9. Avital E., Jablonka E. (2000). *Animal traditions: behavioural inheritance in evolution*. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from https://disciplinas.usp.br/pluginfile.php/5062471/mod_resource/content/1/Eytan_Avital_Eva_Jablonka_Animal_Traditions_BookZZ.org.pdf

10. Bendik H. (2021). The Ecological Dimension of Natural Selection. *Philosophy of Science*. Vol. 88, Issue 5. P. 1199–1209. DOI: <https://doi.org/10.1086/714999>.

11. Caleb H. (2021) Review of Charles H. Pence's *The Causal Structure of Natural Selection*. *Elements in the Philosophy of Biology*. Cambridge : Cambridge University Press. *Philosophy of Science*. Vol. 90, Issue 3. P. 750 – 753.

12. Douglas Allchin, Alexander J. Werth (2022). How We Think about Human Nature: The Naturalizing Error. *Philosophy of Science*. Vol. 87, Issue 3. P. 499 – 517.

13. Margarida H. (2022). Natural Selection of Independently Originated Life Clades. *Philosophy of Science*. Vol. 89, Issue 3. P. 454 – 470.

14. Staffan M. (2009). The dark side of evolution: caprice, deceit, redundancy. *Hist. Philos. Life Sci.*; 31(2): 183-99.

15. Sober E. & Wilson D. S. (1998). *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Надійшла (received) 06.11.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Безродний Андрій Геннадійович (Bezrodniy Andrey) – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доцент кафедри теорії культури і філософії науки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1489-9523>

УДК 001.18:316.77:355.01

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.02

Н.Б. ГОДЬ, О.А. КРУЦЬ

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЯК ВІДНОВЛЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗУМІННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЛІНГВО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ СУЧАСНОЇ ДІЙСНОСТІ

Актуальність статті полягає в продовженні дослідження феномену війни та повоевння, в яких одним з головних проблемних питань є питання захисту, відновлення як загальної системи держави на всіх її складових компонентах, так і підтримка та відновлення громадян країни, технологій, виробництва та її природних ресурсів (де це можливо зробити). Війна представляє собою збройний конфлікт, в якому на разі як показує практика активно використовуються нові і старі форми зброї, технологій та інші елементи втручання та деструкції з боку ворога. Філософія тісно пов'язана з питаннями ідеології, питаннями здоров'я, тощо, саме тому, сучасна агресія супроти України при дослідженні показує низку відмінностей як у веденні війни, так і у питаннях теорії та практики реабілітації в порівнянні з попередніми війнами та, як наслідок, з очікуваним періодом повоевння. Саме це та відновлення цілісності або реабілітації і є питанням першочергового вивчення та запровадження їх висновків на теоретичному та практичному рівнях не лише у філософському просторі, але і в дисциплінах та галузях інших наук.

Ключові слова: реабілітація, війна, цілісність, відновлення, єдність, єдине, футурологія, екологічна футурологія, аналіз, синтез, хвороба, здоров'я.

REHABILITATION AS THE RESTORATION OF INTEGRITY IN THE CONTEXT OF THE FEATURES OF UNDERSTANDING THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF THE APPLICATION OF LINGUISTIC AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MODERN REALITY

The relevance of the article lies in the continuation of the study of the phenomenon of war and post-war, in which one of the main problematic issues is the issue of protection, restoration of both the general system of the state in all its constituent components, and the support and restoration of the country's citizens, technologies, production and its natural resources (where it can be done). War is an armed conflict in which, as practice shows, new and old forms of weapons, technologies and other elements of interference and destruction are actively used by the enemy. Philosophy is closely related to issues of ideology, issues of health, etc., that is why the modern aggression against Ukraine when studied shows a number of differences both in the conduct of war and in issues of theory and practice of rehabilitation in comparison with previous wars and as a result, with the expected post-war period. It is this issue of restoration of integrity or rehabilitation that is a matter of primary study and implementation of their conclusions at the theoretical and practical levels, not only in the philosophical space, but also in the disciplines and branches of other sciences.

Key words: rehabilitation, war, wholeness, restoration, unity, single, futurology, ecological futurology, analysis, synthesis, disease, health.

Постановка проблеми. Існування та поточне використання понять та термінів потребує детальної перевірки їх знання та певної «валідізації» у сучасному просторі. Кожне поняття як стабільний конструкт, з одного боку, є логічно оформленою загальною формою думки про предмет і є концентрованою думкою або ідеєю якогось елементу дійсності, при цьому ми спираємося на розуміння того, що сам окремих термін є саме тим словом або словосполученням, яке є назвою кожного певного поняття якоїсь конкретної галузі чи ділянки в науці та техніці. Будучи стабільними конструктами, з одного боку, поняття та терміни з певним часом мають нагоду або застарівати, або виходити на периферію наукового використання. Але з іншого боку, вони також можуть розширюватися і конкретизуватися самі під час наукового та філософського дослідження. Мова як живий конструкт вводить нове розуміння метафор, символів і опис дійсності, саме через це інколи виникають або неточності, або «подібності» (як приклад, можемо навести терміни «кібогр», який в різних ситуаціях має різне тлумачення та значення, тощо).

Саме тому, настала потреба в філософському дослідженні специфіки розуміння поняття «Єдине», «Цілісність» та «Реабілітація», їх наповнення та взаємозв'язку, практичного та теоретичного значення в тому просторі, в якому знаходиться наразі Україна та її громадяни. Війна як феномен складається з низки подій, які, попередньо виникнув, виводять той же соціальний чи економічний, політичний гіперконфлікт на такий рівень, який створює стан «передвоєнного» або «міжвоєнного» періодів, який завершується початком агресії та збройної агресії. Війна сама як феномен має власну структуру та відповідно до того досліджується не лише в історичному контексті, але й низкою відповідних дисциплін. Окрім того, вона одночасно має різне закінчення для будь-яких сторін, які тим чи іншим чином сприймали в ній участь: поразкою, перемогою, зникненням або утворенням нових держав. Зняттям або створенням нових конфліктів або перемир'ям (тимчасовим чи більш-менш

довготривалим у часі). На додачу, після війни починається новий простір, який досить часто називають «Повоєнням», який породжує внаслідок певних реалізацій проектів та дій нову стадію комунікації на міждержавних рівнях. І у всіх цих описаних складових існує низка соціально-філософських проблем, які, в першу чергу, впливають на громадян, тобто вимагають філософського, антропологічно скерованого розгляду. Війна як конфлікт вносить деструкуючі елементи і знищує на багатьох рівнях, в тому числі й особистому, цілісність, і саме феномен Єдиного – як у плані анатомічного характеру, так і у плані ментального, внаслідок чого страждає психіка, здоров'я та відчуття ідентичності у індивідів. Під час та після воєнних дій процес Реабілітації набуває не просто медичного характеру, а стає нагальною потребою для всіх верств населення, але, як на нашу думку, має певні відмінності щодо практичного застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід нагадати, що поняття Єдиного досліджувалося ще у працях Платона, Аристотеля та Плотіна, Діонісія Ареопагіта, Августина та Прокла. Тема Єдиного продовжує досліджуватися, і тут можемо назвати праці М. Штірнера, І. Реріх, Д. Федчука, концепт цілісності добре досліджено у О. Вознюка. Про цілісність з позиції біосоціальних засад мистецтва в контексті коеволуційної парадигми у свій час писала О. Денісова, питання цілісності через дослідження феномену антропологізму та когнітивної семантики підіймалося у А. Шарипіна, і він розробив концепцію інтертеоретичних структур когнітивного простору людини, проаналізувавши причини, що протидіють інтегруванню феномену цілісності у простір міждисциплінарного дискурсу. Оскільки цілісність досліджується не лише в індивідуальному плані, а й у більш глобальному, суспільному, рівні (ми використали висновки, які запропонував у дослідженнях Ю. Рожков). Важливими є дослідження про таку специфічну рису цілісності, як духовна, яку досліджувала І. Бондаревич. Важливі і сьогодні розробки А. Алексеєнко, Г. Воловик, В. Чудомех, В. Кузьменко. Корисними є введення до

розуміння поняття «Цілісність» та «Реабілітація» поняття «Людський вимір» у концепті соціального прогресу, який досліджувала О. Прудникова. Наголошуємо на значенні у реабілітації питань особливостей національного характеру, прикладом подібного наукового дослідження постає робота «Еволюція хтонічного образу в українському фольклорі» В. Пономаренко. Питання реабілітації військових ґрунтовно досліджував Ю. Бриндіков, його праця цікава саме тим, що скерована саме на дослідження військових, які брали участь у бойових діях. Не менш важливими є висновки зроблені В. Крутовим у запропонованій ним інноваційній стратегії реорганізації та розвитку системи медико-психологічної реабілітації та оздоровлення як засобу забезпечення сталого розвитку української державності (хоча поняття «сталий» та «стійкий» розвиток потребують додаткового уточнення та пошуку іншої назви, про що писалося вже у свій час Н. Годзь у роботі «Вступ до екологічної футурології» [8]).

Метою статті є дослідження джерельної бази та підготовка до дослідження значення реабілітаційної роботи у відновленні цілісності на всіх рівнях – від особистої до суспільної в Україні під час війни та в повоєнному просторі, аналіз структури та наповнення понять Цілісність, Єдине, Реабілітація та початок побудови концепції розуміння Реабілітації як особливого чинника у відновленні громадян, особливо військових спеціалістів та учасників бойових дій. Метою статті слугує дослідження та розуміння значення застосування лінгво-філософського аналізу понять і термінів, дотичних до тематики дослідження.

Виклад основного матеріалу. Головною метою як під час війни, так і повоєнному просторі для кожної держави тим чи іншим чином причасної до феномену війни, бойових дій, економічних санкцій тощо, є мета відновлення цілісності особистості та суспільства. Положення між ідеологією держави-агресора та держави, яка захищає власних громадян та територію, на разі дійсно відмінні за мотивацією і метою. У статті ми продовжуємо займатися питаннями, які пов'язані та стосуються держави, яка обороняється, а саме, України. Будь-який конфлікт, особливо збройний завжди скерований на порушення цілісності: територіальної, особистісної, індивідуальної тощо. Про це неодноразово вже писалося у працях [8], [9], [10], [11], [12]. Основним шляхом до відновлення вищезначеного є реабілітація. Ми з вами таким чином маємо низку взаємопов'язаних та залежних понять та термінів, а саме: здоров'я, цілісність, єдність, реабілітація. Саме тому, насамперед, нам треба звернути увагу на значення слів «поняття» та «термін». Розуміння точності та відповідності використання понять та термінів у будь-якій науці є дуже важливим питанням. Нагадаємо, що під поняттям, зазвичай, розуміють певну стійку форму мислення, за допомогою якої віддзеркалюються стійкі зв'язки та відносини предметів та явищ. Поняття також є думкою або системою думок, за допомогою яких узагальнюється та виділяються предмети певного класу за загальними та особливими для них ознаками.

Ми оперуємо, в першу чергу, поняттями «Війна», «Повоєння» та висвітлюємо структуру та значення феномену «Цілісності» та «Реабілітації», яку зазвичай сприймають як «відновлення» та «повернення» до певного статусу. Оскільки поняття розрізнять у широкому і науковому сенсах, то загальні поняття формально виділяють спільні ознаки предметів та явищ і закріплюють їх у словах. Поняття «Реабілітація» пройшло певний шлях трансформації (від розуміння її функції як механізму, шляху поновлення у статусі (і тут ми мали такі її практичні втілення, як політична, правова тощо) до створення нових галузей знань у контексті медичної, соціальної, психологічної і професійної реабілітації). Такий процес змін та розгалуження можливостей поняття та термінів пояснюється тим, що, на відміну від загальних понять, наукові поняття створюють такі означення, через які подано суттєві та необхідні ознаки (слова та знаки чи формули, якими викладено поняття, називаються науковими термінами). Нагадаємо, що наш інтерес до теоретичного дослідження понять «Реабілітація», «Єдине» та «Цілісність» є важливим через те, що саме поняття дуже важливі для пізнання, оскільки за їх допомогою пізнання від чуттєвого ступеня підіймається до логічного мислення, тобто, сприйняття переходить у віддзеркалення у формі поняття. Саме тому важливо дотримуватися питань точності, повноти викладення та розуміння на мовному рівні того, що закладено в об'ємі поняття. Саме тому, у першу чергу, ми розуміємо реабілітацію як шлях до максимально можливого відновлення того, чим, або яким був стан індивіда, суспільства, природної екосистеми або технічної чи навіть техно-природної систем [8], [9] до його порушення [13]. Поняття є наслідком довгого шляху пізнання, концентрацією досягнутого знання. Нагадаємо, що поняття створюються внаслідок таких операцій мислення, як порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, експеримент. Поняття виникає за рахунок виділення чогось спільного, але воно не виключає одиничне та особливе. Повторимося, що оскільки поняття відображають дійсну реальність, то вони такі ж пластичні, як сама оточуюча нас реальність. У цьому контексті цікава робота «Антропологізм і когнітивна семантика» А. Шарипіна [26], бо в ній було розроблено «концепцію інтертеоретичних структур когнітивного простору людини» та піддано аналізу причини, що протидіють інтегруванню феномену цілісності саме у простір міждисциплінарного дискурсу (зазначимо, що нам цікава саме міждисциплінарність).

У праці «Біосоціальні засади мистецтва в контексті коеволюційної парадигми» О. Денісова [15] було представлено автором «науково-методологічну базу усвідомлення біосоціальних засад духовно-практичного феномену мистецтва» та уведено поняття «арт-соціалізація», для нас важливим є дослідження автора стосовно біосоціальної цілісності саме процесу арт-соціалізації (у соціогенезі, у формуванні особистості) в його органічності соціоприродній екосистемі людини, оскільки реабілітація відбувається у межах соціального простору, то ми можемо зробити певне посилення на роботу «Громадянське суспільство

й особистість: форми взаємодії» Ю. Рожкова [23], в якій було вивчено та проаналізовано саме соціальні детермінанти, які обумовлюють форми взаємодії особистості та громадянського суспільства. Автор пише про «суперечливу єдність форм особистісної свободи», яка, на його думку, «дозволила проінтерпретувати сутність об'єкта як цілісність його індивідуальних і колективних характеристик», і пише про відновлення та створення «креативної особистості». Разом із питаннями екологічної футурології підіймалося питання майбутніх хвороб або ж трансформації нині існуючих [8]. Війна і повоення підіймають нові лінії дослідження та моделювання шляхів реабілітації і в ментальному, духовному плані. Тому цікавими є деякі міркування, зроблені у праці «Духовна цілісність особистості як атрибут саморозгортання людини» І. Бондаревича [2], де було запропоновано «концепцію становлення духовної цілісності особистості як атрибуту саморозгортання людини». Автор духовну цілісність людини бачить як «її здатність протистояти природним і соціальним факторам та забезпечувати самовідтворення системи внутрішньо особистісних механізмів». Досі постає важливим звертання до висновків, зазначених під час дисертаційного дослідження у праці «Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі» А. Алексеєнко [1], та «Еволюція хтонічного образу в українському фольклорі» В. Пономаренко [19]. Апробацію поняття «цілісність» та розкриття повноти його наповнення можна знайти у праці «Життя як цілісність: соціально-філософський аналіз» Г. Воловик [7], в якій, окрім того, було розглянуто «генезу соціально-філософського осмислення життя, та піддано аналізу генетичну обумовленість та субординацію як цілком закономірні риси розвитку форм життя та вивчено соціальні детермінанти, які здійснюють оптимізацію життєдіяльності. Цікавим є розділ, в якому було проаналізовано чинники загрози існуванню життя та перспективи регулятивних функцій життєдіяльності в конфліктах за умов загострення глобальних проблем людської цивілізації.

Корисним до нашої тематики дослідження було звернутися до визначення просторової та часової межі ієрархічної складної відкритої само упорядкованої системи «світова соціоприродна цілісність» та які пропонує автор «інкорпорованих підсистем» в моделі «регіональні історико-культурні цілісності» у дисертаційному дослідженні «Знання та технології в історичних просторах культури» С. Рижкової [22], що підтверджує важливість та різноманітність дослідження поняття «цілісність». Основні концепції соціального розвитку з позицій розгляду феномену цілісності певним чином можна побачити розкритими й у праці «Людський вимір у сучасному концепті соціального прогресу (філософсько-історичний аналіз)» О. Прудникової [20] в якій надано модель реалізації сучасного концепту соціального розвитку, і яка базується на прагненні до збереження природних нерозривних зв'язків людини з суспільством, особливо за умов сучасного концепту соціального розвитку, зокрема, цілісності світогляду; єдності свідомості та мислення. Про цілісний образ

людини написано у праці «Принципи дидактики як об'єкт історико-філософської рефлексії» В. Кузьменко [17]. Автор шляхом «інтерпретації ейдетики Платона, ентелехії Арістотеля, антитези «сакральне-секулярне» Августина Блаженного, пансофізму Я. Коменського визначив, що трансформація принципів дидактики здійснюється через поступовість, послідовність, і статично – через доступність, наочність та цілісність.

Питання дослідження поняття «цілісність» та фактори розвитку суспільства добре представлено і у праці «Системна цілісність суспільства як фактор його прогресивного розвитку» І. Чайки [24], те ж поняття є системоутворюючим у роботі «Цілісність живого в контексті сучасного природознавства (онтологічні основи)» В. Чудомех [25]. Також можемо посилатися на роботи І. Віктор [4]. З точки зору практичного втілення знань стосовно реабілітації в нагоді можуть стати розробки, викладені в праці Ю. Бриндікова [3] та В. Крутова [16]. З певними коментарями цікавою є робота й В. Горлинського [14].

Висновки. Таким чином, ми можемо зробити такі висновки: поняття «Цілісність», «Єдність» та «Реабілітація» у нових рамках досліджень, спричинених нагальною практичною потребою відновлення цивільних та військових, набувають нових напрямків дослідження та практичного застосування. Аналіз попередньої літератури доводить, що попередні наукові розвідки вже внесли певний національний чинник та колорит до предмету та об'єкту дослідження феномену реабілітації. Та незважаючи на кількість наукових праць, саме розуміння Реабілітації як відновлення феномену Цілісності в загальнофілософському контексті розроблено не було. Кінцева мета будь якого дослідження полягає у вирішенні низки задач, однією з яких та першочерговою серед інших є точність розуміння стану сучасних методик дослідження та понять, закладених в них. Саме тому, на нашу думку, лінгвістичний аспект аналізу реабілітації як відновлення цілісності та аспект означення та розмежування задля практичної роботи між поняттями «Війна» та «Повоення» буде вносити ясність до практичного втілення низки реабілітаційних завдань до виконання з метою допомоги відновленню та мотивації до здорового повноцінного життя.

Список літератури

1. Алексеєнко А.П. (2007). *Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі* : автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.04 ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків. 32 с.
2. Бондаревич І.М. (2008). *Духовна цілісність особистості як атрибут саморозгортання людини* : автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04 ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ. 20 с.
3. Бриндіков Ю.Л. (2018). *Теорія та практика реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб*. Хмельницький, Тернопіль. Retrieved from https://tnpu.edu.ua/naukova-robota/documents-download/d-58-053-03/Dis_Bryndikov.pdf
4. Віктор І., Гаврилюк Ю. (2019). *Філософсько-антропологічний аналіз ритуалів (на матеріалі української культури)*. *Сучасні тенденції розвитку освіти й науки:*

проблеми та перспективи. Зб. наук. праць. Вип. 5. К.-Л.-Б. С. 187-190. Retrieved from <https://langs.physio-pedia.com/uk/principles-of-rehabilitation-uk/>

5. Вітко-Присяжнюк Я. (2023). Сучасна мовна політика України в контексті питання національної безпеки. *Мова і право: лінгвістичний аспект розуміння, тлумачення та застосування права: Матеріали міжвузівського круглого столу (09 листопада 2023 року)*. Одеса: ОДУВС. 178 с. С. 9-13.

6. Вознюк О.В. (2005). *Концепція цілісності як основа філософського синтезу знань*. Житомир: Рута-Волинь. 654 с.

7. Воловик Г.В. (2001). *Життя як цілісність: соціально-філософський аналіз*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03; Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 19 с.

8. Годзь Н.Б. (2017). *Вступ до екологічної футурології*: монографія. Харків. Видавель Олександр Савчук. 572 с.

9. Годзь Н.Б. (2022). Концепт війни в контексті розгляду питання екологічної футурології та задачі відновлення та відбудови: філософський аспект. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. № 2. С. 18-21. Retrieved from <http://aprus.khpi.edu.ua/issue/view/16333>

10. Годзь Наталія. (2023). Стандарти та традиції у науковій комунікації під час війни та повоєнного простору (культурологічний та екологічний аспект). *Острозькі культурологічні читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Острог, 31 березня 2023 р.)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 100 с. С. 35-37.

11. Годзь Наталія. (2023). Питання урбаністики та ментальне здоров'я в сучасному та повоєнному просторі України. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект*: Матеріали IX міжнародної науково-теоретичної конференції (23-24 березня 2023 р. м. Черкаси); упорядник О.І. Астапова-Вязміна; відп. ред. проф. А.І. Бойко. М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технологіч. ун-т Черкаси: ЧДТУ. 133 с. С. 72-24. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=26m7EAAAQBAJ&pg=PA72&ots=pdMror4utc&lr&hl=uk&pg=PA72#v=onepage&q&f=false>

12. Годзь Наталія (2023). Практична сторона екологічної футурології в світлі російсько-української війни (російської збройної агресії проти України). *Collection of theses of the International Scientific – Practical Conference «Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good»*. «Управлінські, соціальні та технологічні інновації в основі суспільного блага». «Vadybinės, socialinės ir technologinės inovacijos – visuomenės gerovės pagrindas». *Tarptautinės mokslinės – praktinės konferencijos tezių rinkinys. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції. 30 -31 May, 2023. Marijampole*. С. 34-35. Retrieved from https://marko.lt/wp-content/uploads/2023/09/Tesis-book_Marijampole_2023_pdf.pdf

13. Годзь Н.Б., Круць О.А. (2023). Причини розгляду феномену цілісності у контексті духовного та фізичного здоров'я нації. *Філософія в сучасному світі: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 17-19 листопада 2023 р.*; Ред. кол. Я.В. Тараров, А.В. Кіпенський, О.О. Дольська [та ін.]. Харків. 205 с. С. 175-176.

14. Горлинський В.В. (2011). *Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір*: монографія. К.: Вид. ПАРАПАН. 390 с. Retrieved from <https://ap.uu.edu.ua/article/308>

15. Денісова О.В. (2002). *Біосоціальні засади мистецтва в контексті коєволюційної парадигми*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. Сімф. 20 с.

16. Крутов В. (2022). Курс – здорова країна. Національна інноваційна стратегія реорганізації та розвитку системи медико-психологічної реабілітації та оздоровлення – засіб забезпечення сталого розвитку української державності. *Фітотерапія. Часопис*. № 3. С. 68–77. Retrieved from <https://www.phytotherapy.vernadskyjournals.in.ua/journal/2022/3/6.pdf>

17. Кузьменко В.В. (2003). *Принципи дидактики як об'єкт історико-філософської рефлексії*: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05; Нац. металург. акад. України. Д. 18 с.

18. Мова і право: лінгвістичний аспект розуміння, тлумачення та застосування права. *Матеріали міжвузівського круглого столу (09 листопада 2023 року)*. Одеса: ОДУВС, 2023. 178 с.

19. Пономаренко В.В. (1999). *Еволюція хтонічного образу в українському фольклорі*: автореф. дис... канд. філол. наук: 09.00.12; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т українознав. К. 19 с.

20. Пруднікова О.В. (2007). *Людський вимір у сучасному концепті соціального прогресу (філософсько-історичний аналіз)*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03; Харк. ун-т повітр. сил ім. І. Кожедуба. Харків. 17 с.

21. Реріх І.В. (2021). Феномен «Єдиного» у філософії Макса Штірнера». *Національний університет «Києво-Могилянська академія» Факультет гуманітарних наук Кафедра філософії та релігієзнавства*. 45 с. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b1144bc0-839b-442d-9432-b2fc98adc103/content>

22. Рижкова С.А. (2005). *Знання та технології в історичних просторах культури*: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ. 36 с.

23. Рожкова Ю.А. (2009). *Громадянське суспільство і особистість: форми взаємодії*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03; Донец. нац. ун-т. Донецьк. 16 с.

24. Чайка І.Ю. (2005). *Системна цілісність суспільства як фактор його прогресивного розвитку*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03; Ін-т вищ. освіти АПН України. К. 20 с.

25. Чудомєх В.М. (2003). *Цілісність живого в контексті сучасного природознавства (онтологічні основи)*: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.01; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. Сімф. 20 с.

26. Шарипін А.В. (2008). *Антропологізм і когнітивна семантика*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ. 16 с.

References (transliterated)

1. Alekseienko A.P. (2007). *Dukhovnist: sutnist, evoliutsiia, formy vyjavlennia v etnosi: avtoref. dys... d-ra filosof. nauk: 09.00.04*; Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. Kharkiv. 32 s.

2. Bondarevych I.M. (2008). *Dukhovna tsilisnist osobystosti yak atrybut samorozghortannia liudyny: avtoref. dys... kand. filosof. nauk: 09.00.04*; Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. Kyiv. 20 s.

3. Bryndikov Yu.L. (2018). *Teoriia ta praktyka rehabilitatsii viiskovoslužhbovtiv uchasnykiv boiovykh dii v systemi sotsialnykh sluzhzb. Khmelnytskyi, Ternopil*. Retrieved from https://tnpu.edu.ua/naukova-robota/documents-download/d-58-053-03/Dis_Bryndikov.pdf

4. Viktor I., Havryliuk Yu. (2019). *Filosofsko-antropologichniy analiz rytualiv (na materialii ukrainskoi kultury)*. Suchasni tendentsii rozvytku osvity u nauky: problemy ta perspektyvy. Zb. nauk. prats. Vyp. 5. К.-Л.-В. S. 187-190. Retrieved from <https://langs.physio-pedia.com/uk/principles-of-rehabilitation-uk/>

5. Vitko-Prysiashniuk Ya. (2023). Suchasna movna polityka Ukrainy v konteksti pytannia natsionalnoi bezpeky. *Mova i pravo: linhvistychnyi aspekt rozuminnia, tлумachennia ta zastosuvannia prava: Materialy mizhvuzivskoho kruhloho stolu (09 lystopada 2023 roku)*. Odesa: ODUVS. 178 s. S. 9-13.
6. Vozniuk O.V. (2005). Kontsepsiia tsilisnosti yak osnova filosofskoho syntezu znan. *Zhytomyr : Ruta-Volyn*. 654 s.
7. Volovyk H.V. (2001). Zhyttia yak tsilnist: sotsialno-filosofskiy analiz: avtoref. dys... kand. filos. nauk: 09.00.03 ; Zaporiz. derzh. un-t. Zaporizhzhia, 19 s.
8. Hodz N.B. (2017). Vstup do ekolohichnoi futurolohii : monohrafiia. Kharkiv. Vydavets Oleksandr Savchuk. 572 s.
9. Hodz N.B. (2022). Kontsept viiny v konteksti rozghliadu pytannia ekolohichnoi futurolohii ta zadachi vidnolennia ta vidbudovy: filosofskiy aspekt. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI»*. Serii: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva. № 2. S. 18-21. Retrieved from <http://aprus.khpi.edu.ua/issue/view/16333>
10. Hodz Nataliia. (2023). Standarty ta tradytsii u naukovii komunikatsii pid chas viiny ta povoiennoho prostoru (kulturolohichni ta ekolohichni aspekt). *Ostrozki kulturolohichni chytannia: materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Ostroh, 31 bereznia 2023 r.)*. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». 100 s. S. 35-37.
11. Hodz Nataliia. (2023). Pytannia urbanistyky ta mentalne zdorovia v suchasnomu ta povoiennomu prostori Ukrainy. *Sotsialni ta humanitarni tekhnologii: filosofsko-osvitnii aspekt : Materialy IX mizhnarodnoi naukovoteoretychnoi konferentsii (23-24 bereznia 2023 r. m. Cherkasy) ; uporiadnyk O.I. Astapova-Viazmina ; vidp. red. prof. A.I. Boiko. M-vo osvity i nauky Ukrainy, Cherkas. derzh. tekhnolohich. un-t Cherkasy :ChDTU*. 133 s. S. 72-24. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=26m7EAAAQBAJ&lp g=PA72&ots=pdMror4utc&lr&hl=uk&pg=PA72#v=onepage &q&f=false>
12. Hodz Nataliia. (2023). Praktychna storona ekolohichnoi futurolohii v svitli rosiisko-ukrainskoi viiny (rosiiskoi zbroinoi ahresii proty Ukrainy). *Collection of theses of the International Scientific – Practical Conference «Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good». «Upravlinski, sotsialni ta tekhnolohichni innovatsii v osnovi suspilnoho blaha». «Vadybinés, socialinés ir technolohinés inovacijas – visuomenés gerovés pagrindas». Tarptautinés mokslinés – praktinés konferencijos tezių rinkinys. Zbirnyk tez Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii. 30 -31 May, 2023. Marijampole. S. 34-35. Retrieved from https://marko.lt/wp-content/uploads/2023/09/Tesis-book_Marijampole_2023_pdf.pdf*
13. Hodz N.B., Kruts O.A. (2023). Prychyny rozghliadu fenomenu tsilisnosti u konteksti dukhovnoho ta fizychnoho zdorovia natsii. *Filosofiia v suchasnomu sviti: Materialy IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 17–19 lystopada 2023 r. ; Red. kol. Ya.V. Tararoev, A.V. Kipenskyi, O.O. Dolska [ta in.]. Kharkiv. 205 s. S. 175-176.
14. Horlynskyi V.V. (2011). *Filosofiia bezpeky i staloho ljudskoho rozvytku: tsinnisnyi vymir : monohrafiia*. K. : Vy d.PARAPAN. 390 s. Retrieved from <https://ap.uu.edu.ua/article/308>
15. Denisova O.V. (2002). *Biosotsialni zasady mystetstva v konteksti koevoliutsiinoi paradyhmy: avtoref. dys... kand. filos. nauk: 09.00.03 ; Tavr. nats. un-t im. V.I.Vernadskoho*. Simf. 20 s.
16. Krutov V. (2022). Kurs – zdorova kraina. *Natsionalna innovatsiina stratehiia reorganizatsii ta rozvytku systemy medyko-psykholohichnoi rehabilitatsii ta ozdorovlennia – zasib zabezpechennia staloho rozvytku ukrainskoi derzhavnosti*. *Fitoterapiia*. Chasopys. № 3. S. 68–77. Retrieved from <https://www.phytotherapy.vernadskyjournals.in.ua/journal/2022/3/6.pdf>
17. Kuzmenko V.V. (2003). *Pryntsyepy dydaktyky yak obiekt istoryko-filosofskoi refleksii: avtoref. dys... kand. filosof. nauk: 09.00.05 ; Nats. metalurh. akad. Ukrainy*. D. 18 s.
18. *Mova i pravo: linhvistychnyi aspekt rozuminnia, tлумachennia ta zastosuvannia prava: Materialy mizhvuzivskoho kruhloho stolu (09 lystopada 2023 roku)*. Odesa : ODUVS, 2023. 178 s.
19. Ponomarenko V.V. (1999). *Evoliutsiia khtonichnoho obrazu v ukrainskomu folklori: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 09.00.12 ; Kyiv. un-t im. T. Shevchenka, In-t ukrainoznav. K.* 19 s.
20. Prudnikova O.V. (2007). *Liudskiy vymir u suchasnomu kontsepti sotsialnoho prohresu (filosofskostorychnyi analiz): avtoref. dys... kand. filos. nauk: 09.00.03 ; Khark. un-t povitr. syl im. I. Kozheduba*. Kharkiv. 17 s.
21. Rerikh I.V. (2021). *Fenomen «Iedynoho» u filosofii Maksa Shtirnera». Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia» Fakultet humanitarnykh nauk Kafedra filosofii ta relihiieznavstva*. 45 s. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b1144bc0-839b-442d-9432-b2fc98adc103/content>
22. Ryzhkova S.A. (2005). *Znannia ta tekhnologii v istorychnykh prostorakh kultury: avtoref. dys... d-ra filos. nauk: 09.00.02 ; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka*. Kyiv. 36 s.
23. Rozhkova Yu.A. (2009). *Hromadianske suspilstvo i osobystist: formy vzaiemodii: avtoref. dys... kand. filos. nauk: 09.00.03 ; Donets. nats. un-t. Donetsk*. 16 s.
24. Chaika I.Iu. (2005). *Systemna tsilnist suspilstva yak faktor yoho prohresyvnoho rozvytku: avtoref. dys... kand. filos. nauk: 09.00.03 ; In-t vyshch. osvity APN Ukrainy*. Kyiv. 20 s.
25. Chudomiekh V.M. (2003). *Tsilnist zhyvoho v konteksti suchasnoho pryrodoznavstva (ontolohichni osnovy): Avtoref. dys... kand. filosof. nauk: 09.00.01 ; Tavr. nats. un-t im. V.I.Vernadskoho*. Symf. 20 s.
26. Sharypin A.V. (2008). *Antropolohizm i kohnityvna semantyka: avtoref. dys... kand. filos. nauk: 09.00.02 ; Kyiv. nats. un-t im. T.Shevchenka*. Kyiv. 16 s.

Надійшла (received) 15.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Годзь Наталія Борисівна (Godz Nataliia) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2717-1232>;

Круць Олександр Анатолійович (Kruts Oleksandr) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії, Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0453-3635>

A.M. КОСС

ТРАНСГУМАНІЗМ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ДО БЕЗСМЕРТЯ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ РОЗВИЛКИ

У статті використовується аналітико-системний, антропологічний, концептуальний, порівняльно-емпатичний, історико-хронологічний, історико-компаративістський та інші підходи, які дають можливість спиратися на терміни: теогуманізм, класичний гуманізм, механістично-функціональний гуманізм, постгуманізм, неогуманізм. В античний період починають з'являтися різні джерела та підходи щодо розуміння людини як природної істоти. Виникають різноманіття джерел та течій розуміння гуманізму. У той час існував рабовласницький лад, в якому розглядали рабів як знаряддя праці, які мають здатність розмовляти, на відмінну від биків, візків, лопат та плугів. Такі стосунки не можна назвати емпатичними взаємовідносинами, в той самий час рабовласники проявляли емпатію до рівних своєму соціальному класу. В епоху Середньовіччя виникає гуманізм, який базується на сутності обоження людини, її взаємозв'язків із себе подібними та світом через призму теоцентризму. Цей підхід сформував теорію теогуманізму, на базі якого сформувався теотрансгуманізм, який застосовував релігійно-духовні технології для вдосконалення душі. На цьому еволюційному етапі гуманізму тіло розглядається як джерело низинних егоїстичних бажань та гріхів. Теотрансгуманізм відкриває шлях до безсмертя через порятунок від гріховних думок та вчинків, а взаємини між людьми базуються на любові через божественну іскру в кожному індивіді. В епоху Відродження відбувається повернення до природності людини, але вже на біологічній основі. Цей гуманізм базується на антропоемпатії та застосовує тілесно спрямовані технології для вдосконалення індивіда. Антропогуманізм, на відмінну від теогуманізму, розглядає тілесні потреби людини не як гріховну природу, а джерело, яке дозволило підкорити тварин та природу своїй волі. Цей еволюційний етап гуманізму базується на антропоцентризмі та антропоемпатії та вбачає вдосконалення людини через тілесно спрямовані технології. Завдяки активному розвитку різноманіття технологій з'являються заводи та фабрики, робиться акцент на необхідності задоволення постійно зростаючих потреб суспільства, а людина починає розглядатися як природно-функціонуюче явище. Виникає механістичний гуманізм, у рамках якого індивід ототожнюється з механізмом, годинником та вічним двигуном, та використовує для вдосконалення своєї тілесності особливості роботи верстатів, машин та інших механізмів. Застосування механістичних технологій дозволяє підвищити функціональні можливості людини, а тілесність виступає її просторово-часовим обмеженням. На цьому етапі починають виникати постгуманістичні тенденції. Якщо механістичний гуманізм розглядає технології для поліпшення процесів функціонування, то постгуманізм їх застосовує в аспекті вдосконалення якості тілесного вмістилища, яке є межею буття людини. З'являється більш глибоке розуміння можливостей людського функціонування та перспектива реалізації давньої мрії людства набуття безсмертя. У рамках постгуманізму постає проблема установа меж буття людини. Адже їх технотрансгуманістичне порушення веде до деформування антропоцентризму та ставить до провідних позицій технології та егоїзму. У рамках постгуманізму формується нове ставлення до розуміння людини як біологічно-штучного явища. При використанні біоетики межа розуміння людини постійно змінюється та залежить від прогресу науки та технологій. Все це призводить до формування нового еволюційного етапу гуманізму – неогуманізму, який базується на антропобіоцентризмі та біоантропоемпатії, та має вплив на формування сучасного планетарного світогляду.

Ключові слова: гуманізм, людина, теогуманізм, класичний гуманізм, механістично-функціональний гуманізм, постгуманізм, неогуманізм, наука, біоцентризм, антропоцентризм, трансгуманізм, еволюція, емпатія, біоетика.

A.M. KOSS

TRANSHUMANISM AS A TECHNOLOGY TO IMMORTALITY: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL RAMIFICATIONS

In the article analytical-systemic, anthropological, conceptual, comparative-empathic, historical-chronological, historical-comparative and other approaches are used that allow us to rely on the terms: theohumanism, classical humanism, mechanistic-functional humanism, posthumanism, neohumanism. During the ancient period, different sources and approaches to understanding man as a natural being began to appear. There are a variety of origins and currents of understanding humanism. At that time, there was a slave system in which slaves were viewed as tools of labor with the ability to speak, in contrast to oxen, carts, spades and plows. Such relationships cannot be called empathic relationships, but at the same time, slave owners showed empathy for equals in their social class. In the Middle Ages, humanism emerged as based on the essence of some kind of deification a person as a god, his relationships with his own kind and the world through the prism of theocentrism. This approach formed the theory of theohumanism, on the basis of which theotranshumanism was formed, which used religious and spiritual technologies to improve the soul. At this evolutionary stage of humanism, the body is seen as a source of brute egoistic desires and

sins. Theotranshumanism opens the way to immortality through deliverance from sinful thoughts and actions, and relationships between people are based on love through the divine spark in each individual. During the Renaissance, there was a return to human naturalness, but on a biological basis. This humanism is based on anthropoempathy and uses body-oriented technologies to improve the individual. Anthropohumanism, in contrast to theohumanism, considers human bodily needs not as a sinful nature, but as a source that allows one to conquer animals and the nature of one's will. This evolutionary stage of humanism is based on anthropocentrism and anthropoempathy and sees human improvement through body-oriented technologies. Thanks to the active development of a variety of technologies plants and factories appear, emphasis is placed on the need to meet the ever-growing needs of society, and man begins to be viewed as a naturally functioning phenomenon. Mechanistic humanism emerges, within which the individual is identified with a mechanism, a clock and a perpetual motion machine, and uses the features of the operation of machine tools, machines and other mechanisms to improve his physicality. The use of mechanistic technologies makes it possible to increase the functional capabilities of a person, and physicality acts as a spatio-temporal limitation. At this stage, posthumanistic tendencies emerge. While mechanistic humanism considers technologies to improve functioning processes, posthumanism applies them in the aspect of improving the quality of the bodily container, which is the limit of human existence. There is a deeper understanding of the possibilities of human functioning and the prospect of realizing humanity's ancient dream of achieving immortality. Within the framework of posthumanism, the problem of establishing the boundaries of human existence arises. After all, their techno-transhumanistic violation leads to deformation of anthropocentrism and leads to the leading positions of technology and egoism. Within the framework of posthumanism, a new attitude to understanding man as a biologically artificial phenomenon is being formed. When using bioethics, the limit of human understanding is constantly changing and depends on the progress of science and technology. All this leads to the formation of a new evolutionary stage of humanism – neohumanism, based on anthropobiocentrism and bioanthropoempathy, and influences the formation of the modern planetary worldview.

Key words: humanism, human, theohumanism, classical humanism, mechanistic-functional humanism, posthumanism, neohumanism, science, biocentrism, anthropocentrism, transhumanism, evolution, empathy, bioethics.

Постановка проблеми. Кожен історичний етап еволюції гуманізму включає свою трансгуманістичну спрямованість, яка визначається сутністю цього етапу та рівнем науково-технічних досягнень, які відкривають нові перспективи трансформації тілесності людини, яка з одного боку виступає просторо-часовою обмеженістю людського буття, а з іншого – дає можливість контактувати зі світом.

Гуманізм вивчається впродовж багатьох століть. Одним з центральних аспектів та проблем його вивчення є тенденції спрямованості його трансформації та вектор його еволюції для соціально-антропологічних досліджень. У цій роботі приділено увагу ще мало розробленому підходу розкриття трансформації гуманізму, який базується на антропоемпатичній спрямованості. Це дозволило розглянути трансгуманізм не тільки як напрямок гуманістичного розвитку, але й обґрунтувати, що він є похідною кожного еволюційного етапу гуманізму і є мірою рівня розвитку науки та філософського розуміння тілесності. Кожна традиція гуманізму формує свої особливості розуміння людини та має свій специфічний трансгуманізм, як технологію, що пропонує шлях до досягнення безсмертя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що теогуманізм розвивається у роботах християнських богословів: у I ст. – дванадцять найближчих учнів І. Христа (Яків, Андрій, Петро, Пилип, Іоан та ін.), С. Першомученик, К. Римський, І. Богоносець; у II ст. – Василід, А. Афіньський, П. Єраполський, П. Смірський, Маркіон, М. Сардський, І. Ліонський, А. Афіньський, К. Александрійський, К.-С.-Ф. Тертуліан; у III ст. – І. Римський, Оріген, Д. Великий, К. Карфагенський, М.-М. Фелікс, П. Самосатський, св. М. Патарський, Л. Антіохійський, Л.-Ц.-Ф. Лактанцій; в епоху

Раннього Середньовіччя (IV–X ст.) – А. Великий, В. Великий, Г. Богослов, Г. Ніський, І. Златоуст, св. Єронім, св. Августин, К. Александрійський, Несторій, Г. Великий, М. Ісповідник, І. Сирич; в епоху Високого Середньовіччя (XI–XIV ст.) – св. А. Кентерберійський, П. Абеляр, Б. Клервоський, св. А. Великий, Т. Аквінський, Й.-Е. фон Гохгайм, В. Оккам; в епоху Пізнього Середньовіччя (XIV–XV ст.) – К. Сієнська, Я. Гус, Ф. Кемпійський, М. Кузанський, Е. Ротердамський, М. Лютер, У. Цвінглі та ін.

Варто відзначити, що теогуманізм, який базується на теоцентризмі, продовжував існувати та розвиватись поза межами епохи Середньовіччя: І. Лойола, М. Сімонс, Ф. Меланхтон, Ж. Кальвін, Дж. Нокс, Т. Авільська, Т. Беза, І. від Хреста, Р. Хукер, Я. Арміній, Я. Беме, Р. Бакстер, Дж. Оуен, Ф. Фенелон, Дж. Едвардс, Дж. Веслі, Ч. Веслі, Дж. Уайтфилд, А. Кларк, Ф.-Д.-Е. Шляєрмахер, Ч.-Г. Фінней, св. Дж.-Г. Ньюман, Ф.-Д. Моріс, С. К'еркегор, Дж. Майлі, В. Бут, Ч.-Г. Сперджен, Ч. Ходж, К.-Г.-А. фон Харнак, А. Б. Сімпсон, К.-Г.-А. фон Гарнак, Р. Отто, А. Швейцер, Е. Льюїс, Й. Педерсен, Е.-С. Джонс, К. Барт, Г.-Е. Бруннер, Ф. Шін, Дж. Мюррей, Б. Лонерган, К.-Й.-Е. Ранер, Г.-У. фон Бальтазар, Дж.-Е. Ледд, Ф. Стегг, К.-Ф.-Х. Генрі, Т.-Ф. Торранс, Т. Мертон, Б. Грем, Дж.-Б. Кобб, Й.-А. Ратцингер, Г. Гутьєррес, Р. Дженсон, М. Еріксон, Х. Гонсалес, Т. Келлер, Р.-В. Дженсон, Т.-К. Оден, А.-К. Плантінг, Н.-Л. Гайслер, Ю.-Х. Петерсон, Р.-Т. Форстер, К. Уорд, Дж.-Ф. Мак-Артур, С. Тонг, Е. Джонсон, М.-Дж. Борг, М. Маккорд-Адамс, Д.-А. Карсон, Дж.-С. Пайпер, Р. Захаріас, С. Фергюсон, В.-Л. Крейг, А. Бегг, К.-Е. Ховінд, Д. Б. Уоллес, Г.-Дж. Уорд, Г. Бойд, С. Хан, Дж. Алісон, М. Девер, М.-С. Хортон та ін.

Другим етапом еволюції гуманізму можна вважати класичний гуманізм, який використовує тілесно спрямовані практики для впливу на вдосконалення душі та описується наприкінці Середньовіччя та на початку епохи Відродження в роботах Д. Аліг'єрі, Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, Л. Бруні, Л. да Вінчі, Дж.-П. делла Мірандола, Е. Роттердамський, Н. ді Б. дей Макіавеллі, Т. Мор, Р. Санті, У. фон Гуттен, Ф. Рабле, Ж. Боден, М.-Е. де Монтень, В. Шекспір, Г. Гроцій та ін. Далі ці ідеї розвиваються в епоху Просвітництва: Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Дж. Лок, В. Бауер, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г.-В.-Ф. Гегель, Л. Фейєрбах та ін. Варто відзначити, що на розвиток сучасної теорії класичного гуманізму вплинули роботи філософів екзистенціалістів: С. К'єркегор, К. Ясперс, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр та ін. [2, с. 57].

Наступний еволюційний етап гуманізму має назву постгуманізм. Він пов'язаний з використанням техніко-технологічних досягнень. Спочатку спирався на механістично-функціональну парадигму розуміння людини, а потім на біоетичну. А трансгуманізм мав відповідні спрямованості. Уперше термін трансгуманізм з'явився у поемі Д. Аліг'єрі, надалі його розробкою займалися: Дж.-С. Гакслі, П.-Т. де Шарден, Дж.-Б.-С. Голдейн, Ж.-О. де Ламетрі, М.-Ж.-А.-Н. де Кондорсе, Р.-Ч.-В. Етінгер, М.-Л. Мінські, Ж. Бодріяр, Ф.-М. Есфендіарі (псевдонім FM-2030), Д. Харавей, Г. Моравек, Р. Курцвейл, К.-Е. Дрекслер, Д. Пірс, С.-В. Фуллер, Г.-Х. Рейнольдс, М. Мор, А. Сандберг, Н. Бостром, Ф. Феррандо та ін. Поруч з терміном трансгуманізм з'явився термін постгуманізм, який надалі отримав широке використання (ввів І. Хассан). Але довгий час багато дослідників не проводили між цими термінами різниці.

Форсайт в науково-фантастичній літературі зробив свій внесок у розвиток концепції трансгуманізму, який описують письменники-фантасти: Р.Е. Гайнлайн, А.-Ч. Кларк, С.-Г. Лем, брати Стругацькі (А.Н. Стругацький та Б.Н. Стругацький), Р. Ракер, В. Гібсон, Дж. П. Ширлі, Б. Стерлінг, Н.Т. Стівенсон та ін. Варто відзначити, що питаннями трансгуманізму займалися й українські дослідники: Н.В. Загурська, О.В. Добродум, М.А. Ожеван, С.С. Денежников, С. Пилипенко, Т. Солдатська, В. Бушанський, Н.Б. Капустіна, Л.О. Попсуєнко, Л.С. Гоц, І.О. Кобзева та ін. Існують і критики тенденції техногенного гуманізму. Це О.-А.-Г Шпенглер, М. Гайдеггер, Л. Мамфорд, Ж. Еллюль, Дж. Вейценбаум, Ю. Габермас, Ж. Бодріяр, К. Сейл, Л.Р. Касс, А. Фенберг, Дж. Зерзан, Ч. Глендіннінг, Ф. Фукуяма, М.Дж. Сендел, В.Н. Джой, Дж. Брайсон, К. Кроуфорд та ін.

Мета статті – дослідження історичного розвитку гуманізму, виявлення історичних форм його трансформації в філософсько-антропологічних ученнях, аналіз нових гуманістичних тенденцій та їх вплив на методологічні основи виміру тілесності людини.

Виклад основного матеріалу. У статті використовується антропологічний, порівняльно-

емпатичний, історико-хронологічний та історико-компаративістський підходи, які дають можливість спиратися на концепції, що ґрунтуються на поняттях: теогуманізм, класичний гуманізм, механістично-функціональний гуманізм, постгуманізм, неогуманізм. Для дослідження теогуманізму використовувалися методи християнських традицій теоцентризму; для класичного гуманізму – антропоцентричний підхід; для механістично-функціонального гуманізму – раціональний підхід з урахуванням механістично-метафізичного погляду на людину; для постгуманізму – техніко-технологічний підхід у рамках нанобіоконвергентної парадигми; а для неогуманізму – біоантропоемпатичні підходи з урахуванням планетарного світогляду. Застосовуючи системний аналіз, можна відзначити, що кожен еволюційний етап розвитку гуманізму присутній та існує поруч з іншими напрямками, але в залежності від поширення релігії, рівня розвитку науки й техніки домінує конкретна провідна гуманістична спрямованість, яка породжує «свій» трансгуманізм. Вони виступають мірою єдності та розвитку тілесності та духовності.

Гуманістичні тенденції почали зароджуватися в античній Греції та стародавньому Китаї. Проблема вивчення людини вперше була поставлена Сократом, проблема взаємовідносин між людиною та государем – Конфуцієм, загальні принципи вивчення людини – Протагором. Протагор першим сказав, що людина є мірою всіх речей, що дало спрямованість подальших досліджень антропоцентризму, який став базою подальшого розвитку гуманізму. Арістотель вважав, що людина – це політична тварина, отже він ставить розвиток людини у залежність від політичної ідеології. Ці ідеї зробили значний вплив на формування теогуманізму та наступних етапів його розвитку.

Перший етап розвитку гуманізму отримав назву теогуманізм. Він має теотрансгуманістичну спрямованість і розглядає релігійні практики як технології досягнення духовного безсмертя. Але в той самий час деякі автори звертають увагу на потребі урахування в цьому процесі тілесного. Так, наприклад, вперше термін *transhumanise* як перебудова тілесності з'явився у 1312 році у поемі «The Divine Comedy» (Божественна комедія), ним італійський письменник Д. Аліг'єрі описує обезсмертлення людини на прикладі рибака Главка, який «з'ївши чудодійної трави став рівним іншим богам у морі»:

«As Glaucus, tasting of the herb that made him
Peer of the other gods beneath the sea.

To represent transhumanise in words

Impossible were; the example, then, suffice

Him for whom Grace the experience reserves.» [1, р. 290-291].

Але пошуками безсмертя ще до Д. Аліг'єрі займалися алхіміки. Вони намагались отримати першооснову буття всесвіту, за допомогою якої можливо було створити еліксир безсмертя. На відміну від теогуманізму, алхімічний підхід мав тілесну спрямованість та вступав у заперечення з розробленими на той час християнськими

практиками, традиціями та поглядами. Християнська церква вважала, що алхіміки своїми пошуками претендували на місце творця, адже дарувати безсмертя може лише Бог.

Трансгуманізм має дві складові: духовну і тілесну. Остання удосконалюється технологічними досягненнями сучасності та має основний вплив на зміни людської тілесності. Результати досліджень показують, що сучасний трансгуманізм своїми джерелами пов'язаний із діяльністю алхіміків. Їх можна назвати гілкою тілесно спрямованого гуманізму, яка притаманна на всіх етапах гуманістичній еволюції, їх ідеї мали вплив на розробку Д. Аліг'єрі теотрансгуманізму. У 2013 році американський філософ-футуролог М. Мор робить спробу описати еволюційні етапи розвитку трансгуманізму в роботі «The Philosophy of Transhumanism» (Філософія трансгуманізму). Він пише, що європейські алхіміки XIII–XVIII ст. займалися пошуками еліксиру безсмертя – магічної форми технології, здатної перетворювати елементи, лікувати всі хвороби та дарувати безсмертя: «...we can easily regard the European alchemists of the thirteenth to eighteenth centuries as proto-transhumanists. Their search for the Philosopher's Stone or the Elixir of Life looks like the search for a magical form of technology capable of transmuting elements, curing all disease, and granting immortality» [3, p. 9].

Дослідники сучасного гуманізму виділяють трансгуманізм та постгуманізм. Останній постає як вчення про людину в техносвіті, а трансгуманізм – як технологічне перетворення людської тілесності. Тому трансгуманізм постгуманістичного етапу ми назвали терміном технотрансгуманізм, адже на кожному етапі гуманізму існують свої специфічні трансгуманістичні спрямованості. У 2013 році американський філософ Ф. Феррандо в статті «Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations» (Постгуманізм, трансгуманізм, антигуманізм, метагуманізм і новий матеріалізм: відмінності та співвідношення) пише, що постгуманізм не розглядає технології своїм головним фокусом, а деякі трансгуманісти оцінюють технології як зовнішнє джерело, яке може гарантувати людству місце в постбіологічному майбутньому: «...posthumanism does not turn technology into its main focus ... some transhumanists attribute to it (for instance, by addressing technology as an external source which might guarantee humanity a place in post-biological futures).» [4, p. 28]. Можна зробити висновок, що технотрансгуманізм по-перше постає як біотехнологічні практики удосконалення людини та направлені на досягнення її безсмертя, а по-друге – визначають його обмеження в цьому процесі.

Завдяки пануванню механістичного світогляду в науці та технологічним досягненням формується новий підхід до вивчення людини як функціональної машини. В гуманізмі та трансгуманізмі змінюються наголоси, відбувається відхід від релігійно-духовного до механістичного трактування тілесної природи людини, а трансгуманізм зосереджується на

вдосконаленні функції тілесного. У 1747 році французький філософ Ж.-О. де Ламетрі у творі «Man a machine» (Людина-машина) проводить аналогію між людським організмом зі складною машиною: «Man is a machine fo compound, that it is impoffible to form at firft a clear idea thereof, and confequently to define it.» [5, p. 6]; ототожнюючи людину з образом вічного двигуна: «The human body is a machine that winds up its own fprings: it is a living image of the perpetual motion.» [5, p. 11]; а людське тіло – із вдосконаленням великого годинника, який створено з вишуканістю, майстерністю та спритністю: «...the body of a man to be a clock, tho' a ftupendous one, and the ftructure of it fram'd with fuch exquifite workmanfhip and dexterity...» [5, p. 73].

У подальших дослідженнях тілесність розглядається не лише як просторово-часова обмеженість буття людини, але і як шлях та основа її подальшого вдосконалення. У 1795 році французький філософ М.-Ж.-А.-Н. де Кондорсе в книзі «Outlines of an historical view of the progress of the human mind» (Окреслення історичного погляду на прогрес людського розуму) ставить за мету показати, що не встановлено жодних меж для вдосконалення людських здібностей, крім тривалості земної кулі, на якій розвивається людство: «...that no bounds have been fixed to the improvement of the human faculties; that the perfeEtibility of man is abfolutely indefinite; that the progrefs of this perfeEtibility, henceforth above the controul of every power that would impede it, has no other limit than the duration of the globe upon which nature has placed us.» [6, p. 11].

Завдяки активному розвитку біотехнологій у XX ст. змінюється наголос розгляду людської тілесності з механістичного на біотехнологічний вимір, та знаходить своє відображення в трансгуманістичній спрямованості. У 1924 році англійський біохімік та популяризатор філософії науки Дж.-Б.-С. Голдейн у книзі «Daedalus or Science and the Future» (Дедал або наука і майбутнє) робить спробу описати, як наукові відкриття можуть змінити суспільство та людину. Він відзначає, що у першому десятилітті XX ст. було зроблено свідому спробу застосування біології в політиці для створення раси суперлюдей: «As early as the first decade of the twentieth century we find a conscious attempt at the application of biology to politics in the so-called eugenic movement. A number of earnest persons, having discovered the existence of biology, attempted to apply it in its then very crude condition to the production of a race of super-men, and in certain countries managed to carry a good deal of legislation.» [7, p. 57]. А вже наприкінці XX ст. виникають альтернативні моделі людини: роботи, кіборги та віртуальні тіла. У 1999 році канадський футуролог Г. Моравек у книзі «Robot: Mere Machine to Transcendent Mind» (Робот: просто машина для трансцендентного розуму) розглядав машини майбутнього розумними нащадками або «дітьми нашого розуму», які створені за образом і подобою людини, але у більш потужній формі: «...I'm not as alarmed as many by the latter possibility, since I consider these future machines our progeny, "mind children" built in our image and likeness,

ourselves in more potent form.» [8, p. 13]. У 1999 році відомий американський винахідник і футуролог Р. Курцвейл в книзі «A The Age of Spiritual Machines: When Computers Exceed Human Intelligence» (Епоха духовних машин: коли комп'ютери перевищують людський інтелект) пише, що в останній половині ХХІ ст. з'являться тіла, які будуть складатися з трильйонів наноботів і зможуть швидко приймати будь-яку форму, проєктувати візуальні зображення, звуки та контури тиску будь-якого набору об'єктів, поєднувати свої обчислювальні здібності, щоб імітувати інтелект людей та інших розумних об'єктів і процесів, ефективно передати можливість створених віртуальних середовищ в реальне: «In the last half of the twenty-first century, a swarm comprised of trillions of nanobots, The nanobot swarms can rapidly take on any form. A nanobot swarm can project the visual images, sounds, and pressure contours of any set of objects, including people. The swarms of nanobots can also combine their computational abilities to emulate the intelligence of people and other intelligent entities and processes. A nanobot swarm effectively brings the ability to create virtual environments into the real environment» [10, p. 234].

У 1957 році термін transhumanism набуває особливих відтінків у книзі «New Bottles for New Wine» (Нові пляшки для молодого вина), в якій англійський біолог-еволюціоніст Дж.-С. Гакслі розглядає його як нову віру, яка всьому людському роду може допомогти усвідомити нові можливості людської природи та вийти за її межі: «The human species can, if it wishes, transcend itself – not just sporadically, an individual here in one way, an individual there in another way, but in its entirety, as humanity. We need a name for this new belief. Perhaps transhumanism will serve: man remaining man, but transcending himself, by realizing new possibilities of and for his human nature.» [10, p. 17]. Він пише, що люди починають усвідомлювати, що навіть найщасливіші представники не можуть до кінця реалізувати свої можливості, що люди у своїй більшості розвивають лише невелику частку своєї потенційної розумової та духовної ефективності, що людський рід оточений великою територією нереалізованих можливостей, що є викликом для духу дослідження: «We are beginning to realize that even the most fortunate people are living far below capacity, and that most human beings develop not more than a small fraction of their potential mental and spiritual efficiency. The human race, in fact, is surrounded by a large area of unrealized possibilities, a challenge to the spirit of exploration.» [10, p. 15]. Еволюція гуманізму та трансгуманізму розкриває сутність історичного розуміння людини та спрямованості її вдосконалення у прагненні до безсмертя з використанням науково-технологічних досягнень.

У 1962 р. американський вчений Р.-Ч.-В. Етгінгер в книзі «The Prospect of Immortality» (Перспектива безсмертя) розглядав програму криогенного заморожування, відповідно якої сучасна людина не є кульмінацією розвитку, а є лише сходинкою в еволюції; що вона не тільки еволюціонувала від нижчих форм життя, але і продовжує підійматися за допомогою різноманітних біологічних та біоінженерних методів, як на расовому рівні, так і на індивідуальному,

глибоко змінюючи свою природу як зовнішню, так і внутрішню: «...there is implicit in the freezer program the view that modern man is not the acme of development, but represents only a rung on the evolutionary ladder; that we not only evolved from lower forms of life, but will continue to ascend, through manifold biological and bioengineering techniques, both racially and individually, changing profoundly in both outward and inward nature.» [11, p. 77]. Програма криогенного заморожування – це медичний засіб, який дозволить нинішньому поколінню розділити довголіття, яке буде доступним нашим нащадкам: «The freezer program is merely a medical means which will allow the present generation to share the longevity which our descendants will have in any case.» [11, p. 88].

Уперше термін posthumanism з'явився у 1977 р. в американського письменника І. Хассана в статті «Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Cult» (Прометей як виконавець: назустріч постгуманістичному культу), в якій постгуманістична культура – це перформанс (космос) у прогресі: «...the cosmos is performance, posthumanist culture is a performance in progress...» [12, p. 838]; що уява і наука є агентами змін, тиглями цінностей, способами як репрезентації, так і трансформації, їх взаємодія може стати життєво важливим виконавчим принципом у культурі й свідомості та ключем до розуміння постгуманізму: «...because both imagination and science are agents of change, crucibles of values, modes not only of representation but also of transformation, their interplay may now be the vital performing principle in culture and consciousness – a key to posthumanism.» [12, p. 838].

У 1992 році французький філософ Ж. Бодріяр в книзі «The illusion of the End» (Ілюзія Кінця) відзначав, що гуманізм епохи Просвітництва ґрунтувався на якостях людини, природних обдаруваннях та на здійсненні людської свободи: «The original, Enlightenment humanism was based on man's qualities, his virtues, his natural gifts, his essence, together with his right to freedom and to the exercise of that freedom.» [13, p. 96]. Але той самий Ж. Бодріяр підкреслює, що як «тільки людина» перестав визначатися в термінах свободи та трансцендентності, то «визначення гуманізму стирається»: «As soon as the human is no longer defined in terms of freedom and transcendence but in terms of genes, the definition of man – and hence, also, that of humanism – is wiped away.» [13, p. 97].

Висновки. Розвиток гуманістичного простору завжди має конкретно-соціальний аспект і завжди складається: по-перше, з обґрунтування розуміння людини та її відносин в соціумі (теоретична складова); по-друге, з визначення напрямків процесу зміни людини в русі до безсмертя (трансгуманістична складова). Ці складові пов'язані між собою і виступають головними характеристиками еволюційних форм гуманізму. Все це дозволило в еволюції гуманізму та його традицій виділити: джерела античного гуманізму, теогуманізм, класичний гуманізм, механістично-функціональний гуманізм, постгуманізм та неогуманізм.

Включення емпатичної спрямованості в діалектику змін розуміння людини дозволило

визначити основні еволюційні практики та методи удосконалення особистості на шляху до безсмертя: християнські традиції, алхімічні, антропоцентричні, механістично-функціональні та біотехнологічні. Аналіз трансгуманізму показує, що кожна його еволюційна форма використовує свої специфічні антропотехнології, які базуються на опануванні провідних поглядів і традицій певного етапу гуманізму. Кожен напрямок гуманізму має своє розуміння трансгуманізму та шляхи його реалізації, які обумовлені науковими, соціально-культурними та іншими суспільними стандартами. В еволюції гуманізму трансгуманізм визначається як технологія вдосконалення людини і розв'язання проблеми безсмертя.

На сучасному етапі трансгуманізму існує синтез духовних і тілесних практик, пов'язаних з техногенним вдосконаленням людини. Усе це привело до того, що людина у своєму існуванні почала сприйматися не тільки як природне явище, но і як штучне творіння і знайшло це відображення у теорії постгуманізму. У той час у ньому формується нова еволюційна течія, що базується на антропобіоцентризмі та біоантропоемпатії та пов'язана з планетарним світоглядом – неогуманізм. Межі існування людини постійно змінюються і визначаються філософськими розробками, науковим прогресом і технологічними досягненнями на шляху перетворення тілесності людини.

Список літератури

1. Dante A. (1306). *The Divine Comedy*. In translated by H.W. Longfellow. 429 p.
2. Косс А. (2023). Трансформації гуманізму: між наукою і філософією. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Т. 42. С. 57-63. DOI: 10.32782/apfs.v042.2023.10.
3. More M. (2013). *The Philosophy of Transhumanism. The Transhumanist Reader*; ed. M. More, N. Vita-More. Chichester: Wiley-Blackwell. Ch. 1. P. 3–17.
4. Ferrando F. (2013). Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations. *Existenz: An international Journal in Philosophy, Religion, Politics, and the Arts*. Vol. 8, № 2. P. 26-32.
5. La Mettrie J.-O. de. (1749). *Man a machine*; in translated by Marquifs D'Argens. London. 87 p.
6. Condorcet M. de. (1795). *Outlines of an historical view of the progress of the human mind*; in translated from the French. Philadelphia. 293 p.
7. Haldane J.-B.-S. (1924). *Daedalus or Science and the Future*. New York. 93 p.
8. Moravec H.P. (1999). *Robot: Mere Machine to Transcendent Mind*. New York: Oxford University Press. 227 p.
9. Kurzweil R. (1999). *The Age of Spiritual Machines: When Computers Exceed Human Intelligence*. New York: Viking. 289 p.
10. Huxley J. (1957). *New Bottles For New Wine: Essays*. London: Chatto & Windus. 318 p.
11. Ettinger R.-C.-W. (1964). *The Prospect Of Immortality*. New York: Doubleday. 179 p.
12. Hassan I. (1977). Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture? *The Georgia Review*. Vol. 31, № 4. P. 830-850.
13. Baudrillard J. (1994). *The Illusion of the End*; in translated by Chris Turner. Cambridge: Polity Press. 123 p.

References (transliterated)

1. Dante A. (1306). *The Divine Comedy*. in translated by H. W. Longfellow. 429 p.
2. Koss A. (2023). Transformatsii humanizmu: mizh naukoiu i filosofiiu. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*. T. 42. S. 57-63. DOI: 10.32782/apfs.v042.2023.10.
3. More M. (2013). *The Philosophy of Transhumanism. The Transhumanist Reader*; ed. M. More, N. Vita-More. Chichester: Wiley-Blackwell. Ch. 1. P. 3–17.
4. Ferrando F. (2013). Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations. *Existenz: An international Journal in Philosophy, Religion, Politics, and the Arts*. Vol. 8, № 2. P. 26-32.
5. La Mettrie J.-O. de. (1749). *Man a machine*; in translated by Marquifs D'Argens. London. 87 p.
6. Condorcet M. de. (1795). *Outlines of an historical view of the progress of the human mind* / in translated from the French. Philadelphia. 293 p.
7. Haldane J.-B.-S. (1924). *Daedalus or Science and the Future*. New York. 93 s.
8. Moravec H.P. (1999). *Robot: Mere Machine to Transcendent Mind*. New York: Oxford University Press. 227 p.
9. Kurzweil R. (1999). *The Age of Spiritual Machines: When Computers Exceed Human Intelligence*. New York: Viking. 289 p.
10. Huxley J. (1957). *New Bottles For New Wine: Essays*. London: Chatto & Windus. 318 p.
11. Ettinger R.-C.-W. (1964). *The Prospect Of Immortality*. New York: Doubleday. 179 p.
12. Hassan I. (1977). Prometheus as Performer: Toward a Posthumanist Culture? *The Georgia Review*. Vol. 31, № 4. P. 830-850.
13. Baudrillard J. (1994). *The Illusion of the End*; in translated by Chris Turner. Cambridge: Polity Press. 123 s.

Надійшла (received) 12.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Косс Андрій Миколайович (Koss Andrii) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6158-3540>

УДК 159.923.2:316.46

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.04

Н.А. КУЗЬМЕНКО

ВПЛИВ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ НА ЛЮДЕЙ З ЛІДЕРСЬКОЮ ЖИТТЄВОЮ ПОЗИЦІЄЮ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Тема дослідження має велике значення в сучасному світі, де нестабільність та невизначеність стають невід'ємною частиною нашого життя, особливо у стані воєнної кризи та «повоєння». Поданою статтею ми розкриваємо тему через кілька ключових аспектів, а саме: по-перше, кризові ситуації вимагають від лідерів ефективного прийняття рішень в умовах сьогодення; по-друге, філософія лідерства на сьогодні розглядається як інструмент аналізу та формування лідерських якостей, спрямованих на розв'язання соціальних та етичних

питань. Також у статті ми акцентуємо увагу на тому, як кризові обставини формують сприйняття лідерів як фігур влади та впливають на соціально-культурні аспекти. Усе це взаємодіє із соціально-філософським аспектом, де етичні норми, культурні цінності та соціальна відповідальність лідера стають предметом уваги.

Ключові слова: лідерство, лідерська життєва позиція, лідер, філософія лідерства, криза, кризові ситуації.

N.A. KUZMENKO

THE INFLUENCE OF CRISIS SITUATIONS ON PEOPLE WITH LEADERSHIP POSITIONS: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECT

The research topic is of great importance in today's world, where instability and uncertainty become an integral part of our lives, especially in the state of military crisis and «post-war». With this article, we reveal the topic through several key aspects, namely: first, crisis situations require leaders to make effective decisions in today's conditions; secondly, the philosophy of leadership is currently considered as a tool for analysis and formation of leadership qualities aimed at solving social and ethical issues. Also, in the article, we focus on how crisis circumstances shape the perception of leaders as power figures and affect socio-cultural aspects. All this interacts with the socio-philosophical aspect, where ethical norms, cultural values and social responsibility of the leader become the subject of attention.

Key words: leadership, leadership life position, leader, leadership philosophy, crisis, crisis situations.

Постановка проблеми. У сучасному світі, насиченому непередбачуваними викликами та кризовими ситуаціями, виникає нагальна потреба розуміти, як ці непередбачувані обставини впливають на людей з лідерською життєвою позицією. Філософія як наука через низку своїх можливостей надає унікальний ракурс для аналізу взаємодії особистісних переконань та здатностей лідерів в умовах турбулентності та невизначеності.

Наша стаття спрямована на розгляд впливу кризових ситуацій на формування та розвиток лідерської життєвої позиції особистостей. Шляхом розгляду філософських концепцій та теорій лідерства можна знайти ті основні аспекти, які визначають, як особистості з лідерським потенціалом реагують на виклики кризових моментів. Як писав К. Ходжкінсон, феномен лідерства «полягає у тому, що одна людина може круто змінити життя інших» [10, с. 170], тому дуже важливо дослідити, які філософські концепції та яким чином можуть служити орієнтиром у прийнятті рішень, що мають наслідки не тільки на індивідуальному рівні для самої особистості лідера, а також впливають на суспільство, на тенденції його розвитку. Поглиблене розуміння цього взаємозв'язку може визначити ключові аспекти побудови стійкого та результативного лідерства в умовах невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу літературних джерел та проведених досліджень можна вивчити, як філософія лідерства, активного життя, стресостійкість, емпатія та інші аспекти впливають на сприйняття та реакцію лідерів у невизначених умовах.

Багато філософів у своїх творах переймалися питаннями, пов'язаними з лідерством або розвитком керівництва. Деякі з них висвітлювали аспекти лідерства у військовому, політичному чи моральному контексті. Нікколо Макіавеллі у своїй роботі «Державотворець» [4] висвітлював теми керівництва та стратегій влади, що можуть бути використані лідерами. У своєму діалозі «Держава» Платон [6] висловлює ідеї про філософа-керівника, який

повинен керувати державою. Арістотель в «Нікомаховій етиці» [5] розглядав поняття великодушності та чесності, які можуть бути важливими для лідерства. Трактат Лао-Цзи «Да Де цзін» [2] містить витoki філософії таоїзму, які можна застосувати до концепцій лідерства та гармонії. Фрідріх Ніцше висвітлював поняття «надлюдини» та інші аспекти, які можуть впливати на лідерство та владу.

Ці філософи різними способами допомагали формувати розуміння лідерства та його етичних та стратегічних вимірів. Сучасна дослідницька область лідерства широка і включає в себе внески від різних авторів і науковців. Джон Коттер [12], відомий своєю роботою в галузі змінного керівництва, висвітлював процеси управління змінами та розвитку лідерських якостей. Брендон Берчард [7], експерт у сфері особистого розвитку та лідерства, розглядає концепції успіху та власної мети. Шеріл Сендберг [14], головний оперативний директор Facebook і автор книги «Lean In», розглядає теми гендерного рівноправ'я та розвитку лідерських навичок. Саймон Сайнек [13], відомий своєю теорією «золотого кільця», досліджує мотивацію та лідерську інспірацію.

Виходячи з аналізу праць та досліджень філософів та інших науковців, постає потреба, перш за все, розглянути існуючі підходи до визначення «кризових ситуацій», «лідерської життєвої позиції», «лідера», «лідерства» в філософському контексті. Поняття «кризових ситуацій» зазнало численних інтерпретацій у філософській літературі. Від Канта до сучасних досліджень, філософи аналізують, як несподівані події впливають на індивіда та його світогляд. Важливо розглядати кризу не лише як зовнішню обставину, але і як філософську категорію, що формує внутрішній досвід та перетворює розвиток особистості. Однозначного визначення поняття «лідерства» на даний момент не існує. Л. Даунтон розглядає лідерство як положення в суспільстві, визначене здатністю особи направляти та реалізовувати колективну поведінку членів

суспільства [8]. Р. Хоган та Р. Кайзер підкреслюють, що суть лідерства полягає в переконанні, а не в пануванні. Згідно з їхньою точкою зору, справжні лідери здатні на деякий час приймати цілі групи як свої власні [11]. М. Фолетт стверджує, що «лідерство не існує само по собі і тим більш не є статичним процесом за участі однієї людини». Вона вважає, що лідери та послідовники знаходяться у взаємодії, утворюючи динамічну силу між собою. Роль лідера виникає лише там, де їй потрібно, і зникає, якщо проблема вирішена [9].

При аналізі робіт в галузі філософії лідерства ми бачимо, що важливий фокус надається ролі лідера в умовах нестабільності. Аналіз праць, доступних до вивчення, від Конфуція та Макіавеллі до сучасних науковців, доводить, що дослідження структури лідерства та його моральних вимірів в контексті кризових викликів розкривають ключові аспекти формування лідерської життєвої позиції. Подальше розглядання теми включає філософський аналіз реакцій особистостей на стресові ситуації. Від екзистенціалізму до психоаналізу, роботи в галузі філософії стресу розглядають, як індивід розуміє та перетворює стресори на можливості для росту. Синтезуючи філософські концепції із практичними спостереженнями, ми можемо отримати комплексне уявлення про те, як лідерська життєва позиція формується та проявляється у критичних моментах.

Загальний перегляд цих аспектів дозволяє поглибити розуміння взаємозв'язку між кризовими ситуаціями та особистістю з лідерською життєвою позицією, сприяючи висвітленню основних висновків у подальших розділах статті.

Мета статті. Піддати максимальному в межах можливості статті аналізу феномену впливу кризових ситуацій на людей з лідерською життєвою позицією. Буде досліджено та запропоновано перелік конкретних факторів, які у кризових умовах впливають на розвиток та збереження лідерських якостей та які соціальні та філософські механізми можуть взаємодіяти з індивідуальними реакціями лідерів на стресові ситуації. Конкретні аспекти поданого дослідження включають аналіз взаємозв'язку між лідерством та кризою, розгляд соціального сприйняття лідерів в умовах кризового середовища, вивчення етичних викликів лідерства в умовах невизначеності, а також роль філософських принципів у формуванні лідерської діяльності у стресових умовах.

Виклад основного матеріалу. Лідерські якості стають критичним елементом в управлінні та навіть виживанні під час кризових ситуацій. У таких обставинах лідер повинен виявити особливі якості, які необхідні для ефективного керування та надання напрямку колективу. Найважливіша якість, на наша думку, – це швидкість прийняття рішень. У кризових ситуаціях лідер повинен приймати рішення швидко та рішуче, оскільки зволікання можуть мати непередбачувані наслідки не тільки для особистості лідера, а, перш за все, для його послідовників, команди. Впевненість у собі допомагає надати стабільність та визначеність команді, показуючи, що лідер готовий взяти на себе відповідальність. Ці

рішення мають бути прийняті з розуміння цілей сьогодення та довгострокових наслідків своїх дій, навіть якщо вони, а найчастіше так і є, можуть бути непопулярні. Тому саме стратегічне мислення допомагає лідеру адаптуватися до змін та розробляти дієві стратегії в умовах невизначеності, вбачаючи при цьому велику картину.

Такі рішення і дії в умовах кризи не завжди можуть бути ідеальними. За Карлом Ясперсом, криза розглядається як «перехідна ситуація», в якій руйнуються існуючі до цього структури, значення, звичайні стратегії, коли старі світогляди втрачають актуальність, нові ще не сформувалися [1]. І саме в таких ситуаціях лідер повинен бути гнучким, здатним швидко адаптуватися до нових умов, вирішувати завдання «на льоту» та шукати інноваційні рішення.

Здатність відчувати емоції та емпатично співпереживати іншим є важливою в кризових умовах. Лідер повинен бути комунікабельним та вміти ефективно спілкуватися, надаючи підтримку та мотивацію команді. Це дозволяє їм підтримувати позитивний соціальний клімат під час кризи та розбудовувати взаємодію.

Дуже важливо розглянути ще одну якість лідера. При авіарейсах на борту літака стюардесам рекомендується спочатку надягти кисневі маски на себе, а потім вже на дітей чи пасажирів. Тому лідеру дуже важливо дбати про забезпечення власної емоційної стійкості та здоров'я, що дозволяє більш ефективно виконувати свої обов'язки та вберегти себе від вигорання. На увагу заслуговує розгляд питання, як же спільнота та команда сприймають лідера під час кризових ситуацій, оскільки вони стають не лише керівниками, але й символами стабільності, надії та визначеності для своїх команд та спільнот.

Лідери, які активно працюють над створенням та утриманням позитивного соціального зображення, мають більше можливостей впливати на свою команду. Під час кризи це особливо важливо, оскільки створення довіри та підтримка є ключовими аспектами. Забезпечення здорового колективного середовища та уникнення конфліктів допомагає утримати високий рівень продуктивності. Окрім того, для лідера важливо тримати баланс у відносинах зі спільнотою, не «перетягуючи ковдру» відповідальності на себе. Тому лідери, які прагнуть до демократичних підходів та відкриті до взаємодії, зазвичай мають більше підтримки від своєї команди в умовах кризи. Це сприяє розвитку взаєморозуміння та співпраці.

Умови невизначеності у кризових ситуаціях ставлять перед лідерами ряд етичних викликів, які вимагають ретельного розгляду та відповідального підходу. В цих умовах, коли навколишні обставини швидко змінюються, виникають питання про справедливість, довіру та відповідальність. В умовах кризи доводиться приймати рішення про розподіл обмежених ресурсів у невизначених умовах, що може викликати появу конфліктів та втрати довіри з боку команди. Тому етичний виклик полягає у забезпеченні справедливого та об'єктивного

розподілу ресурсів, уникаючи будь-якої форми дискримінації чи переваги, та дотримуватися принципів довіри та прозорості у комунікаціях.

Лідерство в умовах невизначеності припускає велику відповідальність за наслідки прийнятих рішень та може викликати спокусу порушити встановлені цінності та принципи. Лідер повинен усвідомлювати можливі етичні, соціальні та екологічні наслідки своїх дій та брати їх до уваги при формуванні стратегій, залишаючись вірними організаційним цінностям, та не допускати морального зламу.

Після розгляду психологічних та соціальних аспектів лідерства варто приділити увагу і філософським засадам, що стають глибинним фундаментом лідерської практики у змішаному світі стресових сценаріїв та неочікуваних криз. Етика визначає межі та стандарти поведінки лідера у стресових умовах. Філософські концепції етики сприяють формуванню моральних принципів, на яких ґрунтується прийняття рішень та взаємодія з командою та зацікавленими сторонами. У контексті стресу, гуманістичний підхід покладає акцент на людський фактор. Лідер виступає не тільки як стратег, але і як підтримуючий фактор для команди. Філософські принципи гуманізму дозволяють зберігати гідність та повагу в умовах високого тиску. Філософські засади лідерства у стресових умовах розглядають довіру як основоположний елемент. Будуючи довіру, лідер формує стійку основу для співпраці та взаєморозуміння в умовах невизначеності. Аспект толерантності та розмаїття відображається в лідерському підході до різноманітності у команді. В умовах стресу це розглядається як здатність впроваджувати ідеї різних членів команди для досягнення спільної мети. Лідерська філософія відповідальності визначає, як влада та вплив використовуються у стресових умовах. Філософський підхід до відповідальності допомагає уникнути зловживань та сприяє створенню ефективного керівництва. Розгляд цих питань дозволяє поглибити розуміння того, як філософські принципи формують лідерську діяльність у стресових умовах та як вони взаємодіють із стратегічними виборами та комунікаціями в умовах невизначеності.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна сформулювати кілька ключових висновків. По-перше, детально розглянуто, як лідери реагують на стресові обставини та виявляють високий рівень адаптивності в умовах невизначеності. Їхня здатність аналізувати ситуацію та вчасно приймати стратегічні рішення відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності в умовах кризи. По-друге, важливе спостереження стосується етичних аспектів лідерства. Зазначено, що людина з лідерською життєвою позицією керується високими моральними принципами, що сприяє не лише досягненню цілей, але й збереженню довіри в команді. По-третє висвітлюється вплив соціального середовища на лідерську діяльність в умовах стресу. Взаємодія з командою, партнерами та суспільством формує лідерську життєву позицію та визначає реакцію на кризові ситуації. Визначення філософської основи

лідерства виявляє важливість етики, гуманізму, толерантності як основних філософських концепцій, які визначають лідерську діяльність в умовах кризових ситуацій.

Узагальнюючи викладене вище, можна сказати, що люди з лідерською життєвою позицією виявляються ефективними в умовах кризових ситуацій, якщо вони дотримуються вищих моральних стандартів, знають адаптивні стратегії та вміють ефективно взаємодіяти зі своєю командою та оточенням.

Список літератури

1. Дем'яненко В. (2011). *Ясперс Карл Теодор. Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво. 800 с.
2. Лао-Цзи (Лі Ер). (2013). *Да де цзін; «Українське Дао – Вчення про істину та благодать»*. Переклад з китайської: В. Дідик. Львів: Видання Академічний Експрес. 48 с.
3. Нестуля О.О., Нестуля С.І. (2016). *Основи лідерства. Наукові концепції (середина ХХ – початок ХХІ ст.)*: навч. посіб. Полтава: ПУЕТ. 375 с.
4. Нікколо Макиавеллі. (2015). *Державотворець*. Переклад з італійської: Валентина Балог. К.: Арії. 223 с.
5. Нікомахова етика. (2002). Переклад з давньогрецької Віктор Ставнюк. К.: «Аквілон-Плюс». 480 с.
6. Платон. *Держава*. (2000). Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи. 355 с.
7. Brendon Burchard. (2011). *The Millionaire Messenger*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/best-sellers-books/2011-04-03/paperback-advice/list.html>
8. Downton L., Rebel Jr. (1973). *Leadership Commitment and Charisma in Revolutionary Progress*. N.Y.; London: The Free Press, 384 p.
9. Follett M.P. (1995). *Prophet of Management*. Boston: Harvard Business School Press, 422 p.
10. Hodgkinson C. (1983). *The Philosophy of Leadership*. N.Y.: St. Martin's Press, 247 p.
11. Hogan R., Kaiser R. (2005). What we know about Leadership? *Review of General Psychology*. № 3. P. 169 – 180.
12. Kotter John P. (1988). *The Leadership Factor*. Free Press.
13. Simon Sinek. (2014). *Leaders Eat Last: Why Some Teams Pull Together and Others Don't*. New York: Portfolio/Penguin.
14. Sheryl Kara Sanderg. (2013). *Lean In: Women, Work, and the Will to Lead*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Lean_In

References (transliterated)

1. Demianenko V. (2011). *Yaspers Karl Teodor. Politychna entsyklopediia*. Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. K.: Parlamentske vydavnytstvo. 800 s.
2. Lao-Tszy (Li Er). (2013). *Da de tszin; «Ukrainske Dao – Vchennia pro istynu ta blahodat»*. Pereklad z kytais'koi: V. Didyk. Lviv: Vydannia Akademichnyi Ekspres. 48 s.
3. Nestulia O.O., Nestulia S.I. (2016). *Osnovy liderstva. Naukovi kontseptsii (seredyna KhKh – pochatok KhKhI st.)*: navch. posib. Poltava: PUET. 375 s.
4. Nikkolo Makiavelli. (2015). *Derzhavotvorets*. Pereklad z italiiskoi: Valentyna Baloh. K.: Arii. 223 s.
5. Nikomakhova etyka. (2002). Pereklav z davnohretskoi Viktor Stavniuk. K.: «Akvilon-Plus». 480 s.
6. Platon. *Derzhava*. (2000). Per. z davnogr. D. Koval. K.: Osnovy. 355 s.
7. Brendon Burchard. (2011). *The Millionaire Messenger*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/best-sellers-books/2011-04-03/paperback-advice/list.html>

8. Downton L., Rebel Jr. (1973). *Leadership Commitment and Charisma in Revolutionary Progress*. N.Y.; London : The Free Press, 384 p.

9. Follett M.P. (1995). *Prophet of Management*. Boston : Harvard Business School Press, 422 p.

10. Hodgkinson C. (1983). *The Philosophy of Leadership*. N.Y. : St. Martins Press, 247 p.

11. Hogan R., Kaiser R. (2005). What we know about Leadership? *Review of General Psychology*. № 3. P. 169 – 180.

12. Kotter John P. (1988). *The Leadership Factor*. Free Press.

13. Simon Sinek. (2014). *Leaders Eat Last: Why Some Teams Pull Together and Others Dont*. New York : Portfolio/Penguin

14. Sheryl Kara Sanderg. (2013). *Lean In: Women, Work, and the Will to Lead*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Lean_In

Надійшла (received) 08.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Кузьменко Наталія Анатоліївна (Kuzmenko Natalia) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8786-6330>

УДК 655.01:355.45

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.05

В.О. НІКІТЕНКО

ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ: ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

У контексті сучасного військового розвитку, стаття висвітлює визначальну роль науково-технічного прогресу та філософії війни. Е статті підкреслюється, що технології не лише є основною бойовою здатністю, але й визначають філософію ведення війни; також наголошується, що лише завдяки науково-технічним інноваціям можна перехопити військову ініціативу та досягти перемоги. Авторка підкреслює, що важливо розглядати ці інновації в контексті філософії війни, що дозволяє адаптувати їх до стратегічних та тактичних вимог бойових дій. У статті зазначається, що успішне управління військовим конфліктом вимагає не лише технічних рішень, але й глибокого розуміння філософії ведення війни. Зазначається, що технічні досягнення повинні бути врівноважені стратегічними та філософськими аспектами військової діяльності, а філософія війни виступає як ключовий елемент, що визначає та направляє розвиток науково-технічних інновацій, роблячи акцент на необхідності глибокого філософського розуміння при впровадженні нових технологічних рішень у військові стратегії.

Ключові слова: філософія війни, технологічні інновації, військові стратегії, управління військовим конфліктом.

V.O. NIKITENKO

PHILOSOPHY OF WAR: IMPACT ON SOCIAL DEVELOPMENT AND SCIENTIFIC & TECHNOLOGICAL PROGRESS

In the context of modern military development, the article highlights the decisive role of scientific and technological progress and the philosophy of war. The article emphasises that technology is not only the main combat capability, but also determines the philosophy of warfare; it also notes that only through scientific and technological innovations can the military initiative be seized and victory achieved. The author emphasises that it is important to consider these innovations in the context of the philosophy of war, which allows them to be adapted to the strategic and tactical requirements of combat operations. The article notes that successful management of a military conflict requires not only technical solutions but also a deep understanding of the philosophy of warfare. It is noted that technical achievements should be balanced by strategic and philosophical aspects of military activities, and the philosophy of war is a key element that determines and guides the development of scientific and technological innovations, emphasising the need for a deep philosophical understanding when introducing new technological solutions into military strategies.

Key words: philosophy of war, technological innovations, military strategies, management of a military conflict.

Problem statement. Societal development is inextricably linked to the dynamics of military conflict. The impact of war on society is manifested through various aspects, such as economic hardship, socio-cultural shifts and changes in the political structure. War can affect the distribution of resources, the formation of a society's identity and its relations with other countries. In today's world, scientific and technological progress and innovation are becoming key factors that determine

the competitiveness of countries. Military conflicts, on the one hand, can stimulate the development of new technologies and inventions, and on the other hand, they can lead to the destruction of research institutions and infrastructure. Understanding this relationship allows us to predict the possible consequences of military events for scientific and technological progress.

Illuminating the relationship between war, social development, and scientific and technological progress is

an urgent task for the modern philosophy of war. An in-depth consideration of these aspects allows not only to analyse the past, but also to develop strategies for future development, ensuring the harmonious progress of society in the context of military and political instability.

It should be noted that the philosophy of war is becoming a key factor in understanding and analysing the impact of military conflicts on social development and scientific and technological progress. The modern world, which is affected by political, economic and socio-cultural changes, requires an in-depth consideration of military events in the context of their impact on the development of science, technology and society as a whole.

In the context of the issues under study, it should be emphasised that the philosophy of war is a branch of philosophical study that focuses on the essence, ethical aspects, and socio-cultural impact of armed conflicts on humanity. It examines various philosophical approaches to warfare, defines the principles of military ethics, and explores the philosophical aspects of military strategies and tactics. The main aspects of the philosophy of war include historical analysis of military conflicts, ethics of war, philosophy of peace, military technology and innovation, hybrid warfare and challenges for management strategies, management of international relations through military conflicts, and psychology of warfare. The philosophy of war not only studies certain aspects of armed conflicts, but also considers their impact on social development and scientific and technological progress. Armed conflicts, as an integral part of human history, determine social progress through their impact on culture, technology and social structures. One aspect of the philosophy of war is a retrospective analysis of the impact of military events on social development.

Armed conflicts can define new ways of development and transformation of society. At the same time, they pose challenges, such as solving global problems and ensuring sustainable development. The philosophy of war also considers the impact of military technologies on scientific and technological progress. Wars create innovative technologies that are then applied in various fields, such as medicine, transport, and communications. This can lead to rapid development of science and technology.

Thus, the philosophy of war is not limited to the analysis of military aspects only. It looks at the bigger picture of the impact of war on society and human development, as well as the role of military technology in scientific and technological progress. Technology is not only the main combat capability, but also determines the philosophy of warfare, and only through scientific and technological innovations can the military initiative be seized and victory be achieved. However, it is also important to consider these innovations in the context of the philosophy of war, which allows them to be adapted to the strategic and tactical requirements of combat operations. Successful management of a military conflict requires not only technical solutions but also a deep understanding of the philosophy of warfare. It is noted that technical achievements should be balanced by strategic and philosophical aspects of military activity. The philosophy of war is a key element that defines and

guides the development of scientific and technological innovations, emphasising the need for a deep philosophical understanding when implementing new technological solutions in military strategies. In addition, the philosophy of war raises questions about the possibility of achieving peace and conflict resolution through diplomacy and international cooperation. It examines the effectiveness of various conflict management strategies and is intended to help develop concepts aimed at preventing the outbreak of new wars. Through the prism of the philosophy of war, it is also advisable to consider the relationship between war and the development of society as a dynamic and interconnected process. The ability to adapt, study and use the knowledge gained from military conflicts can influence the path of civilisation development and determine the prospects for scientific and technological progress.

Therefore, the philosophy of war, as a field of study, not only analyses military aspects, but also tries to reveal the deep impact of war on social development and scientific and technological progress, taking into account the ethical, moral and social aspects of this phenomenon.

Statement of the problem: In the context of philosophical discourse, it is extremely important to study and analyse the impact of war on social development and scientific and technological progress. The problem statement is to deeply understand and reveal the interconnections between military conflicts, the evolution of society and achievements in science and technology. It is important to consider how military events affect the philosophy, values and cultural landscape of a society. What aspects of wars define and model trends in the development of thought, promote or hinder the intellectual potential of society?

It is also important to study how wars affect scientific and technological progress. Do military conflicts serve as catalysts for innovation and technological development, or do they slow down scientific achievements due to the concentration of resources on military needs? The problem also includes the study of how philosophical reflections on wars influence the formation of modern paradigms and concepts in society. What philosophical ideas emerge or are reinforced during military conflicts and how do they influence the perception of war as a socio-cultural phenomenon?

The above problem is aimed at creating a deep understanding of the dynamics of the relationship between war, social development and scientific progress, in particular in the context of philosophical analysis, which will allow us to identify key vectors of influence and possible ways to address these complex interrelationships.

Analysis of recent researches and publications.

The used scientific works provide a comprehensive view of the socio-philosophical aspects of war and its interaction with modern scientific and technological progress, namely: the philosophical view of war is presented in the work "Philosophy of War: Historical and Economic Aspects" (V. Lavrynenko), which can expand the understanding of the impact of war on society [7]. "Technologies for Developing Students' Critical

Thinking" (Alan Crawford, Wendy Saul, Samuel Matthews, James McInster) aims to reveal the importance of critical thinking in the context of studying war, providing an educational approach to the development of intellectual resources [1]. The article "Exploring Echo-Systems: How Algorithms Shape Immersive Media Environments" (Cohen, J.N.) highlights the interaction of algorithms and media in an environment that can be used to analyse the technological aspects of warfare [2]. The paper "Supply chain digitalisation and performance improvement: a moderated mediation model" (Haidi Zhou, Qiang Wang, Lixu Li, Thompson S.H. Teo, Shuili Yang) provides insights into digital innovations in supply chains that may be important in terms of military logistics [3]. Researcher Karamyshev D. V. in his works, in particular, "Organisational and Legal Principles of Civil-Military Cooperation", considers the interaction of military and civilian structures in conflict conditions [4]. Lavrynenko D.M. in his article "Innovative Development and Creativity during Military Operations in Ukraine" considers innovation processes in the conditions of war, which is important for understanding scientific and technological progress in the war period [8]. The paper "Political Culture: Theoretical and Methodological Issues of Research" (Matusevych V.) identifies key aspects of political culture that have a significant impact on social development in times of conflict [9]. The papers by McAfee, A., E. Brynjolfsson, T. H. Davenport, Min-Jae Lee, Taewoo Roh, and O'Neil, C., who explore the importance of big data management, digital capabilities and their impact on sustainable development, and the ethics of big data use, may be key to understanding military-technical innovation and its impact on societal development [10]. In addition, works that examine financial services operations (Pinedo, M., Y. Xu) [14], big data ethics (Richards, N. M., J. H. King) [15], critical thinking (Richard Paul, Linda Elder) [16], and perspectives on artificial intelligence and Industry 4.0 technologies (Sunil Mithas, Zhi-Long Chen) [20] can complement the consideration of military-technical innovation in a broader context. In particular, the work of Rodrigo Caporali De Andrade, Paul T. Grogan, and Somayeh Moazeni [19], which models the use of data in customer service systems, can provide a fresh perspective on the potential of modern technology in the context of military operations.

Taken together, these papers reveal important interactions between the social and technical aspects of warfare, contributing to a deeper understanding of this complex phenomenon.

The purpose of the article is to study and analyse the impact of war on social development and scientific and technological progress, considered in the context of philosophical discourse, aimed at deep understanding and disclosure of the interrelationships between military conflicts, the society dynamics and scientific achievements.

In accordance with the purpose of the work, it is advisable to formulate the following tasks:

1. To analyse the current state of scientific and technological innovations in the field of defence and security in the context of social and philosophical analysis.

2. To substantiate the importance of implementing a scientific and integrated political system to maximise the innovation potential.

3. To emphasise the need for interaction of civil-military innovations and expansion of their integration into new areas in the problematic field of philosophical issues.

4. To point out multidimensional approaches to integration and coordinated promotion for the leapfrog development of science and technology.

Main body. Technology is the main combat capability of modern warfare; those who have scientific and technological advantages will be able to seize the military initiative and gain the opportunity to win, while those who ignore scientific and technological progress will find themselves in a passive situation of lagging behind and defeat. Only by keeping up with the trend of the times, firmly grasping and effectively using the historical opportunities of the scientific and technological revolution, catching up and striving to catch up, will we be able to set the new engine of combat capability improvement in motion. It is necessary to adhere to the strategic basis of independent innovation, accelerate the development of strategic, advanced and breakthrough technologies, and continuously increase the contribution of scientific and technological innovation to the construction and combat effectiveness of the people's army. Technology is the core combat capability of modern warfare. This idea deeply reveals the basic laws of global military development, fully reflects the winning mechanism of modern warfare, and further demonstrates the role of science and technology in the elements of combat capability. Comprehensively implementing the strategy of developing the armed forces through science and technology and using technological innovation as the main engine for strengthening the armed forces is an urgent necessity to solve the problem of bottlenecks in the construction and development of our armed forces and transform the way we improve combat effectiveness. This is an inevitable choice to achieve the goal of strengthening the armed forces and creating a world-class armed force. Science and technology are the most active and revolutionary factors in military development. Science is a driving force that plays a driving role in history." War has never abandoned technology as a means of violence. Those who have scientific and technological advantages will be able to seize the military initiative and gain the opportunity to win, while those who ignore scientific and technological progress will find themselves in a passive situation of lagging behind and defeat. The widespread use of science and technology in the military sphere has caused profound changes in the form of warfare and methods of warfare. The popularisation and application of metal smelting technology moved human warfare from the Stone Age to the Cold War era; the invention and use of gunpowder ushered in the Hot War era; innovations in military science and technology such as tanks, aircraft and ships ushered in human warfare. Through the evolution of warfare, it is clear that technology is having an increasingly important impact on the outcome of wars. Before the Cold War era, the outcome of a war mainly depended on the number of soldiers, physical fitness and

weapon handling skills; with the advent of the Hot War era, advanced technology and weapons and equipment gradually became a key part of victory. Strong science and technology will lead to strong national defence, and prosperity in science and technology will lead to a prosperous army. Every innovative breakthrough in military science and technology has an impact on improving combat effectiveness. Only by continuing to promote scientific and technological innovation with great care and a high degree of sensitivity and fully applying it to the military field will we be able to keep up with the times, lead the military process and seize the initiative on the battlefield. This is an important law of victory based on countless military practices at home and abroad in ancient and modern times.

The need to interact civil-military innovations and expand their integration into new areas is determined by modern challenges and development needs. Such interaction promotes the optimal use of technical and scientific achievements in the military sphere, while their expansion into new areas opens up prospects for solving civilian problems and challenges. This promotes integrated development and ensures the mutual exchange of innovative achievements between the military and civilian sectors to achieve more effective results and a positive impact on the development of society as a whole.

The new round of the scientific and technological revolution opens up a huge scope for creating new high-quality combat capabilities. At present, the world is witnessing a new round of scientific, technological and industrial revolution, with a large number of revolutionary breakthroughs in science and technology beginning to emerge, stimulating the comprehensive development of key technologies and the emergence of a new round of scientific and technological revolution. This round of the scientific and technological revolution will not only become the most powerful "lever" for the economic and social development of mankind, but will also affect the global security situation and military competition.

Some important scientific and technological achievements resulting from the new round of the scientific and technological revolution have shown good prospects for military use and continue to create growth points for new combat capabilities. The Internet of Things technology facilitates the interconnection of everything on the battlefield, laying the foundation for the creation of a ubiquitous sensor network system; big data technology provides unique advantages in military forecasting, intelligence analysis, decision-making, etc. and should become an important factor in winning modern wars; distributed parallel network computing technology, represented by cloud computing, provides a new engine of systemic confrontation; technologies such as quantum communication, cognitive radio, mobile Internet and terahertz communication create the conditions for large-capacity data transmission in complex electromagnetic environments. Artificial intelligence technologies are developing rapidly, and in some industries, the corresponding indicators have reached or exceeded the human level. At the same time, biological computers, optical and quantum computers, as well as new computer technologies based on non-silicon materials will break the curse of Moore's Law and open a

new era of information technology development; military aerospace, hypersonic vehicles, laser weapons and unmanned combat platforms Rapid development of technologies such as combat robots is showing overwhelming advantages over traditional weapons; technologies such as electromagnetic railguns, low visibility, supercavitation, mechanical exoskeletons and system integration are becoming more mature, and all have the potential to change the face of future warfare. . Faced with a new round of technological and military revolution, the world's major powers have stepped up military technological innovation and actively sought new advantages in future military development. Relying on technological advances such as sensor technology, big data development, visualisation, robotics and artificial intelligence, the United States is promoting the Third Offset Strategy and accelerating the development of new global instantaneous strike systems, unmanned combat systems, electromagnetic railguns and laser weapons, all of which seek to create a new combat system that is one generation ahead of its adversaries. Other world powers are actively promoting the modernisation of their strategic nuclear forces, developing hypersonic aircraft, creating cyber security forces, strengthening research and development of breakthrough technologies in advanced medicine, new materials, artificial intelligence, future energy and bionics, and advanced technologies. underwater technologies, and seeking to increase their armed forces. "Technological content". Countries such as Japan, the United Kingdom and France have also stepped up the pace of military-technical innovation and increased the level of modernisation of weapons and equipment. Increasing the combat capability of the armed forces through the development of advanced science and technology, as well as weapons and equipment, is increasingly becoming a feature of the game between the great powers in the modern world.

The rapid rise of the scientific and technological revolution is both a rare opportunity & a serious challenge. Opportunities are fleeting. If you seize them, you can use them. If you fail to seize them, you may miss an entire era. Only by keeping pace with the trend of the times, grasping firmly and effectively using the historical opportunities of the new round of the scientific and technological revolution, catching up and catching up, will we be able to ignite a new engine of a combat capability leap.

Paying attention to the need to improve combat effectiveness through scientific and technological innovation is our Party's core experience in guiding the construction and development of the army and defeating the enemy. In order to build a world-class armed forces, we must fully implement the strategy of developing the armed forces through science and technology, adhere to the strategic basis of independent innovation, strive to be at the forefront of global military science and technology, strengthen forward-looking planning and design, accelerate the development of strategic, advanced and breakthrough technologies, and continuously improve the impact of scientific and technological innovation on the people's army. The level of contribution to the construction and development of combat capability.

It is necessary to choose the right core direction and breakthrough point and intensify the development of

advanced strategic technologies. True core and key technologies cannot be bought with money, and simply implementing them will not get you very far. We must adhere to a policy of active tracking, careful selection, and what we do and what we don't do, and strengthen the overall planning and scientific design of military S&T innovation, always focusing on the key factors that influence the outcome of war and targeting the advanced disciplines and the neutral zone. Focus on breakthroughs. Adhere to the weak links in the construction of national defence science and technology and armaments and equipment as the main direction of promoting independent innovation, use major themes and major projects as the driving force, strengthen visionary, innovative, exploratory and revolutionary major technological processes. research and strive to develop key core technologies. Important progress has been made in this area, contributing to the accelerated development of scientific and technological innovation in our armed forces, from walking and running to leading and leading.

With a focus on enhancing the development potential of national defence science and technology, we will continue to make great efforts in basic research. Basic research is the source of the entire scientific system, the general body of all technical issues, and the driving force behind the development of weapons and technology.

For most of history, progress in the world has been slow. Civilisations rise and fall. People accumulate wealth and spend it. Almost every person in the world lives in what we now call extreme poverty. World wealth – at least according to the most optimistic estimates – has changed little in thousands of years.

The global economy has suddenly started to grow exponentially. Global life expectancy increased from less than 30 years to 70 years. Literacy rates, extreme poverty, infant mortality and growth have all risen dramatically in a similar fashion. Not everyone's experience may have been positive, and the benefits have been unevenly distributed, but in many ways, economic growth and technological progress have changed the way billions of people live. How do we explain the sudden surge in relative wealth and technological power? What happens if growth slows or stops? These are key questions for "progress studies," a nascent academic field and intellectual movement that seeks to analyse the causes of human progress in order to better advance it. To understand the progress studies movement, we must first understand its fears. In the past few years, some researchers and economists have been concerned that technological progress may be slowing, which they fear could lead to stagnant economic growth.

The United States between 1870 and 1970, were based on transformative, one-off innovations, and therefore Americans cannot expect to return to similar levels of growth any time soon. What's remarkable "is not that growth is slowing, but that it has continued to grow rapidly for a long time," he wrote. According to Gordon, no one is to blame for the slowdown in economic growth: "After 1970, economic growth in the United States slowed not because inventors lost inspiration or lacked new ideas, but because the basic elements of the modern standard of living largely failed." Gordon's argument is

based on the fear described in economist Tyler Cowen's 2011 book *The Great Stagnation*. Cowen also believes that the United States has eaten most of the "low-hanging fruit" that has allowed the average income in the United States to continue to rise, but that the United States cannot expect to continue to grow as much as in the past. A team of economists from Stanford University and the Massachusetts Institute of Technology posed this question in a 2020 paper.

They found that the volume of research and development has increased significantly, but the productivity per researcher has declined. In other words, the time and money we spend in exchange for something is getting smaller and smaller. They estimate that each doubling of technological progress requires four times the research effort of the previous doubling. Artificial intelligence (AI) can also help reverse this decline and even usher in a new era of explosive growth, but some researchers are concerned that super-smart AI could create other risks, harm progress or even worse [20, 21]. Crawford attempted to systematise the implications of the study of progress [1]. He believes that this movement is correct on three counts. First, this development is real. Material living standards have improved significantly over the past 200 years or so and for some reason "something is clearly very right". Second, the benefits of progress are defined in humanistic terms: "helping us to live better lives: longer, healthier and happier lives; giving us more choices and opportunities in life; providing lives in which we thrive". accelerate or slow it down: "Continued progress is possible, but not guaranteed." [1]. With this description, the belief in progressive research seems so broad that almost anything can be covered under its auspices. After all, many movements claim to support the improvement of human well-being. During a panel discussion at AynRandCon, Crawford described progressive research as a philosophical system close to Objectivism, a term coined by 20th-century philosopher Ayn Rand [13]. Crawford also hopes that progress studies will lead to "political debates framed in terms of progress and growth, rather than primarily or exclusively in terms of redistribution." [1] In his book *Exploring Echo-Systems: How Algorithms Shape Immersive Media Environments*, published in 2018, Cowen noted that "sustainable economic growth" should become the North Star of global civilisation [2]. As progress researchers often point out, GDP per capita is positively correlated with a variety of things that are considered desirable, such as consumption, leisure, longevity, and even moral progress.

Thus, progress studies use a framework and language of progress that seems global and inclusive, but in practice is underpinned by a particular set of social and political worldviews. It is simply a concept of human progress and prosperity.

Advances in biotechnology, such as the dramatic drop in the cost of DNA synthesis, have made diseases more contagious and deadly than ever before. Many researchers in the progressive camp have advocated for a general acceleration of biotechnology research by reforming funding models and loosening restrictions on researchers indicating which diseases our new knowledge can cure. But the results of rapid development

in this area could benefit malicious actors or increase the risk of catastrophic accidents. Risk-oriented biotechnology approaches, such as those funded by Open Philanthropy, focus primarily on developing defensive capabilities, such as tests that can detect new pathogens. Or consider the progressive approach to climate change, which is different from the environmentalist movement. Crawford believes that "some very advanced nanotechnology has given us some fundamental capabilities, such as the ability to transform the Earth, and climate change will no longer be a problem. We just need to control the climate." A scientific and comprehensive policy system is an important guarantee of unlocking innovation potential and stimulating the viability of innovation [8]. Implementation of a scientific and integrated policy system to maximise the unlocking of innovation potential in defence and security is a key element of strategic development. This system allows for the effective integration of military-scientific and technological innovations, ensuring high readiness and compliance with modern challenges. It enables the country to make optimal use of resources, create competitive advantages, and ensure security and stability. In line with its deep scientific and technical potential, such a system makes the country attractive for international cooperation and contributes to the development of global strategic alliances, while taking into account humanitarian benefits and economic development. Taking the adjustment and reform of institutional mechanisms, policies and systems as an important starting point, we must resolutely break down barriers, break the ice, remove thresholds, break down institutional barriers and vested interests, and fully activate institutions, talents, equipment, facilities and projects to build a system conducive to scientific and technological innovation. A powerful force for development. Adapt to the new system and new requirements, focus on the management, evaluation and assessment of military scientific research plans, attestation of results, transformation of achievements, funding guarantees, etc., conduct in-depth research and study, strengthen planning and design, and promptly establish Institutional adjustments and results of reforms will maximise the release of reform energy. Adhere to the integration of military innovation into the national innovation system, actively establish a civil-military innovation cooperation mechanism, promote the expansion of integration from traditional areas to new areas, and form a multi-dimensional integration, coordinated promotion and leapfrog development pattern. for new areas of comprehensive development that will greatly improve the advantages of the national system. Military S&T innovation plays an important role in improving military capabilities, security and the effectiveness of defence systems. Here are some of the qualities and benefits of military S&T innovation:

Innovations in military science and technology enable the development of more powerful and accurate weapons, as well as improved intelligence, surveillance and communications systems. This provides an advantage in operations and helps to reduce risks for military personnel. Innovations allow for the modernisation of existing military equipment systems,

making them more efficient, safe and versatile [8]. This includes the development of new combat platforms, drones, defence equipment and other technical solutions. Given the current threats posed by cyber attacks, it is important to develop innovations in cybersecurity. Military research and development is aimed at protecting against cyber threats, detecting and countering attacks, and developing cyber weapons to control the situation in cyberspace. Innovations allow for the creation and improvement of strategic systems, such as nuclear weapons, ballistic missiles and other strategic weapons. This ensures national security and deterrence of potential adversaries. Some innovations are aimed at improving the humanitarian aspects of military operations, such as the development of technologies for fast and effective medical care on the battlefield, as well as means of protecting civilians.

Innovations make it possible to create more secure weapons and equipment, reducing the risks to the military personnel lives and health. In general, military scientific and technological innovations play a key role in strengthening the country's defence capability and ensuring national security in the face of modern challenges and threats.

Conclusions. Summarising the study and analysis of the impact of war on social development and scientific and technological progress in the context of philosophical discourse, it can be noted that military conflicts not only pose a serious challenge to society, but also have a significant impact on philosophy, culture and technological progress.

It has been found that the philosophy of war permeates all spheres of life, determining the worldview of society. Military conflicts encourage a rethinking of ethical and moral issues, which is determined by the tragedy of war and the need to find a way out of the conflict at the level of value orientations.

It has been documented that wars can also stimulate technological development. History shows that during wars, many scientific and technological innovations emerged as a result of the needs of armies. However, this positive aspect is accompanied by the threat of using technology for military purposes, which can have negative socio-cultural consequences.

In addition, it is noted that philosophical discourse in this context helps to better understand the nature of war, its impact on society and the role of science in this process. The philosophy of war becomes a tool for understanding the causes and consequences of conflicts, as well as for finding ways of peaceful settlement and prevention.

Finally, the study of these aspects contributes to a deeper understanding of the relationship between war, social development and scientific and technological progress.

References

1. Alan Crawford, Wendy Saul, Samuel Matthews, James McInster. (2006). *Technologies for the development of critical thinking of students*. Kyiv : Pleiades. 217 p.
2. Cohen, J.N. (2018). Exploring Echo-Systems: How Algorithms Shape Immersive Media Environments. *Journal of Media Literacy Education*, № 10 (2). P. 139-151. DOI: <https://doi.org/10.23860/JMLE-2018-10-2-8>
3. Haidi Zhou, Qiang Wang, Lixu Li, Thompson S.H. Teo, Shuili Yang, Supply chain digitalisation and performance

improvement: a moderated mediation model, *Supply Chain Management: An International Journal*, 10.1108/SCM-11-2022-0434, 28, 6, (993-1008), (2023).

4. Karamyshev D.V. (2022). Organisational and legal principles of civil-military cooperation on defence and life support of the Armed Forces of Ukraine under martial law. *State Building*. № 1 (31). P. 6-20. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2022-1-01>

5. Karamyshev D.V. (2022). Organisational and legal principles of civil-military cooperation under martial law. *Abstracts of the XXI International Scientific Congress "Public Administration of the XXI Century: in the Context of Hybrid Threats"*, 27 April 2022. P. 15-18.

6. Kitorov M.O. (2023). The current state of development of the military education system as a component of the general education system *Scientific Journal of the Drahomanov National Pedagogical University*. Vol. 1, Series 5. Pedagogical Sciences: Realities and Prospects. P. 59

7. Lavrynenko V.M. Loginov M.M. Philosophy of War: Historical and Economic Aspects. *Bulletin of the Academy of Labour and Social and Labour Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine: scientific and practical collection*. editors: V.V. Buyashenko (Chairman) [et al.]

8. Innovative development and creativity during military operations in Ukraine. *Education and science in the period of global crises and conflicts in the XXI century: materials of the International Scientific and Practical Conference "Education and Science in the period of global crises and conflicts in the XXI century"* (Kyiv, 08-09 December 2023). V. Shpak; edited by S. Tabachnikov. Kyiv : SE "Express-oblozhennia", 2023. 196 p. P. 41-44.

9. Matushevych V. (1998). Political Culture: Theoretical and Methodological Problems of Research. *Sociology: theory, methods, marketing*. № 4-5. P. 5-20.

10. McAfee A., Brynjolfsson E., Davenport T.H. (2012). Big data: the management revolution. *Harv. Bus. Rev.*, 90(10): 60-68.

11. Min-Jae Lee, Taewoo Roh (2023). Digitalisation capability and sustainable performance in emerging markets: mediating roles of in/out-bound open innovation and competition strategy. *Management Decision*, 1 DOI: <https://doi.org/10.1108/MD-10-2022-1398>.

12. O'Neil C. (2017). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Broadway Books, New York.

13. Rand A. (2016). *Atlas Shrugged: A novel*: in 3 vols. Alpina Publisher.

14. Pinedo M., Xu Y. (2017). Operations in Financial Services: Processes, technologies and risks. *Foundations Trends Technol. Inf. Oper. Manag.* 11 (3): 223-242. DOI: <http://dx.doi.org/10.1561/02000000048>.

15. Richards N.M., King J.H. (2014). *The ethics of big data*. Working paper.

16. Richard Paul, Linda Elder. *A Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*. The Foundation for Critical Thinking. Retrieved from www.criticalthinking.org.

17. Paul R. (1990). *Critical Thinking: What Everyone Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Rohnert Park, CA: Centre for Critical Thinking and Moral Criticism, Sonoma State University.

18. Reed J.H., Cromray J.D. (2001). Teaching Critical Thinking in the Community College History Course: Empirical Evidence from Paul's Model – Including Statistical Data. *College Student Journal*.

19. Rodrigo Caporali De Andrade, Paul T. Grogan, Somayeh Moazeni. (2023). Simulation evaluation of data-driven channel allocation and contact routing in customer support systems. *IEEE Open Journal of Systems Engineering*, 1: 50-59, DOI: <http://dx.doi.org/10.1109/OJSE.2023.3265435>,

20. Sunil Mitras, Zhi-Long Chen, Terence J.V. Saldanha, Alisson De Oliveira Silveira. (2022). How Artificial Intelligence and emerging Industry 4.0 technologies are transforming operations management, *Production and Operations Management*, 31: 12, DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/poms.13864>

21. Pradeep Jha, Riddhima Baranwal, Undefined Monika, Naveen Kumar Tiwari. (2022). *Second International Conference on Artificial Intelligence and Smart Energy (ICAIS)*, DOI: <http://dx.doi.org/10.1109/ICAIS53314.2022.9742970>.

22. Tarnashynska L. (2019). Philosophy of war and peace: anthropocentric dichotomy of love/hate as a motivation for heroism (based on Letters to a German friend by Albert Camus). *Word and Time*, 4: 3-14. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2019.04.3-14>

23. Sectoral Working Group "Education and Science". Ministry of Education and Science of Ukraine. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/mizhnarodna-tehnichna-dopomoga/sektoralna-robocah-grupa-osvita-inauka1>

24. Support for education and science of Ukraine during the war. Ministry of Education and Science of Ukraine. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pid-chas-vijni>

Надійшла (received) 19.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Nikitenko Vitalina (Нікітенко Віталіна Олександрівна) – Y.M. Potebnya Educational and Research Institute of Zaporizhzhia National University, Doctor of Science in Philosophy, Professor, Professor of the Department of Management and Administration, Zaporizhzhia, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9588-7836>

УДК 004.5:316.77:130.2

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.06

В. СУНЬ, О.О. ДОЛЬСЬКА

ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗРУШЕННЯ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА (МИСЛЕННЯ ДЛЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ)

Стаття присвячена одному з найактуальніших питань сучасної філософії, а саме – проблемі формування інтелектуального багажу людства. Мова йде про інтелектуальні революції, про їхній характер і періоди становлення. Автори використовують метод філософської рефлексії, спираючись на першоджерела попередніх дослідників цього процесу, починаючи з їхнього концептуального аналізу з метою відстежити періоди і характерні ознаки розвитку цих складних процесів еволюції людини і її інтелектуального підґрунтя. Автори висувають тезу, що сьогодні людство знаходиться на порозі третьої інтелектуальної революції. Підтвердженням цього є активне використання нового термінологічного словника, який вже став «повсякденням» нашого життя, не зважаючи на те, що він є результатом розвитку високих технологій інформаційного характеру.

Підкреслюється також ідея того, що трансформація мислення окремих людей, які працюють і думають за нових умов, викликана наукою та високими технологіями. Цей фактичний матеріал прямо і побічно «впливає» на зміни у характері мислення широких верств суспільства, і, як слідство, адаптування до трансформацій у евристичній сфері охоплює величезні за масштабом маси людей.

Ключові слова: інтелектуальна революція, наука, високі технології, освіта, типи мислення (комплексне, корелятивне, інноваційне, комп'ютерне / обчислювальне, креативне).

V. SUN, O.O. DOLSKA

ON INTELLECTUAL MOVEMENTS IN HUMAN HISTORY (THINKING FOR THE INFORMATION SPACE)

The article is devoted to one of the most pressing issues of modern philosophy, namely, the problem of forming the intellectual baggage of humanity. We are talking about intellectual revolutions, their nature and periods of formation. The authors use the method of philosophical reflection, relying on the primary sources of previous researchers of this process, starting with their conceptual analysis in order to trace the periods and characteristic signs of the development of these complex processes of human evolution and its intellectual background. The authors put forward the thesis that today humanity is on the threshold of the third intellectual revolution. This is confirmed by the active use of a new terminological dictionary, which has already become an "everyday" part of our life, despite the fact that it is the result of the development of high information technologies.

The idea that the transformation of the thinking of individual people who work and think under new conditions is caused by science and high technologies is also emphasized. This factual material directly and indirectly "influences" changes in the nature of thinking of broad sections of society, and, as a consequence, adaptation to transformations in the heuristic sphere covers huge masses of people.

Key words: intellectual revolution, science, high technologies, education, types of thinking (complex, correlative, innovative, computer / computational, creative).

Постановка проблеми. Наші роздуми про зрушення в інтелектуальній сфері ми почнемо із феномена мислення – найважливішого узагальнюючого поняття людської здатності осягати навколишній світ. Він завжди привертав увагу філософів. Цей предмет роздумів дозволив вичленити із загального масиву знань окремих розділ – гносеологію. Сьогодні більш активно використовують термін епістемологія, а у повсякденні – когнітивні можливості людини. Така назва підводить нас до ідеалів, смислів, цінностей, знань, інформації, тобто, того ідеального в нашому реальному світі, з якого зростає мислення людини і людяність в загальному значенні. Припущення про те, що смисли та ідеали існують у книгах і підручниках, фільмах і театрах самі по собі, передбачає, що вони існують якимось нематеріальним чином. А коли ідеальні смисли виникають в індивідуальній свідомості при зіткненні з матеріальним фільмом або підручником, з матеріальним словом, формулою (в яких їх ідеально немає), то з необхідністю доведеться передбачити наявність духовно-вродженого (наперед заданого) характеру цих ідеальних смислів, які і формують наше мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасність – це епоха кризи, яка торкається і того, що пов'язано із мисленням. Йдеться про такі зрушення, які можуть привести до нових можливостей саме у мисленні. Такі глобальні події отримали назву інтелектуальні революції. Але цим революціям передують кризи. Серйозність твердження є результатом спостереження подій, умов зміни мислення, аналізу об'єктивних причин, які супроводжують будь-які кризові ситуації. Сьогодні ми переходимо в нову цивілізацію (або почався

процес важкого переходу до неї). М. Кастальс стверджує, що ми живемо в епоху зсуву в цивілізації, і розглядає це зрушення як реалізацію нової технологічної парадигми в ній [5, с. 78]. Новим онтологічним зсувам присвячені роботи вдатних сучасних філософів та соціологів Д. Белла, М. Кастальса, Ф. Вебстера, Я. Масуди, А. Тоффлера та ін. Про цивілізаційне перехрестя пишуть українські філософи Рафальський О.О., Самчук З.Ф. та інші [7]. У дослідженнях ставиться наголос на нові технології, які використовують дешеву інформацію. Тобто, створюються технології, які призначені не стільки для перетворення інформації, скільки на її використання і націленість на її застосування до будь-якого технологічного винаходу.

Філософи також сказали своє слово про трансформацію мислення в цей період: в теорії комунікативних смислів Н. Лумана, методології номадичного мислення Ж. Делеза, Ф. Гваттарі, Ж. Дерріда, Ю. Крістєвої, Ж-Ф. Ліотара. Про трансформації мислення написав Ю. Габермас, аналізуючи особливості метафізичного мислення. Про інтелектуальні революції людства ми спираємося на розробки Платона, Сократа, Аристотеля, О. Койре, К. Ясперса, С. Аверінцева. Питання мислення розглядалося і вітчизняними науковцями (Л. Горбунова, І. Добронравова, М. Кулгаєва, О. Тягло, Л. Князева, Л. Киященко, М. Бойченко, О. Гомілко, С. Курбатов, С. Пролєєв, Н. Кочубей та ін.).

Наші міркування про інтелектуальне (як реалізацію мислення) у дослідженні суто людського спираються на методологію Н. Еліаса, який ставив наголоси на змінах та незмінних передумовах культурної мінливості людини. У центрі також методологія К. Ясперса про осьовий час в історії

людства та його значення для оформлення мислення людини. Поруч ми поставили методологію інтелектуальних революцій людства як показник руху здатності до змін мислення. У центрі уваги опинилися роздуми Платона, Аристотеля, А. Койре, С. Аверінцева про зміни у характері мислення у процесі засвоєння знань, сформованих і отриманих за нових умов роботи із інформацією.

Метою статті є аналіз мислення в сучасному інформаційному просторі.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальні революції. Вираз «осьовий час» ввів у вжиток німецький філософ К. Ясперс. На його думку, близько 800 та 200 роками до Р.Х. відбувся дивовижний духовний і цивілізаційний стрибок, який можна розцінювати як різкий поворот історії розвитку людства. З'явилася людина такого типу, яка зберіглася і донині. Досягнення перших цивілізацій не тільки вражають, вони величезні і дуже вагомі: саме на основі знань, здобутих на той час, було закладено фундамент нашої сьогоденної цивілізації. Чотири дії арифметики, таблиця множення та обчислення відсотків. Арифметична та геометрична прогресії, основи геометрії. Початки хірургії (у стародавніх єгиптян лікарі вже поділялися за спеціальностями – стоматологи, очники, урологи тощо). Астрономія, що строго розкреслила на небесній карті сузір'я та шляхи планет, названих на честь богів. Саме стародавні цивілізації розділили рік на 12 місяців, визначили тиждень семиденний, розділили добу на 24 години, годину – на 60 хвилин та хвилину – на 60 секунд. Вони ж розділили коло на 360 градусів, а градус – на 60 хвилин. Масштаби сприйнятого знання величезні, і часто недооцінюємо його повною мірою. Виникає цілком природне питання: ці зміни вплинули на мислення людини, чи сприяли вони трансформаціям?

Н. Еліас, відмовившись від традиційного антропологічного аналізу, який концентрувався навколо опису стабільних структур людського буття, запропонував для аналізу суспільних процесів нову методологію – метод антропологічної інтерпретації з наголосом на мінливості людини. Ми відштовхуємося від цієї логіки і наголошуємо на мінливості у мисленні людини, яка фіксувалася філософами із світовим значенням. Мова йде про інтелектуальні революції, на ґрунті яких людство формує своє мислення. Інтелектуальна революція сприяє докорінним змінам у організації мислення людини, кожна з них відбувається і за певних умов, і в контексті певної культури.

Перша революція відбувалася в контексті культури пам'яті – найбільш масштабного і давнього періоду людства. Цей процес вимагав досить активного втручання з боку мислителів і навіть мужності для реалізації цього проекту. Відбувався у період панування давньогрецької філософії завдяки думкам Сократа, Платона, Аристотеля (Аристотель). Революція пов'язана із формуванням та використанням у мисленні логіко-понятійних конструкцій та схем [2]. Друга інтелектуальна революція пов'язана із формуванням європейської науки XVII – XVIII ст., з науковими відкриттями у природознавстві та певними філософськими ідеями

та ідеалами Просвітництва. На відміну від науки, що зароджувалася, стара раціональність давала зовсім несуперечливий образ світу. Він був досить логічним, але кризи, які почали його трусити, вплинули і на його онтологічне відчуття і бачення, і, як наслідок, і на його когнітивне розуміння.

У той же час нова раціональність, з погляду колишньої, була порушником всіх правил, всіх ustalених норм, і в той же час вона мала суттєву перевагу: вона формувала нове мислення, а з ним і новий образ світу, давала заряд для уяви, чого не могла дати стара раціональність. За І. Кантом, єдиною раціональністю є наукова раціональність, що розумілося їм як «експансія та редукція розуму» [4] (у якості прикладу: щоб описати світ, створити його уявний образ, почали використовувати образи механізму та біологічного організму). А. Койре, описуючи інтелектуальні процеси XVI-XVII ст. вважав, що сутність їх у корінній реформі самого способу мислення. Йдеться про істотні зміни у сфері духовного, що, своєю чергою, позначилося і в мисленні, і в інтелекті, і в психології людини. Цю культуру ми називаємо культурою книги, і, якщо ми спираємося на тезу про те, що основа мислення – це пам'ять, то пам'ять на папері відкрила нові можливості. Наука відкриває закони, описує всесвіт, а процес відкриття законів природі наштовхує людей на нове розуміння світу і, головне, – розуміння порядку, як і в природі, так і у мисленні. У самому синтаксисі відбивається закономірний світ, і вже онтологія мови сприяє як структуруванню думки, так і структуруванню світу.

Роздуми про інтелектуальну революцію у розумінні глибинної онтологічної структури підводять нас до такого загально-цивілізаційного феномену, як зрушення у сфері мислення людини. Про таке набуття, про його реалізацію у будь-яких сферах життєдіяльності людини (поки що у цих дослідженнях не використовувався термін інтелектуальна революція) «йшлося у науковців, які досліджували історію природознавчих наук. Це були яскраві постаті філософії: А. Койре, Р. Коллінгвуд, Т. Кун та ін. Кожен з них спирався на роздуми саме про проблематику мислення, але глибинні конструкції думки отримали у них різні назви. У статусі «рамки мислення» вони стають об'єктом дослідження у А. Койре, «плеяди абсолютних припущень» у Р. Коллінгвуда, «парадигми» у Т. Куна, «ідеали природного порядку» у Ст. Тулміна. Їхні роздуми об'єднувала ідея того, що на способи мислення впливають природознавчі науки. Наприклад, Р. Коллінгвуд вважає, що «абсолютні припущення» означають відмову від ustalених навичок і стандартів мислення. Ст. Тулмін використовує такі метафори, як «повна зміна інтелектуального гардеробу», «засвоєння досконалого нового світогляду», а Т. Кун пов'язує інтелектуальні революції із зміною погляду на світ, із формуванням нових парадигм. Ймовірно, існує взаємна кореляція між відкриттями в природознавстві, науковим інтелектом, громадським рухом думки та іншими факторами, які впливають на формування інтелектуальної революції» [3, с. 7-47].

На рубежі XX-XXI ст. ми досить сміливо назвали суспільство інформаційним, в якому

утвердилася влада наукової раціональності. Ми стверджували, що домінантою всіх наступних процесів став науково-технологічний детермінізм, який і став спрямовувати розвиток матеріальної та ідеальної сфер нашого життя. На його формування вплинув синтез таких складових, як розвиток науки та високих технологій, розвиток інформатизації з наголосом на інтелектуалізації, особлива увага була спрямована на питання штучного інтелекту. На думку М. Мак-Люена, сьогодні розгортається нова культура – культура аудіо-медіа. Нагадаємо, що його методологічні пошуки ґрунтуються навколо питання про роль інформаційних технологій. Говорячи про перспективи розвитку засобів масової комунікації в інформаційному суспільстві, М. Мак-Люен неодноразово підкреслює тенденцію посилення активної ролі мас-медіа [6]. Дійсно, ми стали свідками того, що високі технології стали головним чинником становлення нового типу суспільства, вони впливають на формування нового типу мислення, та й самого образу світу. Тому на часі питання: чи склалися умови для розвитку третьої інтелектуальної революції. Якщо «так», то які є свідчення для підтримки цієї думки?

Умови для зрушень у мисленні. Цивілізація пам'яті, цивілізація книги йдуть у минуле, їм на зміну йде нова онтологія світу, і, як слідство, новий вид цивілізації. Швидше за все, саме про це нам і намагався сказати М. Мак-Люен, щоправда, він тільки припустив новий вид культури (аудіо-відео). У новому типі електронної культури комп'ютерна техніка об'єктивує вже саму нервову систему, що повертає людині включеність до громади (вже світової), повертає втрачений синкретизм, але і позбавляє тотального критицизму. Новий тип культури синтезу аудіо- та відео- орієнтує суспільство на новий вектор розвитку – від «експлозії» (глибоке й інтенсивне психічно-емоційне переживання, супроводжується вибухом і рухом зовні) до «імплузії» (психічно-емоційне переживання, супроводжується спрямованістю процесів усередину). З цього витікає висновок про те, що сучасна комп'ютерна техніка об'єктивує, тобто виводить назовні саму нервову систему. «Електронна епоха» дає можливість описати суспільство як «єдине людство» («глобальне село»). Телекомунікаційні і комп'ютерні мережі виконують функцію своєрідної нервової системи в утворенні «глобального села». Комп'ютеризація суспільства, комп'ютерний синтез, за концепцією Мак-Люена, зумовлює і великі можливості, і проблеми комунікаційного й інформаційного характеру сучасного суспільства» [1].

Але цивілізація медіа вже діє, саме тому ми і маємо як користувачі збагачений характер простору і часу до тієї множинності, яка дозволяє кожному вибудовувати свій синтаксис у просторово-часовому континуумі (у кожного свій час, свій простір). Перше, на що хочеться звернути увагу, ми взагалі виходимо на нові обрії третьої інтелектуальної революції, в яких мислення повинне «навчитися» працювати із новими, перш за все, онтологіями.

Які ми маємо на сьогодні вже реальні зміни в цій площині життя. Можна починати із загальних

питань, на кшталт, яка технологічна інфраструктура навчального закладу демонструє характеристики нового освітнього простору тощо. Але наша мета зосередитись на питаннях, які прямо і побічно будуть вказувати на зміни саме в інтелектуальному навантаженні людини (і мова піде не тільки про студента, учня і викладача). На нашу думку, цей вимір підводить нас до наступних питань: що таке високі технології та інформаційні технології конкретно в освіті? (відповідь на це питання можна знайти у статті В. Сунь «Інформаційні технології в освіті сучасного Китаю: реальності та можливості») [21]. Чи можна виокремити ключові поняття, до яких звертається людина в новому інформаційно-освітньому просторі, за яких умов поняття входять до нашої когнітивної складової? Комплексне бачення такого роду питань підштовхує нас поставити проблему практики мислення, яка націлена на формування навичок роботи з інформацією і свідчить про особливий характер мислення і інтелектуальних зрушень. Відповіді підведуть нас до можливості розцінювати трансформації в цій сфері як один із потужних чинників до оформлення третьої інтелектуальної революції. Тобто, мова піде про можливі зміни у мисленні.

Дійсно, сьогодні, по-перше, з'явилася необхідність працювати із величезним багажем інформації. Остання є не тільки масивною за своїм кількісним показником, але іноді і безсистемною. По-друге, вона найчастіше має характер міждисциплінарності. Не менш важливим є і те, що мислення людини стало чітко працювати із програмами машин. Це вимагає такого налаштування мислення, яке має інтегрувати математику, інженерію, а краще сказати – будь-яку науку та її міждисциплінарні галузі. Нарешті людина почала більшою мірою використовувати обчислювальні, перцептивні та когнітивні можливості самого штучного інтелекту, щоб досягати ефективних рішень складних проблем.

Роздуми про типи мислення. Комплексне мислення (complex thinking). Почнемо з того, що науковці почали все частіше використовувати термін «higher-order thinking» – «мислення вищого рівня». Щоб дійти до його розуміння, науковці зосередились на можливостях так званого комплексного мислення (complex thinking). Поняття комплексного мислення було введено Е. Моріном (1990), воно відноситься до здатності думки шукати багатовимірне знання, яке об'єднує спрощені способи пізнання та відкидає редукаціоністські, одновимірні та сліпучі наслідки. Е. Морен завжди прагнув багатовимірного мислення, вказуючи: «Усвідомлення багатовимірності мислення змушує нас усвідомити, що будь-яке одновимірне бачення є приватним, частковим і біднішим. Воно повинно бути пов'язаним з іншими вимірами, щоб бути повним» [17]. На аналогічних позиціях стоїть і М. Ліпман (1997), який припускає, що розуміння складності вимагає такого типу мислення, яке об'єднує алгоритмічне та евристичне мислення, а також процедурне мислення, націлене на роботу із визначеннями (найменуваннями). Для М. Ліпмана комплексне / складне мислення виникає

внаслідок злиття критичного та творчого мислення. Він стверджує, що «не існує такого поняття, як абсолютно чисте критичне чи творче мислення; саме мислення вищого порядку («higher-order thinking») веде до критики та творчості» [14, с. 222].

Деякі слова про М. Ліпмана. Він є засновником філософії для дітей. Його рішення нести філософію молоді прийшло з досвіду роботи професором Колумбійського університету, де він був свідком недостатньо розвинутих навичок міркування у своїх студентів. Його інтерес був особливо спрямований на розвиток навичок міркування шляхом навчання логіці. Віра в те, що діти мають здатність абстрактно мислити з раннього віку, привела його до переконання, що внесення логіки в навчання дітей раніше допоможе їм покращити свої навички міркування. На його думку, немає творчого мислення, яке б не мало критичних суджень, так само, як немає критичного мислення осторонь від творчих суджень. Комплексне мислення базується як на раціональності, так і на творчості, що дозволяє поєднувати декларативне з процедурним. Він створює кілька рішень. На відміну від мислення нижчого рівня (lower-order thinking), complex складне/вище ((higher-order) мислення не зводиться до алгоритмічного; воно експансивне, вимагає терпимості до невизначеності, воно є самокритичним і синхронно координує різні навички вирішення проблем (problem-solving skills). До того ж, воно множинне і діалогічне, а це передбачає використання множинних критеріїв, метакритеріїв або мегакритеріїв і саморегуляцію процесу мислення (метапізнання).

Порівнюючи запропоновані Моріном і Ліпманом уявлення про комплексне / складне (complex) або вище ((higher-order) мислення, можна виділити деякі паралелі або конвергенції. Серед основних конвергентних аспектів є наступні: «таке мислення долає просту, редуковану та фрагментарну думку; воно дозволяє дослідити логічні, полілогічні та діалогічні можливості; націлено на розпізнавання невизначеності і двозначності; має на увазі підхід до знань з багатовимірних аспектів; використовує міждисциплінарні, мультидисциплінарні або трансдисциплінарні методи; досліджує критично або самокритично свої власні процедури та методології, саморегулюючи процеси мислення (метапізнання)» [20, с. 251].

Комплексне/складне мислення – це мислення, яке усвідомлює свої власні припущення та наслідки, а також причини та докази, на яких ґрунтуються висновки. «Комплексне мислення досліджує свою методологію, свої процедури, власну перспективу та точку зору. Комплексне мислення готове визначити фактори, які призводять до упередженості, упередженості та самообману. Воно передбачає роздуми про самі процедури так само, як і роздуми про предмет дослідження» [14, с. 67]. Для Ліпмана сучасне пізнання не можна здійснювати без такого типу мислення, бо когнітивні процеси неможливі без рефлексії методології і логіки існування предмету. «Те, що ми тут називаємо комплексним мисленням, включає багаті ресурсами метакогнітивне мислення, що само виправляється, і всі ті способи мислення, які

включають рефлексію над самою методологією та змістом, з яким вони мають справу» [14, с. 68].

Учені, які досліджують роботу мислення при обробці інформації в командній роботі, створення комп'ютерних програм, дизайну тощо, підкреслюють, що, хоча творче мислення є важливим для структури мислення команд, все ж таки інші когнітивні режими (обробка знань, критичне мислення та метапізнання), задіяні більш частіше. Акцент кожного когнітивного процесу також змінюється залежно від фази процесу: «Є три основні когнітивні процеси, пов'язані з комплексним мисленням: критичне мислення, творче мислення та метапізнання. Взаємодоповнюваність і взаємозалежність цих когнітивних процесів зробили б можливим комплексне мислення» [20, с. 2].

Отже, складне мислення (Complexity thinking) бачить складну сутність речей. До речі, онтологія самого світу – складна, переплетена багатьма факторами з невизначеностями та постійними змінами. Тому людина націлена на пошуки зв'язків між різними складними елементами, на сам зв'язок, щоб усвідомити їхню структуру та функції.

Корелятивне мислення. Дослідження та практика, пов'язані з навчанням, особливо зрілі теоретичні системи, містять багато цікавих для наших роздумів концепцій. Наприклад, починаючи з наголосу біхевіоризму на навчання як зміцненні «зв'язку» між стимулами та реакціями до наголосу когнітивізму на навчання як постійному евристичному збагаченні учнів. Володіти корелятивним мисленням – це означає вміти встановлювати зв'язок між знанням, отриманим у процесі навчання, та такому, що існує у когнітивній структурі, сформованій за рахунок реального життєвого досвіду. «Корелятивне мислення є основним змістом мислення вищого порядку та важливою основою для розвитку мислення вищого рівня. Щоб зрозуміти та виховати корелятивне мислення через навчання, необхідно досягнути відповідну структуру. Остання включає область асоціації та шлях до асоціації. Сфера асоціації відображається у двосторонньому зв'язку між навчанням і життям, тоді як шлях асоціації підкреслює співвибудову формальних і змістовних асоціацій» [26, с. 29].

У середині 20-х років Джоном Б. Біггсом, педагогічним психологом, була запропонована класифікація SOLO: аббревіатура від англ. «structure of the observed learning output» («структура спостережуваного результату навчання»). Теорія класифікації SOLO – це таксономія оцінювання якості навчання. Вона може оцінювати когнітивні рівні студентів, а також і структуру мислення. Структура абстрактного розширення думки, звернень до асоціацій в класифікації SOLO також розглядаються як символи мислення вищого порядку (higher-order) та глибокого навчання. Отже, мислення вищого рівня реалізується в «умінні досягати впорядкованості кореляції між різним змістом навчання за допомогою когнітивних дій вищого рівня, таких як індукція, дедукція, класифікація, порівняння, абстракція, аналогія, передача, аналіз і

синтез. Повинна існувати відповідна кореляція між змістом навчання та реальним світом, а також кореляція корисності між різними речами або подіями в реальному світі, щоб досягти логічного зв'язку між обмеженим пізнанням і нескінченним вирішенням проблем» [9, с. 266].

У сучасному освітньому просторі обговорюється ідея коннективізму [2]. Вона була запропонованим канадським вченим Сіменсом, базується на особливому характері знань у цифрову епоху – інформаційному. Коннективізм вважає, що навчання – це процес з'єднання різних вузлів у навчальній мережі, що призводить до збільшення чи зменшення кількості вузлів, посилення чи послаблення зв'язків між вузлами та зміни характеристик вузлів або з'єднання. Для розвитку сталого навчання необхідно розвивати та підтримувати взаємозв'язки між вузлами та досягнення значущих кореляцій між вузлами. «Коннективізм розглядає релевантність (the relevance) як ключовий елемент, який впливає на навчальну поведінку та ефективність, прямо вказуючи на суть навчання» [25, с. 45]. В контексті роботи з пошуковими системами термін релевантність (від латинського *relevo* піднімати, полегшувати) – це показник відповідності, актуальності, повноти і корисності результатів пошукової видачі інформації за запитом користувача. Основне завдання, яке декларують пошукові системи, – знаходити і відображати найбільш релевантну інформацію, що відноситься до пошукового запиту.

У такому контексті процедура мислення, яку ми розуміємо, як асоціацію, відноситься до зв'язку, встановленого між знаннями та знаннями завдяки певним відносинам, які можуть мати місце на вертикальному рівні, наприклад, зв'язку між структурою програми та послідовністю самої структури. Це також може відбуватися на горизонтальному рівні, наприклад, зв'язок між галузевими структурами та послідовністю структур. Мати корелятивне мислення означає вміння встановлювати зв'язки між отриманими знаннями та наявними знаннями в когнітивній онтології, а також зі світом реального життя, спрямовуючи учнів на постійне коригування та збагачення своєї когнітивної структури через зв'язки та формування здатності вирішувати реальні проблеми в реальному житті.

Інноваційне мислення. Інноваційне мислення, також відоме як творче мислення, – це тип мислення з творчим значенням та інноваційною цінністю, який люди використовують у процесі розуміння та перетворення світу. Психологи вважають, що «новаторське мислення стосується процесу винаходу або відкриття нового способу поведінки з чимось або висловлення чогось» [22, с. 96]. «Інноваційне мислення починається з визначення проблеми. Визначення проблем, у свою чергу, призводить до збору інформації та вибору поняття, які використовуються для розуміння цієї інформації. Потім ці концепції створюють основу для концептуальної комбінації. Нове знання, що виникає в результаті концептуальної комбінації, у свою чергу, дозволяє генерувати ідеї та оцінювати їх» [18, с. 31].

Так зване креативне мислення (creative thinking) відноситься до процесу мислення, під час якого людський мозок проводить цінні дослідження об'єктивних речей і отримує оригінальні результати. «Креативне мислення – це фактично комплексне мислення, яке стосується творчого застосування різних форм мислення, включаючи дивергентне мислення, конвергентне мислення, інтуїтивне мислення, мислення натхнення, візуальне мислення та логічне мислення» [13, с. 29].

Інноваційне мислення (Innovative thinking) можна розцінювати як цілісний процес мислення, утворений взаємодією багатьох форм мислення та методів. Це не єдина форма мислення і не проста суперпозиція кількох форм мислення. Це діалектична єдність дивергентного мислення і конвергентного мислення, діалектична єдність пошуку відмінностей і подібностей, і діалектична єдність нелогічного мислення і логічного. «Інноваційне мислення є продуктом передової стадії людського мислення і результатом практичної діяльності людини» [27, с. 212].

Інноваційне мислення має широке та вузьке значення. Загалом кажучи, воно стосується всіх видів діяльності думки, коли людина може впливати на досягнення у сенсі інновацій протягом усього руху мислення: висунення проблеми, її мовне оформлення, аналіз та можливі варіанти її вирішення. У вузькому значенні таке мислення відноситься до розумової діяльності людей, яка безпосередньо дає інноваційні результати. Наприклад, нелогічні форми мислення, такі як надихаюче, інтуїтивне мислення, уява та прозріння. Термін інноваційне мислення зараз часто використовується, або зводиться до вузького його розуміння. Інноваційне мислення – це тип мислення, який вимагає виходу за межі старих, усталених і звичних когнітивних методів, перегляду речей з нової точки зору, а також пропозиції нових, незвичайних та унікальних точок зору та теорій. У результаті досягнення інноваційного мислення, проявляються як новаторська та інноваційна гіпотеза, як ідея, точка зору та нова теорія, а також у якості інноваційних методів тощо. У порівнянні з традиційними формами мислення, воно не має фіксованого режиму мислення та ретельних логічних зв'язків, а також є унікальним у представленні змісту мислення та результатів. Коротко, інноваційне мислення – це форма думки, яка відкриває нові сфери свідомості та володіє креативністю.

Комп'ютерне / Обчислювальне мислення. «Комп'ютерне мислення – це процеси мислення, пов'язані з формулюванням проблем та їх розв'язуванням таким чином, щоб рішення були представлені у формі, яка може бути ефективно виконана агентом обробки інформації» [23, с. 20]. Потужність обчислювального мислення прискорюється та посилюється з розвитком комп'ютерних та інформаційних технологій. Алгоритми давно стали незамінним втіленням людського мислення та розширенням функцій мозку. Подібно до того, як освіта прагне до «вміння писати, читати та обчислювати», інформаційне суспільство також вимагає від людей «уміння мислити». Тому

обчислювальне мислення є необхідною здатністю мислення.

Будь-яка інтелектуальна революція починається з мови. Тому ми наведемо декілька понять, які вже свідчать про зсуви у нашому мисленні, що може бути розцінене, як шлях до наступних інтелектуальних трансформацій.

Поняття для використання в інформаційному просторі. У статті пропонуємо декілька термінів, які стали вже занадто знайомими і без них вже неможливо уявити інформаційний простір. Цікавим в цій ситуації є те, що за рахунок подібної термінології і формується новий когнітивний і епістемологічний дискурс.

Інформатизація (Informatization). Цю концепцію вперше висунув японський вчений Тадао Мецао у своїй «Теорії інформаційної індустрії» в 1963 році, підкреслюючи, що інформатизація є динамічним еволюційним процесом трансформації індустріального суспільства в інформаційне. Згодом термін інформатизація використовувався країнами в усьому світі, і стало загально визнаним, що індустріальна ера, в якій домінує велике машинне виробництво, перейшла в інформаційну еру, в якій домінує людська інтелектуальна творчість. Щодо визначення інформатизації з вузької точки зору, то інформатизація – це процес сприяння обміну інформацією та знаннями шляхом повного розвитку інформаційних технологій і повного використання інформаційних ресурсів [8]. З широкої точки зору, вона розцінюється як ключовий елемент комплексних науково-технологічних змін, є історичним процесом реорганізації ресурсної платформи суспільства в цілому на основі повної заміни дій людини у дискурсі інформаційних технологій та інформаційних ресурсів, і таким чином, націлену на зміну соціально-економічної структури суспільства та спосіб розподілу ресурсів з метою прискорення і покращення якості економічного зростання, враховуючи трансформації соціального розвитку.

Цифровізація (Digitalization). Ця концепція виникла у 1950-х роках, і ранне «оцифровка» стосувалася лише «безпаперового» перетворення аналогової інформації двійкової системи, представленій кодуванням 0 і 1, у цифрову форму [24]. Завдяки поступовій інтеграції передових технологій, таких як великі дані та хмарні обчислення, масштаб і вплив цифровізації більше не обмежуються ІТ і починають асоціюватися із соціальними змінами, горизонтальною організацією, розвитком бізнесу та створенням нових цінностей. Розуміння цифровізації вийшло за межі «єдиного процесу обробки інформації перетворення аналогових сигналів у цифрові сигнали» та має глибше значення: ресурси даних і цифрові технології зберігаються, передаються та використовуються через комп'ютери, надають нові можливості створення цінності для науково-дослідної діяльності, планування, організації виробництва, продаж, послуг, інноваційної діяльності за рахунок кількісної оцінки об'єктів управління та поведінки, тим самим підвищуючи ефективність організації або максимізуючи ефективність і запускаючи процес

цифрової трансформації бізнес-моделей і соціально-економічних перетворення [24].

Наукова візуалізація (Science Visualization). Цей термін походить з області комп'ютерної графіки. На науково-обчислювальній конференції, яка відбулася у Вашингтоні у 1987 р., було запропоновано рішення для візуалізації полів даних і підготовлено доповідь під назвою «Візуалізація наукових обчислень» [16] Це вважається початком наукової візуалізації [13] Пропозиція цієї концепції має чітку епістемологічну мету, яка полягає в перетворенні наукових даних (включаючи виміряні значення, дані, отримані під час розрахунків тощо) у світлові сигнали, які люди можуть сприйняти через візуальне сприйняття та представлення у графічних зображеннях, що дозволяє вченим спостерігати, моделювати та обчислювати на основі цього. Це науковий когнітивний інструмент, який використовує комп'ютери та відіграє важливу роль у великій кількості наукових досліджень.

Висновки. Людство пройшло у своєму інтелектуальному розвитку вже дві інтелектуальні революції. Ці висновки набули особливого розмаху саме у XIX і XX ст., і це не випадково. Філософи намагалися проаналізувати здобутки попередніх епох, бо відчували зсуви в інтелектуальному русі вже наприкінці XX ст. Дійсно, як показано в статті, філософська рефлексія процесів, які відбуваються в освіті, в науці, підтверджує це припущення, а саме – людство знаходиться на порозі третьої інтелектуальної революції.

У статті характеризуються типи мислення, які підкреслюють ідею інтелектуальних можливостей людини. Для доказу додаються знахідки із сфери науки й освіти, в яких звернення до високих технологій, можливостей для формування нового простору – інформаційного – стало вже реальністю. Автори привертають увагу до термінологічного словника, який почав оформлюватися вже з кінця XX ст. і набув свого масштабного застосування вже у XXI ст. В якості прикладу дається декілька термінів з історією їхнього походження.

У дослідженні висувається ідея того, що трансформація мислення окремих людей (викликана наукою та високими технологіями), які працюють за нових умов, впливає прямо і побічно на зміни у характері мислення широких верств суспільства з метою адаптування до величезних за масштабом охоплення трансформацій у евристичній сфері. Це підкреслює ідею змін інтелектуального характеру людства в цілому.

Список літератури

1. Дольська О.О. (2012). *Філософія сучасного суспільства* : навч.-метод. посіб. Харків : НТУ «ХПІ». 180 с. С. 51-52.
2. Дольська О.О. (2018). Інтелектуальне-когнітивні технології (технології мислення) як нова опція наукового аналізу. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди «Філософія»*. Харків. Вип. № 50. С. 3–16.
3. Дольська О.О. (2021). Опис та характер інтелектуально-когнітивних технологій як методологічної опції наукового аналізу. *Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах* : монографія.

Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М. та ін. Харків : Вид-во Іванченка І.С. С. 7-47.

4. Кант І. (2000). *Критика чистого розуму*. К. : Юніверс. Т. 3. 741 с.

5. Кастельс М. (2000). *Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура*. К. : ГУ ВШЕ. 608 с.

6. Мак-Люен М. (2001). *Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги*. К. : Ніка-Центр. 464 с.

7. Рафальський О.О., Самчук З.Ф. (2018). *Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства*. К. : ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 688 с.

8. Bell D. (1973). The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting. *Basic Books*, 48(2). P. 286-288.

9. Biggs J.B., Collis K.F. 2014. Evaluating the quality of learning: The SOLO taxonomy (Structure of the Observed Learning Outcome). *Academic Press*. 295 p.

10. Elkana Y. (1987). Alexandre Koyré: between the history of ideas and sociology of disembodied knowledge. P. Redondi (ed.). Science: The Renaissance of a History. *History and Technology*. № 4. P. 115-148. Retrieved from <https://www.scribd.com/document/328879949/koyre-pdf>

11. Jaspers K. (1991). *Psychologie der Weltanschauungen*. Menchen. 454 s.

12. Kang Xiaoling. (2015). *Innovative Thinking and Ability*. Beijing : Electronic Industry Press. 164 p.

13. Li Zuchao. (2001). Creative Thinking and Innovative Education. *Shandong Education Research*. № 6. P. 29-31.

14. Lipman M. (1997). *Pensamiento complejo y educación*. Madrid: Ediciones de la Torre. 366 p. Retrieved from <https://publicaciones.unirioja.es/ojs/index.php/contextos/article/view/416/382>

15. Liu Xiaoqiang. (1997). Research Status and Development Trends of Scientific Visualization. *Journal of Engineering Graphics*. Z1. P. 128-134.

16. McCormick B.H. (1987). Visualization in Scientific Computing. *Computer Graphics*. № 21(6). P. 1-14.

17. Morin E. (1990). *Introducción Al Pensamiento Complejo*; GEDISA, Ed.: Ciudad de México. Retrieved from https://www.trabajosocial.unlp.edu.ar/uploads/docs/morin_introduccion_al_pensamiento_complejo.pdf

18. Mumford M.D., Medeiros K.E., Partlow P.J. (2012). Creative Thinking: Processes, Strategies, and Knowledge. *The Journal of Creative Behavior*. № 46 (1). P. 30-47.

19. Pacheco C.S., Herrera C.I. (2021). A conceptual proposal and operational definitions of the cognitive processes of complex thinking. *Thinking skills and creativity*. № 39. P. 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100794>

20. Pacheco C. Silva. (2020). Art Education for the Development of Complex Thinking Metacompetence: A Theoretical Approach. *International Journal of Art & Design Education*. № 39 (1). C. 242-254.

21. Sun Wei. (2023). *Information technologies in the education of contemporary China: reality and opportunities*. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-5>

22. Wang Shengji. (1987). *Scientific Psychology*. Hangzhou : Zhejiang Education Press. 221 p.

23. Wing J. (2011). Research notebook: Computational thinking – What and why. *The link magazine*. № 6. C. 20-23.

24. Yoo Y., Henfridsson O., Lyytinen K. (2010). Research Commentary the New Organizing Logic of Digital Innovation: An Agenda for Information Systems Research. *Information Systems Research*. № 21(4). P. 724-735.

25. Zhang Xiumei. (2012). Review of Relevance Theory. *Open Education Research*. № 3. P. 44-49.

26. Zhu Cailan, Chen Tong, Li Yi. & Shen Shusheng. (2023). Research on the Connotation and Formation Path of Relevance Thinking. *Research on Audiovisual Education*. № 5. P. 29-35.

References (transliterated)

1. Dolska O.O. (2012). *Filosofiiia suchasnoho suspilstva : navch.-metod. posib*. Kharkiv : NTU “KhPI”. 180 c. S.51-52.

2. Dolska O.O. (2018). *Intelektualne-kohnityvni tekhnologii (tekhnologii myslennia) yak nova optsiia naukovoho analizu*. Visnyk KhNPU im. H.S. Skovorody «Filosofiiia». Kharkiv. Vyp. № 50. S. 3-16.

3. Dolska O.O. (2021). *Opys ta kharakter intelektualno-kohnityvnykh tekhnologii yak metodolohichnoi optsii naukovoho analizu*. Bahatovymirmist liudyny ta kultury u suchasnykh filososfskykh. landshaftakh : monohrafiia. Dolska O.O., Hodz N.B., Horodyska O.M. ta in. Kharkiv : Vyd-vo Ivanchenka I.S. S. 7-47.

4. Kant I. (2000). *Krytyka chystoho rozumu*. K. : Yunivers. T. 3. 741 s.

5. Kastels M. (2000). *Informatsiina epokha: ekonomika, suspilstvo ta kultura*. K. : HU VShE. 608 s.

6. Mak-Liuen M. (2001). *Halaktyka Hutenerba: stanovlennia liudyny drukovanoi knyhy*. K. : Nika-Tsent. 464 s.

7. Rafalskyi O.O., Samchuk Z.F. (2018). *Tsyvilizatsiini perekhrestia suchasnoho suspilstva*. K. : IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. 688 s.

8. Bell D. (1973). The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting. *Basic Books*, 48(2). P. 286-288.

9. Biggs J.B., Collis K.F. 2014. Evaluating the quality of learning: The SOLO taxonomy (Structure of the Observed Learning Outcome). *Academic Press*. 295 p.

10. Elkana Y. (1987). Alexandre Koyré: between the history of ideas and sociology of disembodied knowledge. P. Redondi (ed.). Science: The Renaissance of a History. *History and Technology*. № 4. P. 115-148. Retrieved from <https://www.scribd.com/document/328879949/koyre-pdf>

11. Jaspers K. (1991). *Psychologie der Weltanschauungen*. Menchen. 454 s.

12. Kang Xiaoling. (2015). *Innovative Thinking and Ability*. Beijing: Electronic Industry Press. 164 p.

13. Li Zuchao. (2001). Creative Thinking and Innovative Education. *Shandong Education Research*. № 6. P. 29-31.

14. Lipman M. (1997). *Pensamiento complejo y educación*. Madrid: Ediciones de la Torre. 366 p. Retrieved from <https://publicaciones.unirioja.es/ojs/index.php/contextos/article/view/416/382>

15. Liu Xiaoqiang. (1997). Research Status and Development Trends of Scientific Visualization. *Journal of Engineering Graphics*. Z1. P. 128-134.

16. McCormick B.H. (1987). Visualization in Scientific Computing. *Computer Graphics*. № 21(6). P. 1-14.

17. Morin E. (1990). *Introducción Al Pensamiento Complejo*; GEDISA, Ed.: Ciudad de México. Retrieved from https://www.trabajosocial.unlp.edu.ar/uploads/docs/morin_introduccion_al_pensamiento_complejo.pdf

18. Mumford M.D., Medeiros K.E., Partlow P.J. (2012). Creative Thinking: Processes, Strategies, and Knowledge. *The Journal of Creative Behavior*. № 46 (1). P. 30-47.

19. Pacheco C.S., Herrera C.I. (2021). A conceptual proposal and operational definitions of the cognitive processes of complex thinking. *Thinking skills and creativity*. № 39. P. 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100794>

20. Pacheco C. Silva. (2020). Art Education for the Development of Complex Thinking Metacompetence: A Theoretical Approach. *International Journal of Art & Design Education*. № 39 (1). C. 242-254.

21. Sun Wei. (2023). *Information technologies in the education of contemporary China: reality and opportunities*. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-5>

22. Wang Shengji. (1987). *Scientific Psychology*. Hangzhou : Zhejiang Education Press. 221 p.

22. Wing J. (2011). Research notebook: Computational thinking – What and why. The link magazine. № 6. С. 20-23.
23. Yoo Y., Henfridsson O., Lyytinen K. (2010). Research Commentary the New Organizing Logic of Digital Innovation: An Agenda for Information Systems Research. Information Systems Research. № 21(4). P. 724-735.
24. Zhang Xiumei. (2012). Review of Relevance Theory. Open Education Research. № 3. P. 44-49.

25. Zhu Cailan, Chen Tong, Li Yi. & Shen Shusheng. (2023). Research on the Connotation and Formation Path of Relevance Thinking. Research on Audiovisual Education. № 5. P. 29-35.

Надійшла (received) 22.11.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Сунь Вей (Sun Wei) – Університет Цзямусі, професор кафедри освітніх технологій факультету педагогічних наук. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії; Цзямусі, Китай. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0984-6219>;

Дольська Ольга Олексіївна (Dolska Olga) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>

УДК 316.32:004.77

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.07

О.В. ШИМЧЕНКО

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається особливості та взаємозв'язок між технологічною та інтелектуальною цивілізаціями. Аналізуються ключові аспекти впливу технологій на інтелектуальний розвиток суспільства та його культурно-історичні наслідки. Доведено, що концепція трансформації передбачає, що процес спрямований на досягнення більш високого рівня розвитку в рамках існуючих еколого-економічних відносин. Аналізується взаємодія технологічних інновацій та інтелектуальних змін у різних сферах життя та висвітлюються майбутні перспективи в цьому контексті.

Ключові слова: технологія, інформація, інформаційна технологія, інформаційне суспільство, цивілізація, технологічні цивілізації, інтелектуальні цивілізації, інтелектуальний капітал, трансформація, синергетичний підхід, сталий/стійкий розвиток.

O. V. SHIMCHENKO

INTERCONNECTION OF TECHNOLOGICAL AND INTELLECTUAL TRANSFORMATION OF CIVILIZATION

The article discovering the features and relationship between technological and intellectual civilizations. The key aspects of the influence of technologies on the intellectual development of society and its cultural and historical consequences are analyzed. It is proved that the concept of transformation assumes that the process is aimed at achieving a higher level of development within the existing ecological and economic relations. The interaction of technological innovations and intellectual changes in various spheres of life is analyzed and future perspectives in this context are highlighted.

Key words: technology, information, information technology, information society, civilizations, technological civilizations, intellectual civilizations, intellectual capital, transformation, synergistic approach, stable/sustainable development.

Постановка проблеми. Цивілізація в епоху розвитку сучасних технологій переживає значущі зміни, що виникають із взаємодії між швидкими технологічними досягненнями та інтелектуальним розвитком. Ця взаємодія стає катализатором трансформаційних процесів у різних сферах суспільства. У цій статті ми розглянемо сутність та аналіз взаємозв'язку між технологічною та інтелектуальною трансформацією цивілізації, що висвітлює вплив розвитку інноваційних технологій, ефективне використання нових засобів, розвитку гуманітарних цінностей та покращення освіти та науки та розглядає наслідки цієї взаємодії.

Запропонований до аналізу матеріал допоможе нам налагодити баланс між технологічним прогресом і людським розвитком, що є ключовим для майбутнього цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням явища цивілізації займалися такі науковці як І.М. Ветринського, І.Л. Литвинчук, Л.І. Сидоренко. У наукових роботах І.О. Воронова, П.Л. Гринько, М.В. Бейліна, О.М. Желтобородова, С.В. Капітанець, І.Л. Литвинчук, В.І. Ляшенко, Є.В. Котова, О.Д. Фірсової вивчалась інформатизація суспільства, вплив та перспективи технологічного розвитку цивілізації. Цивілізація з погляду

екологічних проблем та футурологічних досліджень представлена у роботах Н.Б. Годзь. Ми можемо навести ряд авторів, які досліджували взаємозв'язок та вплив людини на процеси планетарного життя: В.І. Міщенко, В.І. Пожуєв, О.О. Сташкевич, Я.В. Тарароєв, І.М. Чамара, І.І. Юзвішин. Саме тому в матеріалах статті ми зосередились на дослідженні розвитку та перспектив накопичення інтелектуального капіталу.

Мета статті. Розглянути основні концепції та особливості технологічної та інтелектуальної цивілізації та їх взаємодії для подальшого дослідження інтелектуального капіталу.

Вклад основного матеріалу. У сучасних дослідженнях питань, пов'язаних з поняттям «цивілізація», що з латинської перекладається як «громадянський», «державний», І.М. Ветринським та І.Л. Литвинчук розглянуте з декількох ракурсів. Перше тлумачення цивілізації, як синонім культури, духовності, творчих здібностей людини, її мислення, що виражається у створюваних нею духовних цінностях, запропонував В. Р. Мірабо у 1756 р.

І.М. Ветринський та І.Л. Литвинчук відзначають, що другим підходом, запропонованим К. Марксом і Ф. Енгельсом, цивілізація описується як цілісність матеріальної культури, що в результаті підвищить соціально економічний розвиток людства. Такий ракурс визначає цивілізацію як стадію розвитку суспільства, зосереджену на зовнішніх економічних результатах, відокремлену від внутрішнього світу людини, з виснаженням її творчих сил, та відчуженням сенсом існування, що призведе до загального занепаду та втратою культури, як у наукових працях І. Канта, Ф. Ніцше, О. Шпенглера [3; 8].

Окремим підходом до визначення поняття цивілізації є погляди Д. Белла та Й. Масуди, які підкреслювали відокремлення матеріального результату від інформаційних пріоритетів та домінування знань у побудові соціальної інфраструктури. Запропонована думка отримала подальший розвиток у М. Кастельса, який зосереджується на соціально-філософському аналізі інформаційних технологій як домінуючої сили сучасного суспільного розвитку. Крім того, зарубіжні автори, такі як Ф. Фукуяма та Ю. Хабермас, сприяли розумінню інформаційних відносин у контексті постіндустріального суспільства [2]. Ці перспективи підтверджуються роботами Е. Тоффлера, У. Ростоу та К. Грейвза, пізніше розширена і доповнена його послідовниками Д. Беком і К. Кованом [2], які досліджували динаміку цивілізації та роль інформації в суспільному житті.

Це модель спіральної динаміки, що базується на системному підході до розуміння розвитку людських систем на різних рівнях – від окремих людей до людства в цілому. Модель має на меті синтезувати розрізнені факти та висновки в єдину основу, надаючи уявлення про формування, трансформацію та зміну цих систем. Також досліджується подвійний спіральний характер розвитку світоглядних систем, що передбачає градації умов життя та психологічних і когнітивних процесів.

Особливо зазначається, що кожен цикл розвитку призводить до якісно нової основи або вищого рівня розвитку, утворюючи спіраль, яка поєднує в собі кругові, циклічні та лінійні елементи.

Е. Тоффлер у своїй науковій праці «Третя хвиля» виділяє три стадії розвитку цивілізації: від сільськогосподарської, через індустріальну, до інформаційної, що концентрується на домінуванні наукових досягнень з використанням засобів масової інформації, що вплине на всі сфери суспільства [20]. Тут чітко проявляються три найважливіші ознаки: спадкоємність, поступальність і циклічність [13, р. 5]. У цьому контексті кожний ступінь, кожна парадигма мислення дає цінності та навички, без яких подальший рух неможливий. Тому важливо перевизначити популярний термін «сталій розвиток» (sustainable development). У світлі спіральної динаміки це не кидок всього суспільства на найвищий рівень і, тим більше, не закріплення навечно сьогоdnішнього «статус кво», а створення умов для гармонійного руху кожного на наступний рівень. Для різних людей наступний буде різним, але шлях буде відкритий кожному. Для більш детального аналізу можна звернутись до праць О. Шубалія [18].

Зелена (екологічна) парадигма мислення (у контексті теорії Грейвза) у сфері технологій – це постіндустріальна фаза, вхід якої ми спостерігаємо. Перший технологічний пакет даної фази – інформаційні технології – вже активно освоюється, хоча далекий від вичерпності. За ним йдуть технологічні пакети, які вже демонструють явні успіхи, – біотехнології, нанотехнології, а також екологічні (таким чином, вираз «зелені технології» несе певну двозначність) [2]. Паралельно починається постіндустріалізація енергетики (поновлювані джерела, розподілені енергогенеруючі мережі), на черзі – постіндустріалізація транспорту, сільського господарства та інших галузей.

Концепція трансформації передбачає, що процес спрямований на досягнення більш високого рівня розвитку в рамках існуючих еколого-економічних відносин. Цей процес керується законом заперечення, який вказує на те, що розвиток відбувається через заперечення існуючого стану для виходу на якісно новий рівень. Ця трансформація демонструє ознаки безперервності, прогресії та циклічності.

Цифрова трансформація стала фактом, помітним у кожній сфері життя. Про це пишуть В.І. Ляшенко, Є.В. Котов у праці «Україна XXI: неоіндустріальна держава або «крах проекту»?». Технологічна революція, починаючи з промислової ери до інформаційної доби та далі до епохи штучного інтелекту та кіберфізичних систем, перетворює спосіб, яким ми живемо, працюємо та спілкуємося. Ця трансформація визначається не лише самими технологіями, але й їх взаємодією зі суспільством. Вплив технологічних змін проявляється у всіх сферах – від економіки та медицини до освіти та культури [10].

Слід зазначити, що однією з ключових особливостей сучасної технологічної трансформації є її темпи та масштаби. Розвиток штучного інтелекту, квантових обчислень, біотехнологій та інших

напрямоків веде до радикальних змін у виробництві, важливих зрушень у медичній науці, трансформації економічних систем та змін у способі спілкування [8]. Слід зробити ремарку і нагадати, що ще Фома Аквінський, О. Шпенглер у своїх працях розмірковували, що майбутнє людства пов'язане з істинною вірою, а основні загрози – із втратою духовності, руйнуванням християнських цінностей. У сучасному людство опинилось у світі інформаційних, біологічних, хімічних, воєнних та інших технологій, і загрози в цей період пов'язані з їх неправильним використанням.

За визначенням Л.І. Сидоренко, «техногенна цивілізація» – це суспільство з високим рівнем розвитку науки, техніки, технології, в якому всі сфери життя зазнають технологізації [13]. В її дослідженнях зазначається, що ідеологічні основи техногенної цивілізації зображують людину як активну особистість, яка ставить і досягає цілей у своїй діяльності. Світ, насамперед, розглядається як об'єкт діяльності та пізнання. Домінуючою орієнтацією є переконання, що світ існує для людства, включаючи природу, яку люди повинні підкорити. Тому нам важливо розуміти й адаптуватися до навколишнього світу [13].

Основним етапом переходу від інформатизації суспільства до розбудови інформаційної цивілізації має стати інтелектуалізація. Адже саме завдяки реалізації цього процесу сучасне суспільство може дійсно досягти якісно нового етапу свого розвитку, головне місце при цьому надається інформаційно-комунікаційним технологіям та інноваційним можливостям, що неодмінно має сприяти економічному зростанню [19].

Паралельно з технологічними досягненнями відбувається інтелектуальна трансформація: людський капітал, освіта, творчість та спроможність адаптуватися до нових умов стають важливішими факторами. Розвиток критичного мислення, здатність до швидкого навчання та переосмислення існуючих знань стають ключовими складовими успіху у цьому новому світі [9]. Ця інтелектуальна трансформація також відображається в суспільних цінностях та підходах до проблем сучасності. Зростає важливість етичних питань у використанні технологій, вирішення екологічних проблем та збереження культурної спадщини в умовах цифрової трансформації [13].

Досліджуючи інтелектуальні цивілізації, треба розглянути поняття «інтелектуальний», що за тлумачним словником означає, «розумовий, духовний, з високо розвиненим інтелектом» [1].

«Інтелектуальна цивілізація» – це тип соціальної організації людини, відає пріоритет розвитку інтелекту та духовності. Він передбачає створення, яке є процесом генерування нових значень та використання існуючих смислових полів у ноосфері. Це сприяє розвитку суспільства, орієнтованого на розвиток знань та розширення людської свідомості [14]. Тобто, у процесі розвитку цивілізації основним завданням є не просто адаптація людини до зовнішніх умов; а, скоріше, створення нових змістів та їх покращення.

Зарубіжні дослідники визначають «інтелектуальний капітал» у ширшому розумінні. Вони пишуть про «інтелектуальний матеріал», що складається зі знань і досвіду, які можуть бути використані для створення багатства, а також звертає увагу на інтелектуальну власність. За їх визначенням, це невидимі активи, знання, базисна компетенція, стратегічні активи, базисні можливості, невлімові ресурси, організаційна пам'ять. Варто відзначити, що інтелектуальна власність є юридично визначеною як власність на патенти, торгові марки та авторські права.

Висновки. У результаті проведених досліджень виявлено, що технологічна та інтелектуальна цивілізації взаємодіють в динамічний спосіб, взаємодоповнюючи одна одну і визначаючи загальний напрям розвитку сучасної цивілізації. Технологічна революція, від індустріальної епохи до інформаційної епохи та за її межами до епохи штучного інтелекту та кіберфізичних систем, змінює те, як ми живемо, працюємо та спілкуємося. Ця трансформація визначається не лише самими технологіями, а і їх взаємодією із суспільством, що впливає на все – від економіки та медицини до освіти та культури.

Паралельно з технологічним прогресом відбувається інтелектуальна трансформація. Людський капітал, освіта, творчість, здатність адаптуватися до нових умов стають все більш важливими факторами. Ключовими компонентами цієї інтелектуальної трансформації є розвиток критичного мислення, здатність швидко засвоювати та переосмислювати наявні знання, а також зростаюче значення етичних питань у використанні технологій.

Технологічна та інтелектуальна трансформація взаємодіють та взаємно підтримують одна одну. Інноваційні технології потребують високого рівня інтелекту та творчого мислення для їх вдосконалення та ефективного використання. З іншого боку, інтелектуальний розвиток суспільства сприяє створенню нових технологій та визначає їх призначення в контексті соціальних потреб.

Важливим аспектом цієї взаємодії є не лише технічний прогрес, а і його етичні, соціальні та культурні наслідки. Формування та накопичення інтелектуального капіталу (сукупності знань, навичок, технологій та інтелектуальних ресурсів) вимагає збалансованого підходу до впровадження технологій для досягнення спільних глобальних цілей сучасної цивілізації.

Список літератури

1. Бейлін М.В., Желтобородов О.М. (2022). Людина в умовах когнітивно-технологічної антропосфери. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.1>
2. Дон Б., Джонс Т., Вільйон Р., Солонін С., Ларсен Т. (2019). Спиральна динаміка на практиці. *Модель розвитку особистості, організації і людства*. Print 2. С. 344.

3. Ветринський І.М. (2019). Варіативність підходів щодо визначення категорії «цивілізація» в сучасному науковому дискурсі. *Історичний розвиток цивілізації у контексті глобалізації: ціннісний вимір* : монографія ; за редакцією доктора політичних наук, професора О.В. Зернецької. К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 8-20.

4. Воронов І.О. (2021). Причинно-наслідковий зв'язок інформатизації суспільства зі злочинами у сфері високих інформаційних технологій. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8. С. 388-391.

5. Годзь Н.Б. (2018). Питання майбутнього та трансформація задач екології в світлі зменшення ресурсів задля попередження глобальних військових конфліктів. *Світові конфлікти у XXI столітті: філософська рефлексія соціальних, економічних, екологічних, політичних та релігійних аспектів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (25 жовтня 2018 р., м. Київ)* ; Укладачі: Новіков Б.В., Покуліта І.К., Казаков М.А. К. : ТОВ НВП «Інтерсервіс». 145 с. С. 18-20.

6. Гринько П.Л. (2020). Формування інформаційної системи організації в умовах цифрової економіки, *International journal of innovative technologies in economy*. № 1 (28). Retrieved from <https://rsglobal.pl/index.php/ijite/article/view/322>

7. Капітанець С.В., Мостіпака О.В. (2018). Концептуальні основи розвитку інформаційно-знаннєвого суспільства. *Економіка та управління національним господарством, східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Випуск 4 (15). С. 81-85.

8. Кривда О. В. (2020). Четверта промислова революція та цифрові перетворення. *Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 23-26 квітня 2020 р.* К. : КПІ ім. Ігоря Сікорського. С. 48-49.

9. Литвинчук І.Л. (2013). Інтелектуальна діяльність у парадигмі цивілізаційного розвитку суспільства. *Освіта і наука в Україні : матеріали Всеукр. наук. конф., 21–22 черв. 2013 р.* Дніпропетровськ : Роял Принт, Ч. 1. С. 235–236.

10. Ляшенко В.І., Котов Є.В. (2015). *Україна XXI: неоіндустріальна держава або «крах проекту»? : монографія.* НАН України, ін-т економіки пром-сті; полтавський ун-т економіки і торгівлі. Київ. 196 с.

11. Міщенко В.І. Шимченко О.В. (2023). Штучний інтелект у долі людини: погляд з майбутнього. *Філософія в сучасному світі : матеріали 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 17-19 листопада 2023 р.* ; гол. ред. Я. В. Тараров ; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т" [та ін.]. Харків, С. 77-80.

12. Пожус В.І. (2008). Інформаційні технології як чинник формування інформаційного суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. м. Запоріжжя. Retrieved from https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/visnik_33_4.pdf

13. Сидоренко Л.І. (2002). *Сучасна екологія: наукові, етичні та філософські ракурси* : навчальний посібник. Київ. <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Cidorenko/Cid-ekol-5.html>

14. Сташкевич О.О. (2015). *Генеалогія інтелектуальної цивілізації*. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/10816>

16. Tararoev Ya.V. (2006). Man and the universe: the problem of interconnection. *Epistemology and philosophy of science*. Т. 9. № 3. С. 124-138.

17. Фірсова О.Д. (2013). Інформаційні технології як фактор соціальної трансформації суспільства. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 9. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_9_9

18. Шубалий О. (2016). Теоретичні засади трансформації системи еколого-економічних відносин за синергетичним підходом. *Економіка природокористування і охорони*

довкілля. С. 53-60. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/epod_2016_2016_9

19. Чамара І.М. *Інтелектуалізація праці як найважливіша умова економічного розвитку*. Retrieved from www.experts.in.ua/baza/analtic/index.php?ELEMENT_ID=10927

20. Toffler A. (May 1, 1984). *The Third Wave*; Bantam P. 560.

References (transliterated)

1. Beilin M.V., Zheltoborodov O.M. (2022). Man in the conditions of the cognitive-technological anthroposphere, Current problems of philosophy and sociology. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.1>

2. Don B., Jones T., Vilion R., Solonin S., Larsen T. (2019). Spiral dynamics in practice. A model of personality, organization and human development. *Print 2*. P. 344.

3. Vetrynskyi I.M. (2019). Variability of approaches to defining the category "civilization" in modern scientific discourse. Historical development of civilizations in the context of globalization: value dimension: monograph ; edited by Doctor of Political Sciences, Professor O.V. Zernetska. Kyiv: State University "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine". P. 8-20.

4. Voronov I.O. (2021). Causal relationship between the informatization of society and crimes in the field of high information technologies. *Legal Scientific Electronic Journal*. № 8. P. 388-391

5. Godz N.B. (2018). The question of the future and the transformation of environmental problems in the light of resource reduction for the prevention of global military conflicts. *World conflicts in the 21st century: philosophical reflection of social, economic, ecological, political and religious aspects: Materials of the International Scientific and Practical Conference (October 25, 2018, Kyiv)* ; Composers : B.V. Novikov, I. Pokulita, K. Kazakov M.A. Kyiv : LLC NVP "Interservice". 145 p., P. 18-20.

6. Grynko P.L. (2020). Formation of the information system of the organization in the conditions of the digital economy. *International journal of innovative technologies in economy*. № 1 (28). Retrieved from <https://rsglobal.pl/index.php/ijite/article/view/322>

7. Captain S.V., Mostipaka Fr. V. (2018). Conceptual foundations of the development of information and knowledge society. *Economics and management of the national economy. Eastern Europe: economy, business and management*. Vol. 4 (15). P. 81-85.

8. Kryvda O.V. (2020). The fourth industrial revolution and digital transformations. *Business, innovations, management: problems and prospects: materials of the 1st International Scientific and Practical Conference, Kyiv, April 23-26, 2020*. K. : KPI named after Igor Sikorskyi, 2020. P. 48-49.

9. Lytvynchuk I.L. (2013). Intellectual activity in the paradigm of civilizational development of society. *Education and science in Ukraine: materials Vseukr. of science conference, June 21–22, 2013*. Dnipropetrovsk : Royal Print, Part 1. P. 235–236.

10. Lyashenko V.I., Kotov E.V. (2015), *Україна XXI: неоіндустріальна держава або "крах проекту"? : Монографія; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Industrial Economics; Poltava University of Economics and Trade*. Kyiv. 196 p.

11. Mishchenko V.I., Shimchenko O.V. (2023). Artificial intelligence in the destiny of man: a view from the future, *National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"*, Kharkiv, Ukraine.

12. Pozhev V.I. (2008). Information technologies as a factor in the formation of an information society, *Humanitarian Gazette ZDIA, Zaporizhzhia*, Retrieved from https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/visnik_33_4.pdf
13. Sydorenko L.I. (2002). *Modern ecology: scientific, ethical and philosophical perspectives.*, Educational manual. Kyiv. Retrieved from <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Cidorenko/Cid-ekol-5.html>
14. Stashkevich O.O. (2015). *Genealogy of intellectual civilization.* Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/10816>
16. Tararoev Ya.V. (2006). *Man and the universe: the problem of interconnection. Epistemology and philosophy of science.* Т. 9. № 3. P. 124-138.
17. Firsova, O.D. (2013). *Information technologies as a factor of social transformation of society. Public administration: improvement and development* №. 9
18. Shubaly O. (2016). *Theoretical foundations of the transformation of the system of ecological and economic relations according to the synergistic approach, Economics of nature use and environmental protection*, p. 53-60. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/epod_2016_2016_9
19. Chamara I.M. *Intellectualization of labor as the most important condition of economic development.* Retrieved from www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=10927
20. Toffler A. (May 1, 1984). *The Third Wave*; Bantam P. 560.

Надійшла (received) 15.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Шимченко Ольга Вікторівна (Shymchenko Olga) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8514-5596>

ПРАВО ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

УДК 351:504

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.08

М.В. БЛОКОНЬ

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті висвітлено результати дослідження проблеми міжнародно-правового гарантування екологічної безпеки в умовах правового режиму воєнного стану, що надзвичайно актуально для України. Зазначається, що виникнення загроз та ризиків для життя і здоров'я людини, які часто зумовлюють критичний стан довкілля, потребує пошуку оптимальних шляхів ліквідації їх наслідків у випадку надзвичайних екологічних ситуацій та можливого їх попередження. Щодо цього, первинне значення має комплексний державно-правовий механізм, який передбачає ряд заходів і засобів, спрямованих на підтримку забезпечення екологічної безпеки. Йдеться, насамперед, про розвиток та удосконалення законодавства у цій галузі в системі національної безпеки і оборони з урахуванням міжнародного досвіду. Одним з найбільш актуальних питань щодо негативного впливу є збройна агресія, а саме вплив на довкілля під час бойових дій. Тому невід'ємним напрямом адаптації правової системи України та системи природоохоронного нагляду і контролю в умовах воєнного стану є вдосконалення міжнародно-правового механізму щодо реагування на екологічні ризики і загрози, можливість їх попередження шляхом залучення міжнародних інституцій в екологічну сферу України.

Ключові слова: державна екологічна політика, забезпечення екологічної безпеки, національна безпека і оборона, природоохоронний нагляд та контроль, міжнародно-правовий механізм.

M.V. BILOKON

INTERNATIONAL LEGAL MECHANISM FOR ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY IN UKRAINE DURING THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

The article highlights the results of the study of the problem of international legal guarantee of environmental safety in the conditions of the legal regime of martial law, which is extremely relevant for Ukraine. It is noted that the occurrence of threats and risks to human life and health, which often lead to a critical state of the environment, requires the search for optimal ways to eliminate their consequences in the event of environmental emergencies and their possible prevention. In this regard, a comprehensive state-legal mechanism, which provides for a number of measures and means aimed at supporting the provision of environmental safety, is of primary importance. It is primarily about the development and improvement of legislation in this field in the system of national security and defense, taking into account international experience. One of the most urgent issues regarding the negative impact is armed aggression, and there is precisely the impact on the environment during hostilities. Therefore, an integral direction of the adaptation of the legal system of Ukraine and the system of environmental protection supervision and control in the conditions of martial law is the improvement of the international legal mechanism for responding to environmental risks and threats, the possibility of their prevention through the involvement of international institutions in the ecological sphere of Ukraine.

Key words: state environmental policy, ensuring environmental safety, national security and defense, environmental supervision and control, international legal mechanism.

Постановка проблеми. Державна екологічна політика є визначальною ланкою та осередком у вирішенні питань екологічного спрямування в системі національної безпеки й оборони. Актуальність проблеми зумовлена збройною агресією з боку російської федерації, що, в свою чергу, відображається порушенням екологічної рівноваги на всій території України. Завдяки їй держава безпосередньо впливає на ступінь захищеності людини, суспільства та держави – тобто,

рівновага є таким станом навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Ефективне розв'язання окресленої проблеми потребує формування відповідної наукової та нормативно-правової бази з урахуванням міжнародного досвіду. Пріоритетним і вагомим чинником об'єктивного характеру, що унеможливує забезпечення екологічної безпеки, є практична неможливість

моніторингу, надходження та реєстрації екологічної інформації щодо вчинених злочинів проти довкілля на окупованих територіях, що на момент вчинення або ж дотепер фактично не підконтрольні українській владі. Також наполягаємо та зауважуємо, що шкода завдана екологічними воєнними злочинами в Україні має глобальний характер, адже навколишнє середовище не знає меж – це велика взаємозалежна екосистема. Погіршення її стану в Україні призведе до глобальних наслідків, що, в свою чергу, не може не відбитися не тільки в Європі, а в усьому світі. Особливо гостро постає питання ядерного шантажу та інших ризиків та загроз з боку росії, що, на нашу думку, є проявами екологічного воєнного тероризму, феномен якого має бути предметом подальших кримінологічних впроваджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням міжнародно-правового механізму в забезпеченні екологічної безпеки в Україні в умовах воєнного стану присвячено праці вітчизняних вчених. Наприклад, Ю. Турлова, М. Хілько, А. Кучер, А. Крубінко, Г. Балюк, В. Андрейцев, А. Місінкевіч, Л. Васельчук та інші, наголошують на доцільності та обґрунтовують реалізацію конституційних положень, які визначають Україну як правову та рівну країну серед країн-партнерів щодо правового урегулювання наслідків для навколишнього природного середовища, шкоди яка була заподіяна під час військової агресії з боку російської федерації та втручання міжнародних інституцій щодо забезпечення екологічної безпеки в Україні, як гарантування для всього світу у створенні нового формату колективної безпеки, де Україна, без сумніву, повинна зайняти одне з ключових місць.

Метою статті є окреслення можливостей впровадження та практичної реалізації міжнародно-правового механізму в забезпеченні екологічної безпеки в Україні в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. З моменту повномасштабного нападу РФ на нашу країну, наслідки для навколишнього природного середовища в Україні щодо виникнення кількості екологічних загроз та катастроф важко переосмислити. Міністерство з охорони навколишнього природного середовища та природних ресурсів щотижнево розміщує на своєму офіційному сайті дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля. Міжнародні організації періодично публікують профільні звіти про вплив війни на окремі природні ресурси. Постає питання, чи існують реальні та дієві міжнародні механізми, здатні запобігти завданню екологічної шкоди, а в разі її настання – компенсувати та притягнути винних суб'єктів до кримінальної відповідальності?

На сучасному етапі, ключовою складовою сучасної національної безпеки і оборони України має бути те, що пріоритетні рішення повинні формуватися з урахуванням потреби у забезпеченні екологічної безпеки шляхом залучення до цього питання міжнародних інституцій в природоохоронній сфері, для підтримки системи міжнародної колективної безпеки. Негативні фактори для національної безпеки, створені

незаконними діями держави-агресора, які пов'язані з порушенням міжнародних природоохоронних норм в екологічній сфері, привели до катастрофічних наслідків. Зазначимо, що останнє несе загрозу не лише національній безпеці України, а і всьому світові. Тому особливої актуальності набуває подальше дослідження проблем, які пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки в Україні.

Базовим міжнародно-правовим актом у сфері захисту природного середовища під час військових конфліктів є Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 р. та відкрита для підписання в Женеві 18 травня 1977 року [2]. 5 жовтня 1978 р. вона набрала чинності. Конвенція є договором міжнародного права у сфері роззброєння і слугує, зокрема, для захисту природного середовища під час воєнних дій. Вона забороняє використання природного середовища як засобу ведення війни. Її положення доповнюються значною мірою положеннями Додаткового протоколу I 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. [1].

Механізм дотримання Конвенції включає такі положення: будь-яка держава-учасниця, яка констатує, що будь-яка інша держава-учасниця діє в порушенні зобов'язань, які випливають з Конвенції, може подати скаргу до Ради Безпеки ООН. На підставі такої скарги Рада Безпеки має право ініціювати розслідування (п. 3 і 4 ст. 5). Крім цього, передбачено створення Консультативного комітету експертів з функцією проведення фактичного розслідування обставин кожної справи. Зазначимо однак, що на практиці ці положення ніколи не застосовувались [4].

Сьогодні Україна відчуває весь комплекс загроз та ризиків, обумовлених зовнішньою агресією. Це й загроза прямого воєнного вторгнення на територію України, також й повномасштабна інформаційна агресія, й підривна діяльність російських спецслужб на окупованих територіях, як приклад Запорізька АЕС та Каховська ГЕС. Приводами для реалізації загроз може стати будь-що, неефективність наданих Україні зовнішніх гарантій безпеки, обумовлена кризою міжнародної безпекової системи, що, у свою чергу, підвищує рівень небезпеки цих загроз, перш за все, в системі забезпечення екологічної безпеки. Реальні загрози функціонуванню критичної інфраструктури, насамперед, є наслідком актуалізації загроз національній безпеці. Реальність посиленої небезпеки, яка виходить із тимчасово окупованих територій, не залишає сумнівів щодо потреби здійснення негайних заходів із протидії ним. Однією із загроз критичній інфраструктурі, є вчинення злочинів на її об'єктах. Підвищену небезпеку мають ті злочини, шкідливі наслідки яких вражають не лише масштабами, численними людським жертвами та матеріальними збитками, а й створюють загрози для великих територій, регіонів, завдають шкоду інтересам декількох суміжних держав. Тому цілком правомірно вести сьогодні мову про протидію підготовці та вчиненню злочинів на об'єктах підвищеної небезпеки. Протидія таким злочинам, їх

розкриття й притягнення винуватців до кримінальної відповідальності і є одним із проявів адекватного реагування з боку держави та її правоохоронних органів на загрози безпеці об'єктів критичної інфраструктури, життєво важливим інтересам не лише України, а й багатьох інших країн та їх населенню.

У ситуації надзвичайних екологічних ситуацій на території України, правове регулювання відносин здійснюється відповідно до Закону «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р., який закріплює: основні завдання та сферу дії закону; підстави та порядок оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації; правовий режим зони, умови його зміни та припинення дії; заходи, що можуть вживатися у цій зоні, обмеження діяльності; здійснення екологічного моніторингу; підстави визнання юридичних і фізичних осіб потерпілими та відшкодування їм заподіяної шкоди; відповідальності за порушення правового режиму у цій зоні [2].

Держава повинна розробити та мати відповідну загальну стратегію, що охоплює весь спектр дотримання законодавства в природоохоронній сфері у період воєнного стану, яку потрібно періодично контролювати, регулярно проводити моніторинг та переглядати. На сьогодні немає дієвого механізму в сфері міжнародного співробітництва щодо екологічного тероризму. Правова сторона дозволяє оцінити інформацію з боку допустимості використання її джерел і отриманих у ній відомостей у кримінальному провадженні, визначити чи є вона доказовою, отримана вона процесуальним чи оперативним шляхом, й відповідно чи можливо її використовувати як доказ.

Нормативно-правове забезпечення екологічної безпеки на національному рівні здійснюється, серед іншого, шляхом вдосконалення відповідних норм, а також підготовки кадрів для підрозділів під час воєнного стану та реалізації інших заходів, програм, планів.

Розділ XIII Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» присвячено питанням надзвичайних екологічних ситуацій. У разі втрати, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу сил природного походження та інших факторів, які обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах, окрема місцевість України може бути оголошена зоною надзвичайної екологічної ситуації (ст. 65) [7].

Таким чином, нормативно-правове забезпечення екологічної безпеки України ґрунтується на нормах міжнародних угод, а також розробленого на їх основі національного законодавства, локальних актів, що передбачає усталену практику щодо охорони стратегічних об'єктів і встановлює порядок функціонування служб безпеки. На нашу думку, ефективне забезпечення екологічної безпеки та охорона навколишнього природного середовища та

природних ресурсів України вимагає цілісного підходу, який включає в себе заходи із запобігання, захисту та підготовки правової, екологічної, економічної інформаційної безпеки, що мають працювати в тандемі.

Слід зауважити, що проблемі екологічної безпеки під час збройних конфліктів на міжнародному рівні почала приділятися увага відносно нещодавно, незважаючи на те, що ХХ століття вважається століттям війн. Тому, насправді, концепція міжнародної екологічної безпеки – це відносно новий міжнародно-політичний феномен, який ще надто слабо розроблений [3].

Сучасні виклики геополітичних процесів як у світі загалом, так і на європейському континенті, зокрема, складовою якою є й Україна як європейська держава, створюють неабияку напругу не тільки на суходолі, у повітрі, але й на водних просторах, що потребує відповідного удосконалення та розвитку організаційно-правового механізму забезпечення екологічної безпеки. На сьогодні, у зв'язку із загрозами різноманітного характеру, пов'язаних із збройною агресією з боку РФ, дослідження науковців носять практично фрагментарний, ситуативний характер та потребують комплексного підходу, що спонукає до відповідної активізації наукової спільноти, де одним із ключових чинників є напрацювання міжнародно-правового забезпечення екологічної безпеки. Саме ці обставини складають значущість, а звідси й актуальність указаної проблематики, що й обумовлює дослідницький напрям.

Таким чином, слід констатувати, що створення сучасної моделі міжнародно-правового механізму забезпечення екологічної безпеки в Україні потребує новітніх форм і методів публічного адміністрування, наявності внутрішньодержавних механізмів імплементації для окремих вимог у сфері правового забезпечення екологічної безпеки, які підлягають виконанню одразу після прийняття уповноваженим суб'єктом. При цьому значним є вплив міжнародних стандартів, адже на вирішення міжнародно-правового механізму забезпечення екологічної безпеки спрямовані зусилля національних урядів та міжнародних організацій, класифікаційних юридичних товариств, правників, страховиків тощо.

Міжнародним актом, який опосередковано має відношення до забезпечення екологічної безпеки, є Конвенція про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та її знищення 1993 року. Цей міжнародний акт визначає, що кожна держава-учасниця у ході транспортування, добору проб, збереження і знищення хімічної зброї приділяє головну увагу забезпеченню безпеки людей та захисту навколишнього середовища та відповідно співпрацює з іншими державами-учасницями у цьому відношенні [4].

Головним нормативно-правовим актом щодо цього питання є Стратегія екологічної безпеки, яка містить механізм її реалізації, координації та контролю, конкретні кількісні та якісні показники. Виконання документа пропонується покласти на Раду національної безпеки й оборони. Однією з

головних цілей Стратегії є перетворення України на активного гравця в системі колективної безпеки на міжнародному рівні.

Важливим є також інформаційно-правове забезпечення екологічної безпеки, яке має перспективний соціально-економічний та правовий зміст. Системотворчою особливістю екологічної безпеки є необхідність постійного оновлення її правового підґрунтя та інформаційно-технічного регулювання. За сучасних умов державотворення України інформаційна політика у сфері екологічної безпеки конкретизована в контексті обмеженого територіального суверенітету держави щодо тимчасово-окупованих територій у нормативно-правових актах міжнародного та національного характеру, наприклад, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Екологічні проблеми сучасності найбільш рельєфно знаходять своє вирішення в діяльності держави, основних напрямках і видах діяльності її органів. Так, у багатьох країнах існують спеціалізовані міністерства і відомства щодо контролю і регулюванню діяльності в галузі охорони довкілля, функціонує ціла система кодифікованих та інших законодавчих актів, що передбачають жорсткі заходи юридичної відповідальності за порушення їх вимог. Поряд з вищими і місцевими органами державної влади контроль за точним і суворим дотриманням природоохоронного законодавства здійснюють і органи спеціалізованого екологічного нагляду [5].

Підкреслимо, що забезпечення екологічної безпеки неможливо без розробки на рівні міжнародного законодавства спеціальних міжнародних правил, які мають дотримуватись всі без виключення держави.

Позитивним зрушенням у питанні є інформування міжнародної спільноти щодо забезпечення екологічної безпеки України та має стати запровадження процедури регулярного піврічного звітування України про загрози та ризики безпеці навколишньому природному середовищу, які спричинені незаконними агресивними діями російської федерації.

Отже, одним з найважливіших завдань, які сьогодні стоять перед органами державної влади в сфері забезпечення екологічної безпеки, є організація системної роботи у напрямку протидії порушенням міжнародних природоохоронних правил та боротьби з екотероризмом.

З метою належного відновлення та врегулювання проблематики екологічної безпеки державою має бути вироблено конкретний набір інструментів з гарантування державної екологічної політики, зокрема: 1) суворі фіксації злочинів проти довкілля та оцінка збитків; 2) застосування підходів міжнародного законодавства із забезпечення екологічної безпеки; 3) формування національного плану, системи дій із відновлення стану навколишнього природного середовища із зазначенням чітких способів та конкретних термінів; 4) мінімізація ризиків для екологічної безпеки; 5) збалансоване використання

природних ресурсів; 6) відновлення та забезпечення розвитку природоохоронних територій тощо. Наведений перелік є лише маленькою частиною Плану, який має бути втілений у післявоєнне життя України. Екологія та «здорове навколишнє середовище» є пріоритетним напрямком розвитку сучасної демократичної держави, а відтак, Україною мають бути пророблені необхідні кроки із реалізації запланованого в реальне життя [6].

Отже, міжнародна правова система забезпечення екологічної безпеки є головною ланкою в системі колективної безпеки, спрямованою на відповідний практичний результат спільної діяльності з охорони довкілля та збереження природного ресурсу, до чого прагнуть суб'єкти міжнародної правотворчої та правореалізаційної діяльності. Міжнародно-правова система забезпечення екологічної безпеки нині виступає чимось не до кінця збагненим, але таким, до чого необхідно прагнути, особливо коли йдеться, по суті, про виживання людства. Результатом цього прагнення має стати такий рівень навколишнього природного середовища, який би повною мірою відповідав необхідній якості життя для підтримки здоров'я і благополуччя людей теперішніх і майбутніх поколінь, тобто, сталого розвитку.

Якщо визнати, що забезпечення екологічної безпеки є багатофункціональним напрямком, то можна говорити про становлення принципово нового позадоговірного обов'язку держав – обов'язку раціонально використовувати й охороняти довкілля. Тому можемо припустити, що екологічна політика припиняє бути суто внутрішньою справою кожної держави, а порушення екологічних норм і стандартів дають всій світовій спільноті право вдатися до примусових заходів (санкцій) щодо окремих країн. Зараз на території України спостерігається екоцид, як частина цілеспрямованих дій, порушення прав людини на безпечне навколишнє середовище. Цілком можливо, що подальший розвиток концепції екологічної безпеки призведе до появи загальновідомих правил екологічної поведінки держав, порушення яких буде розглядатися як зазіхання на міжнародний правопорядок в цілому.

Окремо зазначимо, що на даний час у жодному нормативно-правовому документі, який регулює умови розвитку екологічної політики в Україні, не передбачено використання концепту «управління екологічною безпекою». Тому пропонуємо визначити його як «концепцію управління екологічною безпекою» для подальшого уточнення, деталізації та поглиблення пізнання найбільш небезпечних зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці у сфері захисту довкілля та природних ресурсів [8].

Національна екологічна політика, яка вибудовується на європейських стандартах, має бути чітко інтегрована до процесу повоєнного відновлення, а також урахована при формуванні сучасних практик щодо належного забезпечення екологічної безпеки. Виходячи з цього, стає зрозуміло, що існує нагальна потреба в наближенні національного законодавства до норм та міжнародних практик ЄС щодо інтеграції

вдосконалення, модернізації державної екологічної політики в сфері забезпечення екологічної безпеки, її трансформації з позицій наднаціонального впливу політики ЄС, США, Великої Британії на національні владні структури, а також врахування впливу екологічних програм ЄС у галузі публічного управління й охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки населення й територій, раціонального природокористування та протидії екотероризму та екозлочинам під час військової агресії з боку рф.

Логічний та послідовний аналіз міжнародно-правового механізму забезпечення екологічної безпеки щодо його практичної реалізації, приводить до певних висновків. Питання захисту навколишнього природного середовища та охорони природних ресурсів під час збройного конфлікту практично не врегульоване у міжнародному праві навколишнього середовища. Сучасне міжнародно-правове забезпечення екологічної безпеки та кримінальне право не надають належного захисту довкіллю у період збройного конфлікту через встановлення високого порогового рівня, невизначеність чинників та критеріїв щодо їх застосування; захист довкілля як цивільного об'єкта є також неефективним через можливість перетворення його на ціль воєнних дій, а застосування норм щодо побічної шкоди, завданої довкіллю внаслідок воєнних дій, породжує проблеми із застосуванням принципу пропорційності у міжнародному гуманітарному праві. У більшості випадків екологічна шкода завдавалась під час збройного конфлікту державами, що не були пов'язані нормами Протоколу I чи Конвенції ЕНМОД. Однак це не означає, що за шкоду, спричинену довкіллю в результаті збройного конфлікту, в жодному разі не настане відповідальність. Існують різні способи притягнення держави-порушниці до міжнародно-правової відповідальності (за завдану під час війни шкоду природному навколишньому середовищу, культурним об'єктам, а також заподіяну шкоду природним ресурсам стороною-окупантом), а винних фізичних осіб – до кримінальної відповідальності згідно з міжнародним правом. До того ж, практика держав може свідчити про набуття зазначеними нормами статусу звичаєвих [9].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що захист навколишнього природного середовища та збереження природних ресурсів є пріоритетом держави та одним із головних завдань Ради національної безпеки й оборони. Це забезпечує екологічну безпеку та створює передумови для реалізації ефективної міжнародно-правової системи відновлення довкілля на території України. Таким чином, необхідним є:

– додержання вимог міжнародно-правових актів, спрямованих на захист та збереження навколишнього природного середовища або його частин від злочинів, пов'язаних з екологічним тероризмом як під час воєнних дій, так і у післявоєнний час;

– ретельна фіксація порушень норм національного законодавства України та

міжнародно-правових актів у цій сфері – через залучення як офіційних представників міжнародних інституцій охорони природи, так і неурядових організацій;

– детальна оцінка отриманих збитків; правова відповідальність та стягнення збитків з країни-агресора на користь України; притягнення винних до кримінальної відповідальності

– урахування екологічних питань в документах стратегічного планування, а також при плануванні діяльності, що підлягає ОВД при проведенні робіт з відновлення, ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії правового режиму воєнного стану та у період відбудови.

Список літератури

1. 1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_199
2. Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р.
3. Городок Я.В. (2013) Роль міжнародного права в забезпеченні екологічної безпеки. *Міжнародна юридична науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні питання права та правової держави: наукова дискусія»*. Retrieved from https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=700%3A101213-16&catid=86%3A3-1213&Itemid=106&lang=en
4. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_182
5. Батанов О.В. (2022). Екологічний вимір сучасного конституційного права в умовах глобалізації. *«Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р.* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 62 с. Retrieved from <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D1%82%D0%B5%D0%B7-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%83-23.11.22-%D1%80.pdf>
6. Бисара Ю.М. (2022). Забезпечення екологічної безпеки в умовах війни. *«Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз»: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р.* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 62 с. Retrieved from <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D1%82%D0%B5%D0%B7-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%83-23.11.22-%D1%80.pdf>

7. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

8. Бульба В., Бірюков В. (2021). Концептуальні засади державного регулювання формування та збереження екологічно безпечного середовища в Україні. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. Retrieved from <https://www.neliti.com/publications/412137/conceptual-principles-of-state-regulation-of-formation-and-preservation-of-envir>

9. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України. (2017). ; А.Б. Блага, І.В. Загороднюк, Т.Р. Короткий, О.А. Мартиненко, М.О. Медведєва, В.В. Пархоменко; за заг. редакцією А.П. Бущенко. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К.: КИТ, 2017. 88 с. з іл. Retrieved from <https://www.helsinki.org.ua/publications/na-mezhi-vyzhyvannya-znyschennya-dovkillya-pid-chas-zbrojnoho-konfliktu-na-shodi-ukrajiny>

References (transliterated)

1. Dodatkovyy protokol do Zhenevskykh konventsiy vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuyetsya zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroynykh konfliktiv (Protokol I) [Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)], dated June 8, 1977. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_199

2. Zakon Ukrayiny «Pro zonu nadzvychaynoyi ekolohichnoyi situatsiyi» [The Law of Ukraine «On the Zone of Emergency Environmental Situation»], dated July 13, 2000.

3. Horodok Y.V. (2013) Rol mizhnarodnoho prava v zabezpechenni ekolohichnoyi bezpeky [The role of international law in ensuring environmental safety]. Mizhnarodna yurydychna naukovo-praktychna Internet-konferentsiya «Aktualni pytannya prava ta pravovoyi derzhavy: naukova dyskusiya». Retrieved from https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=700%3A101213-16&catid=86%3A3-1213&Itemid=106&lang=en

4. Konventsiya pro zaboronu rozrobky, vyrobnystva, nakopychennya, zastosuvannya khimichnoyi zbroiy ta pro yiyi znyshchennya [Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling, use of chemical weapons and on their destruction], dated 13.01.1993. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_182

5. Batanov O.V. (2022). Ekolohichnyy vymir suchasnoho konstytutsiynoho prava v umovakh hlobalizatsiyi [Ecological dimension of modern constitutional law in the conditions of globalization]. «Konstytutsiyni ta mizhnarodno-pravovi zasady zabezpechennya ekolohichnoyi bezpeky v umovakh viyny: shlyakhy podolannya suchasnykh vyklykiv ta potentsiynykh zahroz»: materialy mizhnarodnoho kruhloho stolu, m. Uzhhorod, 23 lystopada 2022 r. Uzhhorod: Uzhhorodskyy natsionalnyy universytet, 2022. 62 s. Retrieved from

<https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D1%82%D0%B5%D0%B7-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%BE-%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%83-23.11.22-%D1%80.pdf>

6. Bysaga Yu.M. (2022). Zabezpechennya ekolohichnoyi bezpeky v umovakh viyny [Ensuring environmental security in conditions of war]. «Konstytutsiyni ta mizhnarodno-pravovi zasady zabezpechennya ekolohichnoyi bezpeky v umovakh viyny: shlyakhy podolannya suchasnykh vyklykiv ta potentsiynykh zahroz»: materialy mizhnarodnoho kruhloho stolu, m. Uzhhorod, 23 lystopada 2022 r. Uzhhorod: Uzhhorodskyy natsionalnyy universytet, 2022. 62 s. Retrieved from

<https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D1%82%D0%B5%D0%B7-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%BE-%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%83-23.11.22-%D1%80.pdf>

7. Zakon Ukrayiny «Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha» [Law of Ukraine «On Environmental Protection»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

8. Bulba V., Biryukov V. (2021). Kontseptualni zasady derzhavnogo rehulyuvannya formuvannya ta zberezheniya ekolohichno bezpechnoho seredovyscha v Ukrayini [Conceptual principles of state regulation of the formation and preservation of an ecologically safe environment in Ukraine]. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. Retrieved from <https://www.neliti.com/publications/412137/conceptual-principles-of-state-regulation-of-formation-and-preservation-of-envir>

9. Na mezhi vyzhyvannya: znyschennya dovkillia pid chas zbrojnoho konfliktu na skhodi Ukrayiny [On the edge of survival: destruction of the environment during the armed conflict in eastern Ukraine]. (2017). ; А.Б. Блага, І.В. Загороднюк, Т.Р. Короткий, О.А. Мартиненко, М.О. Медведєва, В.В. Пархоменко; за заг. редакцією А.П. Бущенко. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К.: КИТ, 2017. 88 с. з іл. Retrieved from <https://www.helsinki.org.ua/publications/na-mezhi-vyzhyvannya-znyschennya-dovkillya-pid-chas-zbrojnoho-konfliktu-na-shodi-ukrajiny>

Надійшло (received) 12.09.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Білоконь Михайло Вячеславович (Bilokon Mykhailo) – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доцент кафедри права, національної безпеки та європейської інтеграції Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5389-7013>

Ю.В. Боковикова

РОЛЬ І МІСЦЕ РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ СЕРЕД СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглянуто питання державного регулювання системи забезпечення екологічної безпеки. Встановлено, що потенціал природоохоронної системи в Україні не реалізовано. Обґрунтовано необхідність визначення основних завдань державного регулювання в екологічній сфері. Сформовано пріоритетні напрями державної підтримки з метою розвитку системи забезпечення екологічної безпеки. Зроблено висновок, що у забезпеченні екологічної безпеки у сфері національної безпеки і оборони державне регулювання природоохоронної галузі має забезпечувати концентрацію необхідних ресурсів на задоволенні пріоритетних потреб, які дозволять прийняття та реалізацію управлінських рішень з формування та імплементації національного екологічного законодавства в систему колективної безпеки. Запровадження державної програми розвитку екологічної розвідки має включати весь комплекс необхідних заходів, об'єднаних спільною метою, пов'язаних із виконавцями, ресурсами й термінами виконання, що уможливить реалізацію поставлених завдань зі створення та функціонування в межах концепції в забезпеченні екологічної безпеки в Україні.

Ключові слова: державне регулювання, екологічна безпека, державна екологічна політика, національна безпека й оборона, охорона довкілля, екологічний нагляд (контроль), Рада національної безпеки і оборони.

Yu. V. BOKOVYKOVA

THE ROLE AND PLACE OF THE NATIONAL SECURITY AND DEFENSE COUNCIL AMONG ENVIRONMENTAL SECURITY ENTITIES

The issue of state regulation of the environmental safety system was considered. It has been established that the potential of the environmental protection system in Ukraine has not been realized. The need to define the main tasks of state regulation in the environmental sphere is substantiated. Priority areas of state support have been formed for the purpose of developing the system for ensuring environmental safety. It was concluded that in ensuring environmental safety in the field of national security and defense, state regulation of the environmental protection industry should ensure the concentration of necessary resources on meeting priority needs, which will allow the adoption and implementation of management decisions on the formation and implementation of national environmental legislation in the system of collective security. The implementation of the state program for the development of environmental intelligence should include the entire set of necessary measures, united by a common goal, related to performers, resources and deadlines, which will enable the implementation of the tasks of creation and functioning within the framework of the concept of ensuring environmental security in Ukraine.

Key words: state regulation, environmental security, state environmental policy, national security and defense, National Security and Defense Council.

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших проблем людства є забезпечення екологічної безпеки. Питання, пов'язані з охороною довкілля, вже давно вийшли за межі нашої держави й стали об'єктом не лише внутрішньої, але й світової політики. Екологічна криза, яка сьогодні охопила всі країни світу, стрімко розширюється, при цьому поза її впливу не залишається жодна сфера людського життя, вона зачіпає все, що стосується життєдіяльності суспільства.

Водночас, слід зазначити, що різні країни, залежно від їх зовнішніх і внутрішніх чинників та природних умов, економічної й соціальної ситуації, по-різному реагують на ці виклики. Питання екологічної безпеки в Україні та світі набувають все більшої актуальності, оскільки виступають невід'ємною складовою загальної системи національної безпеки і визначають захищеність особи, суспільства та держави в цілому від несприятливого екологічного впливу, зумовленого природними та антропогенними чинниками.

Усе це зумовлює нагальну необхідність розробки та реалізації дієвої державної політики

забезпечення екологічної безпеки з метою вирішення й попередження екологічних і техногенних проблем в Україні та світі в цілому..

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням забезпечення екологічної безпеки присвячено праці провідних українських вчених у галузі національної безпеки й оборони та публічного управління, зокрема таких, як В. Андронов, В. Бірюков, Д. Ветвицький, А. Гетьман, В. Горбулін й А. Качинський, М. Криштанович, О. Лазор, А. Михненко, А. Омаров, Г. Ситник, М. Хилько та ін. Водночас, рівень наукового розроблення проблем ролі та місця Ради національної безпеки і оборони у забезпеченні екологічної безпеки наразі видається недостатнім та потребує подальшого дослідження.

Метою статті є узагальнення теоретичних основ державного управління в природоохоронній сфері та формулювання пропозицій щодо їхньої практичної реалізації в забезпеченні екологічної безпеки Радою національної безпеки і оборони як головного суб'єкта у прийнятті рішень в системі колективної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Екологічна безпека є складовою національної безпеки, що забезпечує захист життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави в цілому від реальних або потенційних загроз, що створюються антропогенними чи природними чинниками стосовно навколишнього середовища [1, с. 29].

Конституція України визначила Раду національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) координаційним органом при Президентові України з питань національної безпеки і оборони, суб'єктом забезпечення національної безпеки в державі, який координує й контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, в тому числі й екологічної безпеки [2, ст. 107].

Військова агресія російської федерації та тимчасова окупація частини території України створили нові загрози та виклики для нашої держави. В різних регіонах нашої держави спостерігається зростання екологічної небезпеки для здоров'я і життя людей. Зокрема, знищення 6 червня 2023 р. греблі Каховської гідроелектростанції, коли в зоні лиха опинилося близько 16000 людей, понад 80 населених пунктів були затоплені, завдали значної шкоди не лише економіці та інфраструктурі України, а й її екосистемі.

В умовах тривалого збройного конфлікту наша країна та її громадяни зіткнулися з низкою специфічних проблем, обумовлених такими чинниками:

- 1) небезпеками в екологічній сфері;
- 2) відсутністю доступу до окремих територій;
- 3) повним або частковим обмеженням функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) відсутністю можливості національного правового регулювання природоохоронної діяльності;
- 5) неможливістю застосування міжнародних нормативно-правових актів, які активуються за умов надзвичайних правових режимів.

На законодавчому рівні поняття «екологічна безпека» закріплено в ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 41 [13], відповідно до якої екологічною безпекою є такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Зокрема, у розділі XI цього закону зафіксовано вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки, а саме:

- екологічні вимоги щодо окремих видів діяльності: інвестиційної, господарської і містобудівної (статті 51, 59);
- вимоги екологічної безпеки транспортних засобів (ст. 56);
- вимоги щодо охорони довкілля від неконтрольованого і шкідливого біологічного впливу (ст. 53), від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів і радіоактивного забруднення (ст. 54), від

забруднення виробничими, побутовими, іншими відходами (ст. 55);

- вимоги щодо проведення наукових досліджень, впровадження відкриттів, винаходів, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем (ст. 57);

- вимоги щодо військових оборонних об'єктів і військової діяльності (ст. 58);

- у процесі застосування засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних, хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52) [13].

Дослідники у сфері публічного управління та адміністрування в природоохоронній галузі відзначають, що рівень розвитку та безпека навколишнього природного середовища є одним із найвагоміших чинників у всіх сферах державної безпеки, який активно впливає на стан економічної, політичної, воєнної, соціальної, демографічної та інших складових державної безпеки України [3; 5; 7; 11]. Враховуючи це, вважаємо за доцільне розглянути забезпечення екологічної безпеки як невід'ємну складову інших сфер державної безпеки.

Одним з основних законодавчих актів у сфері екологічної безпеки є Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII [14], який визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, завдання та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз. Крім того, цим законом визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сфері національної безпеки і оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечуючи в такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони.

Водночас, забезпечення екологічної безпеки є самостійною складовою державної безпеки, в чому проявляється її двоїсте спрямування, що, зокрема, обумовлюється такими чинниками:

- прагненням кожної держави реалізувати та захистити власні інтереси, що спрямовані на накопичення національного ресурсно-природного потенціалу в умовах глобалізації світових економічних процесів;

- необхідністю не лише зберігати, розвивати і посилювати національний природний потенціал, але й захищати його від широкого спектра існуючих і потенційних екологічних небезпек;

- існуванням реальної потреби в захисті всіх суб'єктів природоохоронних відносин від можливих негативних наслідків упровадження та використання небезпечних технологій.

Відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 26.05.2015 р.

№ 287/2015 [15] національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у таких сферах, як: політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо.

Юридичне закріплення провідних норм взаємодії людини і природи в системі екологічного права є основою їх легітимациі та утворює правовий механізм екологічної безпеки. Основний закон України передбачає право кожного громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля, закріплює за державою обов'язок у забезпеченні екологічної безпеки і підтриманні екологічної рівноваги на території України, подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи, збереженні генофонду Українського народу, турботі про санітарно-епідемічне благополуччя громадян [2, ст. 16].

Водночас, забезпечення екологічної безпеки в системі державного управління наразі лише декларується в законодавстві про екологічну безпеку, а на практиці залишається несформованим і нереалізованим.

При посиленні економічної, зовнішньої та внутрішньополітичної нестабільності в Україні під час збройної агресії з боку росії проти України, а в широкому сенсі – проти всього цивілізованого світу, де Україна виступає захисним щитом від російської навали, а також при значному впливі як внутрішніх, так і зовнішніх загроз національній екологічній безпеці різко зростає запит на прийняття та реалізацію заходів із стабілізації ситуації, відновлення та розвитку.

У дослідженні М. Хілько екологічна небезпека визначається як проблема, що стосується не однієї окремо взятої країни, а всього людства: «За останні 50 років склалася парадоксальна ситуація: світова цивілізація досягла вражаючих успіхів і водночас опинилася на межі свого знищення. Низка глобальних проблем, які особливо гостро постали у другій половині ХХ століття (бурхливе зростання населення Землі, загострення енергетичної кризи та початок ведення воєн за енергоресурси, нестача продовольства та злидні населення багатьох країн світу, епідемії, тероризм, впливові регіональні та глобальні екологічні проблеми) стали причиною формування міжнародних об'єднань, що ставлять собі за мету їх вирішення» [12, С. 69–70].

Наступним етапом забезпечення екологічної безпеки є визначення механізмів, які цей процес роблять дієвим і успішним. Але перш ніж задіяти класичні механізми реалізації будь-якої концепції (нормативно-правового, інституційного, структурно-організаційного, фінансового та науково-методичного забезпечення) в системі національної безпеки й оборони, доцільно встановити залежності між впливом умов формування екологічних небезпек на основні напрями їх прояву для суспільства, людини та держави.

На жаль, українські законодавці поки що не володіють реалістичним баченням стану системи національної безпеки, процесів, які відбуваються в

цій сфері, не можуть зважено оцінювати можливості й потреби цієї системи, а саме: аналізується ситуація із структурно-організаційним забезпеченням системи національної безпеки щодо відсутності у структурі Ради національної безпеки і оборони служби екологічної безпеки як окремого підрозділу.

Саме це, на нашу думку, є першопричиною неефективності у вирішенні питань, що пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки та джерелом певних загроз.

Для покращення цієї ситуації вважаємо за доцільне на даному етапі використати одночасно два робочі інструменти:

1. Створення міжвідомчого центру моніторингу та попередження екологічних небезпек, що поєднуватиме в собі ресурси державних організацій, науковців та експертів у сфері екології та природоохоронної діяльності. Центр здійснюватиме моніторинг екологічної обстановки в зонах бойових дій, аналізуватиме та прогнозуватиме екологічні небезпеки та попереджатиме громадськість та органи влади про можливі загрози.

2. Створення мобільної групи екологічної безпеки, яка займатиметься моніторингом екологічної обстановки у зонах бойових дій. Група буде складатись із спеціалістів у сфері екології та природоохоронної діяльності, які матимуть необхідне обладнання та технічні засоби для проведення моніторингу й оцінки екологічної обстановки. Група також проводитиме навчання місцевого населення та надаватиме консультації у сфері екологічної безпеки [16, с. 78].

Об'єктивний аналіз екологічного стану українського суспільства свідчить про те, що основні екологічні загрози та ризики загострилися й досягли масштабів, що становить реальну загрозу національній і екологічній безпеці держави. Це пов'язано, безумовно, з бойовими діями на території нашої держави. Відтак, практично за всіма найважливішими екологічними показниками світового цивілізаційного розвитку Україна продовжує перебувати на небезпечній межі.

Відповідно до ст. 3. Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони» функціями РНБО України є [17]:

1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;

2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;

3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Стаття 4 цього закону більш точно розкриває роль і місце РНБО у процесі управління національною безпекою, оскільки в ній йдеться про її компетенцію у даній сфері. Зокрема, РНБО має право подавати Президентові пропозиції щодо:

– утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;

– матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони;

– залучення контрольних, інспекційних і наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих РНБО рішень, введених у дію Указами Президента України;

– забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденцій розвитку подій, що відбуваються в Україні та світі, визначення потенційних і реальних загроз національним інтересам України.

Відтак, на нашу думку, інституційне забезпечення державного регулювання природоохоронної діяльності в Україні потребує вдосконалення. За спрямування найбільші перешкоди пов'язані з недосконалістю державного управління, низьким рівнем екологічної відповідальності перед суспільством і країною. Інституційні механізми не можуть діяти без кадрових і фінансових ресурсів. Тобто, необхідно визначити, які державні структури відповідальні за забезпечення екологічної безпеки в Україні з урахуванням збройної агресії з боку російської федерації, загроз і ризиків, а також питання, пов'язані з окупованими територіями.

Поки що питаннями екологічної безпеки опікуються Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України і Державна екологічна інспекція України. Як показала практика, у період воєнного стану ці державні органи виконавчої влади не мають ні можливості, ні достатньо підготовленого персоналу для ефективного виконання поставлених завдань у системі забезпечення екологічної безпеки у сфері національної безпеки і оборони.

Крім того, для визначення складових екологічної безпеки актуальною є екологічна розвідка, яка є складовою екологічної безпеки. Тобто, йдеться про розширення кола суб'єктів забезпечення екологічної безпеки. Отже, можна стверджувати, що прагнення України до інтеграції у кращі світові безпекові системи потребує відповідних умов, які дозволять це зробити.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що, як показує досвід, у забезпеченні екологічної безпеки у сфері національної безпеки і оборони, державне регулювання природоохоронної галузі має забезпечувати концентрацію необхідних ресурсів на задоволення пріоритетних потреб, які дозволять прийняття та реалізацію управлінських рішень з формування та імплементації національного екологічного законодавства в систему колективної безпеки. Запровадження державної програми розвитку екологічної розвідки має включати весь комплекс необхідних заходів, об'єднаних спільною метою, пов'язаних із виконавцями, ресурсами й термінами виконання, що уможливить реалізацію поставлених завдань зі створення та функціонування в межах концепції в забезпеченні екологічної безпеки в Україні.

Список літератури

1. Бірюков В.В. (2022). Публічне управління природоохоронною діяльністю в системі колективної безпеки: сучасні загрози для України та відповіді на них. *Актуальні проблеми державного управління*. № 2 (61). С. 25–37. <https://doi.org/10.26565/1684-8489-2022-2-02>.

2. Конституція України : Закон України від 28.05.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

3. *Екологічна безпека держави: державно-управлінський вимір* : монографія (2016). ; В.А. Андронов, С.М. Домбровська, В.Г. Ковальчук, О.І. Крюков та ін. Харків : НУЦЗУ. 220 с.

4. Ветвицький Д.О. (2010). *Розвиток державної екологічної політики України в умовах глобалізації* : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Акад. муніцип. упр. К. 20 с.

5. Гетьман А.П., Анісімова Г.В. (2023). Кліматичні законодавство і правовідносини: сучасний стан та перспективи розвитку в контексті забезпечення національної безпеки. *Проблеми законності*. Вип. 162. С. 6–37. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.287135>.

6. Горбулін В.П., Качинський А.Б. (2009). *Засади національної безпеки України* : підручник. К. : Інтертехнологія. 272 с.

7. Криштанович М.Ф., Пушак Я.Я., Флейчук М.І., Франчук В.І. (2020). *Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення* : монографія. Львів : Сполом. 418 с.

8. *Основи державного управління та місцевого самоврядування* : навч.-метод. посіб. (2012). ; О.Д. Лазор, О.Я. Лазор, І.В. Юник ; Хмельницьк. ун-т упр. та права. Хмельницький : Поліграфіст-2. 519 с.

9. *Публічне управління та національна безпека* : монографія (2019). ; А.М. Михненко, Н.М. Грушинська, Ю.В. Нестеряк, Я.Ф. Жовнірчик та ін. ; за ред. А.М. Михненка, Н.М. Грушинської. К. : НАУ. 340 с.

10. Омаров А.Е. (2018). *Екологічна безпека держави в умовах глобалізаційних викликів сучасності: державно-управлінський аспект* : монографія. Харків : НУЦЗУ. 288 с.

11. Ситник Г.П. (2020). Взаємозумовленість кризових та надзвичайних ситуацій у контексті публічного управління у сфері національної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. Вип. 2 (8). С. 180–193.

12. Хилько М.І. *Екологічна безпека України* : навч. посіб. Київ, 2017. 266 с.

13. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

14. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Редакція станом на 31.03.2023 р. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.

15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>

16. *Моніторинг довкілля*. (2023). Аналітична записка щодо стану та перспектив розвитку державної системи моніторингу довкілля. К. : Команда підтримки реформ Міндовкілля. 119 с.

17. Про Раду національної безпеки і оборони : Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР. Редакція станом на 29.07.2023 р. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 35. Ст. 237.

References (transliterated)

1. Biriukov V.V. (2022). Publiche upravlinnia pryrodookhoronnoiu diialnistiu v systemi kolektyvnoi bezpeky: suchasni zahrozy dlia Ukrainy ta vidpovidy na nykh. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. № 2 (61). S. 25–37. <https://doi.org/10.26565/1684-8489-2022-2-02>.

2. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.05.1996 r. № 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141.
3. Ekolohichna bezpeka derzhavy: derzhavno-upravlinskiy vymir : monohrafiia (2016). ; V.A. Andronov, S.M. Dombrovska, V.H. Kovalchuk, O.I. Kriukov ta in. Kharkiv : NUTsZU. 220 s.
4. Vetvytskyi D.O. (2010). Rozvytok derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy v umovakh hlobalizatsii : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 ; Akad. munitsyp. upr. K. 20 s.
5. Hetman A.P., Anisimova H.V. (2023). Klimatychni zakonodavstvo i pravovidnosyny: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku v konteksti zabezpechennia natsionalnoi bezpeky. Problemy zakonnosti. Vyp. 162. S. 6–37. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.287135>.
6. Horbulin V.P., Kachynskiy A.B. (2009). Zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy : pidruchnyk. K. : Intertekhnolohiia. 272 s.
7. Kryshchanovych M.F., Pushak Ya.Ia., Fleichuk M.I., Franchuk V.I. (2020). Derzhavna polityka zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy: osnovni napriamky ta osoblyvosti zdiisnennia : monohrafiia. Lviv : Spolom. 418 s.
8. Osnovy derzhavnoho upravlinnia ta mistsevoho samovriaduvannia : navch.-metod. posib. (2012). ; O.D. Lazor, O.Ia. Lazor, I.V. Yunyk ; Khmelnyts. un-t upr. ta prava. Khmelnytskyi : Polihrafist-2. 519 s.
9. Publichne upravlinnia ta natsionalna bezpeka : monohrafiia (2019). ; A.M. Mykhnenko, N.M. Hrushchynska, Yu.V. Nesteriak, Ya.F. Zhovnirchuk ta in. ; za red. A.M. Mykhnenka, N.M. Hrushchynskoi. K. : NAU. 340 s.
10. Omarov A.E. (2018). Ekolohichna bezpeka derzhavy v umovakh hlobalizatsiinykh vykykiv suchasnosti: derzhavno-upravlinskiy aspekt : monohrafiia. Kharkiv : NUTsZU. 288 s.
11. Sytnyk H.P. (2020). Vzaiemuzumovlenist kryzovykh ta nadzvychainykh sytuatsii u konteksti publichnoho upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky. Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia. Vyp. 2 (8). S. 180–193.
12. Khylyk M.I. Ekolohichna bezpeka Ukrainy : navch. posib. Kyiv, 2017. 266 s.
13. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha : Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. № 1264-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1991. № 41. St. 546.
14. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. Redaktsiia stanom na 31.03.2023 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2018. № 31. St. 241.
15. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.05.2015 r. № 287/2015. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>
16. Monitorynh dovkillia. (2023). Analitychna zapyska shchodo stanu ta perspektyv rozvytku derzhavnoi systemy monitorynhu dovkillia. K. : Komanda pidtrymky reform Mindovkillia. 119 s.
17. Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony : Zakon Ukrainy vid 05.03.1998 r. № 183/98-VR. Redaktsiia stanom na 29.07.2023 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1998. № 35. St. 237.

Надійшла (received) 07.09.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Боковикова Юлія Володимирівна (Bokovykova Yulia) – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доцент кафедри публічного управління та державної служби Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/00001-6622-7409>

УДК 351.811:004.89

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.10

Д.А. БУЛГАКОВА, В.С. СТУПНІК

ОЦІНКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УМОВИ КЕРУВАННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ ЗІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Автомобілі зі штучним інтелектом (AI) можуть самостійно обробляти дані, але їм потрібна допомога людини, щоб приймати рішення та контролювати поведінку на дорозі. У міру розвитку досліджуваних технологій людям стає важко передбачити результати AI систем і висновків, що збільшує потенційні ризики, пов'язані з їх роботою під час водіння. Так, дослідження показало, що впровадження штучного інтелекту зробило революцію в автомобільній промисловості, особливо це стосується автомобілів, які для водіння не потребують водія. Незважаючи на те, що таке впровадження є зручним для користувачів, однак є ризики щодо інцидентів на дорозі з негативними наслідками. Зважаючи на вказане, дослідження спрямоване на з'ясування питання щодо відокремлення відповідальності шляхом надання оцінки тому чи має система штучного інтелекту повну автономність чи ні. Адже в разі аварії може виникнути суперечка, хто повинен нести відповідальність.

Таким чином стаття пропонує напрямок для законодавчого врегулювання відповідальності у випадку ДТП та у разі автономного водіння. Тому автори вважають, що відповідальність рекомендована бути пропорційною вині за оцінкою поведінки користувача та розробників автономного автомобіля відповідно, враховуючи- прийняти заходи щодо контролю ризиків. Автори наголошують як на необхідності у ретельному плануванні дизайну та у кінцевому управлінні під час тестування транспортних засобів із влаштованою AI системою, так і на їх плановій інтеграції у трафік на дорозі. Окрім того, стаття підкреслює невизначеність законодавців у вивченому питанні, тому звертають увагу усіх учасників при поведженні на дорозі про важливість дотримання не лише законів і правил, але й етичного використання автономних транспортних засобів.

Ключові слова: державне регулювання, законодавство, автономні автомобілі, інтелектуальна автоматизація процесу (ІРА), алгоритми, допустимий ризик, причинно-наслідковий зв'язок, етика.

D.A. BULGAKOVA, V.S. STUPNIK

THE RESPONSIBILITY ASSESSMENT IN THE SCENARIO OF DRIVING AI-BASED VEHICLES

Artificial intelligence (AI) machines can process data independently, but they need human assistance to make decisions and control their behaviour. As AI technology progresses, it becomes difficult for humans to predict the outcome of calculations and inferences, which increases the potential risks associated with its operation. The introduction of AI has revolutionised the automotive industry, especially with the development of self-driving cars. While they offer convenient transportation, accidents may occur, and it's necessary to distinguish whether the AI system has autonomy or not, and in the scenario of an accident, it may be controversial who should be held accountable.

Consequently, this article aims to explore the direction of future legislative policy in the event of an accident involving AI with a focus on self-driving cars in the automotive industry. In this regard, the authors propose a solution proportionally to the behaviour assessment of the user and developers respectively, and risk control measures during the development stage underscoring careful planning and management in real-world testing of unmanned vehicles for the integration of AI into daily life. Furthermore, it highlights the uncertainties about appropriate laws to regulate the phenomenon of self-driving vehicles and suggests the importance of complying not only with laws and regulations but also with ethical development and use.

Key words: state regulation, legislation, self-driving cars, intelligent process automation (IPA), algorithms, permissible risk, cause-and-effect relationship, ethics.

Problem statement. As the legal system related to artificial intelligence continues to evolve, it will provide a framework to regulate human behaviour in its development and use, preventing disputes and harmful outcomes. This is like how pesticides protect crops and increase yields while also having the potential to harm human health and the environment. In response, lawmakers have created legal frameworks, such as the pesticide management, the food safety and sanitation management laws, to maximize the benefits of pesticides while mitigating potential harms. Similarly, legislators must continue to refine their understanding of artificial intelligence and create legal norms that maximize its benefits while minimising potential risks.

The development of unmanned vehicles represents a significant breakthrough in human transportation. Unlike traditional human-controlled vehicles, unmanned vehicles rely on AI systems to control their movement and operation. Currently, the legal systems in many countries are still limited, as traffic regulations are still based on human driving as the starting point, and the establishment of a comprehensive legal system for artificial intelligence is a goal for legislators. The analysis by Salmanova, O. Yu, and A. T. Komziuk [13] shows that the legal regulation and practice of administrative penalties for violations of the rules of stopping, vehicle parking need further improvement, primarily in terms of ensuring the rights of those prosecuted. Unmanned vehicles refer to various means of transportation that operate under remote control or automatic operation, including autonomous technology such as self-driving cars. The purpose of these regulations is to promote the development of unmanned vehicle technology and create a safe environment. To fully realize the potential of unmanned vehicles, real-world testing is necessary. The Commission adopted on 17 May 2018 an EU strategy on automated and connected mobility (CAM, available at <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0283>). As part of the strategy, the Commission

announced its intention to work with Member States in 2018 on guidelines to ensure a harmonised approach to the exemption procedure for the EU approval of automated vehicles and administered Guidelines on the Exemption procedure for the EU approval of Automated Vehicles, Version 4.1. The guidelines hereafter have been supported by the Technical Committee on Motor Vehicles of 12 February 2019. According to guidelines Annex I: Information to be Provided by the Vehicle Manufacturer, for the safety assessment and testing, – design and validation process to be validated by the technical service and confirmed by the approval authority: (i) Assessment of the functional and operational safety for the automated system design; (ii) Test of the functionality; (iii) Tests in case of system failure: 1. Measurement equipment used; 2. Test conducted by the technical service/type-approval authority; 3. Description of in-use tests.

This requires careful planning and management, including safety protocols, site management, experimental handling and reporting of all unmanned vehicle types where self-driving cars hold the most promise. While the development of unmanned vehicles is promising, more work is needed to make them a viable option for the daily transportation of all of humanity, and the vision of a world where people can effortlessly travel in self-driving cars remains an unrealised invention.

Material and Methods. The selected theme still has experimental stage and, therefore, should be based on the needs of traffic management and take into account unfavourable grounds such as crowds or traffic tides. Today, self-driving car technology is mature, and it can drive away from the experimental field, run in the streets and alleys, and be safe and sound, traffic regulations such as highway law and road traffic management regulations must be amended accordingly. During the test period of the vehicle, some regulations may be excluded. There is a risk of being punished because of business regulations, or it is known that the relevant regulations do not apply to innovation experiments. Given the inherent

unpredictability of technological innovation, certain provisions must be taken into consideration. In principle, during the testing phase, applicants who engage in innovative experiments within the parameters approved by the competent authority may do so without violating applicable laws, regulations, orders, or administrative rules, unless expressly excluded by the approval decision. In such cases, the competent authority is responsible for notifying the applicant of the exclusion. The rules that may be excluded from application include road traffic management punishment regulations, highway law, civil aviation, ship law, telecommunications, and other related laws and regulations, as well as laws related to the research and development and application of unmanned vehicle technology.

In the view of Bohm, Felicia, and Klara Häger [1], it is not possible to introduce completely self-driving cars with respect to today's laws and traffic rules. The European Union is responsible for establishing fellowship rules, and the United Nation Economic Commission for Europe (UNECE) establishes the technical requirements for vehicles. At the national level the Swedish Transport Agency, the Transport Department, and local authorities develop the design of future infrastructure. These actors study the social benefits of autonomous driving in terms of performance, robustness, urban development, environment and health, usability, and safety. Stakeholders in Sweden highlight that road safety will increase when reducing human errors through the introduction of autonomous vehicles. What requirements, regulations, and other policy instruments need to be changed are essential aspects to make implementation possible, and the Transport Agency needs to continue to increase its knowledge and participation in the matter. There are laws saying that someone must be responsible for the safety of the vehicle. The Road Traffic Convention (also known as Vienna Convention on Road Traffic) demands that all vehicles should have a driver and that the driver at all times should be able to take control over the vehicle. The regulations also state that vehicles must not be driven by a person who, because of illness, the influence of alcohol or other drugs, exhaustion, or other reasons, cannot drive a vehicle safely. If an accident occurs, due to negligence or by intention, it is the driver who is responsible and brought to justice. Autonomous cars still require a human's observation, and the difficulty of getting full attention back from a distracted driver is an issue when the driver has the opportunity to relax and not be aware of the situation on the road, which might result in decreased road safety.

However, it should be noted that not all rulings may be excluded. Provisions related to money laundering prevention, terrorism prevention, and related laws cannot be ignored, and civil and criminal responsibilities that may arise from experimentation cannot be ruled out. Nevertheless, such provisions may be too broad and leave room for further review.

The issue with the previous statement is that it fails to consider the different types of unmanned vehicles, such as remote control, autonomous, and manual operation. These types of vehicles differ in essence, one

being human-driven and the other being unmanned. Remote-controlled unmanned vehicles are still driven by humans, but the human driver is not physically present in the vehicle. If a remote-controlled non-self-driving unmanned vehicle experiences a fatal accident during an experiment, the fault lies with the human driver at the remote end who violated their duty of care. If a causal relationship is established between their behaviour and the outcome of death or injury, the human driver may be held accountable. On the other hand, unmanned vehicles are operated by autonomous systems without human drivers, making them self-driving transport. If a fatal accident occurs during an experiment with autonomous unmanned vehicles, it is impossible to hold a human driver responsible as there is no human driver present. However, it is important to note that during these experiments, the driver's seat is typically still present on the vehicle and staff for safety purposes. If the AI operating the vehicle makes an error during the experimental period, the researcher present can take immediate control to avoid accidents. It is essential to understand that this person is not a driver but rather a researcher.

Furthermore, the developer must comply with all legal requirements and obtain approval from the competent authority for the unmanned vehicle experiments, including compliance with legal norms. For the competent authority, the authors suggest also assessing whether the incorporation of regular software updates in vehicles can lead to the emergence of problems. One question that arises in this context is whether such updates automatically classify the entire autonomous vehicle as a new product, regardless of the nature of the updated software. The European Commission stresses in its Notice 2016/C 272/01 "The "Blue Guide" on the implementation of EU products rules 2016" a product, which has been subject to important changes or overhauls aiming to modify its original performance, purpose, or type may be considered as a new product. Products that have been repaired or exchanged, without changing the original performance, purpose, or type cannot be considered new products. Also, the Commission stipulates that software updates or repairs could be assimilated into maintenance operations if they do not modify a product already placed on the market in such a way that compliance with the applicable requirements may be affected. In order for a software update to not result in a new product being put into circulation, the updated vehicle must not undergo any modifications that require a full conformity assessment to assess the product's risk profile and ensure the safety of individuals and properties. Whether or not an autonomous vehicle is considered new after a software update depends on whether the update altered the vehicle's "traffic behaviour" to a significant extent. Thus, according to De Bruyne, Jan, and Jarich Werbrouck [5], on the one hand, the self-driving car will indeed be considered a new product after a software update, a new expiry term of ten years will start from the moment the autonomous vehicle is put into circulation again, namely after the moment when the software is installed. This new expiry term also applies to parts of the vehicle that were already put into circulation before the software update

but that are "re-put" into circulation as part of the new vehicle as a whole. Imagine the following situation. I buy an autonomous vehicle in 2018. The brakes are part of the vehicle and are thus already put into circulation by that moment. In 2027, the software is updated, and a new ten years-expiry term arises for the updated autonomous vehicle. In 2036, the damage is caused by a defect in the brakes, which have not been changed since 2018. Therefore, the producer compensates the damage caused by defective brakes eighteen years after they were initially put into circulation, without having been changed or modified since then, because the vehicle is considered a new product put into circulation after the software update. This undermines the effectiveness of the ten years-expiry terms as the producer can still be held liable for a defect in his product that has been existing for more than ten years. On the other hand, one can depart from the assumption that the updated autonomous vehicle will not be considered a new product put into circulation. Yet, even in that hypothesis, problems can arise. Ten years after the original product was put into circulation – the self-driving vehicle in 2018 – a liability vacuum is at risk of occurring. As opposed to many products such as bottles, cell phones, or laptops, autonomous vehicles will probably be used longer than ten years. Deciding otherwise would mean a throwback compared to today's average car age, which is approximately twelve to fifteen years.

Hence, the developer cannot be held responsible for accidents during the experiment. It is argued that autonomous intelligence is a rational choice of human beings and a trend in human civilisation. This does not mean hypocrisy, but rather that developers must still abide by relevant laws and regulations and bear legal liability if they fail to do so. It is essential to maintain this bottom line of independent innovations. On the other side, the implementation of autonomous systems can be highly unpredictable, making developers worried about being blamed or even facing legal consequences for accidents or injuries. To alleviate these concerns, it is necessary to focus on the preparation of relevant laws and regulations and the improvement of the assessment capabilities of competent authorities. In terms of legislative measures, it is important to distinguish between unmanned vehicle experiments with remote control and automatic operation. Specifically, during the experimental period, the developer should not bear responsibility unless there is a violation of the approved experimental plan. It means, for experiments, developers who comply with the law should not be held accountable for accidents or injuries that occur. However, in the case of violations of the approved experimental plan, administrative responsibility should be imposed within a reasonable limit. The AI prosperity depends on the encouragement of talent and funding through relevant laws and regulations, leading to the creation of job opportunities and output value. Technology products, such as self-driving cars, can greatly benefit society when they have a high penetration rate and a mature environment. This lays the foundation for the integration of autonomous intelligence into daily life and morality consideration.

Moral responsibility may exist even if there is no legal responsibility. The establishment of legal

responsibility can affect our moral evaluation of something. For example, if an action is both immoral and illegal, the legal responsibility reinforces our judgment that the action is immoral. However, the establishment of legal responsibility does not necessarily depend on the establishment of moral responsibility. For an action to be legally culpable, it must also be morally reprehensible. If an action is morally permissible, more reasons should be given to establishing legal responsibility. Firstly, civil disobedience is a good example. At first glance, it may seem no different from other illegal acts, such as blocking traffic. However, what makes an action civil disobedience is that it has some moral legitimacy or reasons to support it, which raises questions about whether severe legal punishment is appropriate. Therefore, the legal treatment of civil disobedience must be more rigorous and careful. Of course, this is a complex and debatable issue, with many opposing viewpoints at both the abstract and concrete levels. Secondly, the problem is not only that a machine, having no consciousness, cannot feel responsibility-to, cannot recognize a morally relevant relation, and cannot recognize others as others, but also that humans will perceive the car and its actions as "machine" actions, that is, they will not at all recognize that car and its machine driver as "other" [3]. This means that, in the case of contemporary cars, they already feel less responsibility-to, and in the case of self-driving cars, the condition for relational responsibility is entirely lacking (*ibid.*). Unless the car is perceived as other, human drivers who encounter the machine car will be unable to relate to it in a morally relevant way, and social-relational autonomy cannot get off the ground (*ibid.*).

Can factors like morality affect the decision of self-driving cars? From a moral standpoint, the factors that influence decision-making can be seen in examples like the trolley problem (The Mercedes-Benz Group holds responsibility for advanced assistance systems. In 2016, the manager, Christoph von Hugo, became the first to express concerns regarding unmanned driving. In the event of an accident, the safety of the driver and passengers takes priority, followed by pedestrians (Morris David Z. Mercedes-Benz's Self-driving Cars Would Choose Passenger Lives Over Bystanders. FORTUNE 15 October 2016, <http://fortune.com/2016/10/15/mercedes-self-driving-car-ethics/>). In 2020 Gill Tripat tested and verified the key phenomenon of moral decisions and judgments. As in study 1, participants were more willing to choose harm to a pedestrian (hypothesis 1a) and considered this action more appropriate (hypothesis 1b) with autonomous vehicles (AV) as compared to when they were the agent in control. Moreover, as proposed in hypothesis 1c, this effect was mediated by the perceived lower responsibility for the consequences of the actions to oneself versus the car. Note that while the majority of participants still chose swerve (and avoided harm to the pedestrian), the odds of choosing stay (harm to the pedestrian) were about four times higher in the AV as compared to the self as agent conditions [7].

Different situations can alter the moral priority of decision-making. Legally speaking, if we assume a most basic situation, a self-driving car may choose to hit or turn to kill, which, in itself, may be morally neutral

behaviour. In this scenario, when faced with two options, both resulting in harm, the decision-maker must determine which action takes priority. In other words, develop algorithmic understanding of the consequences of the chosen action. For instance, in the case of a tram, if it were to run over five people going straight and hit and kill one person on the right, the driver may choose to hit the student trespassing on the track, even if the student is innocent, to prevent harming more people nearby. This decision, while morally questionable, may be deemed necessary to preserve the group's greater good or interests. However, in cases where there are no additional conditions set at the beginning, legal penalties must be supported by a stronger reason. Punishing a decision-maker for making a moral mistake, such as choosing option B over A, is not sufficient justification. In practice, the system of the car factory may add multiple filters to complicate the judgment of the moral attributes of a decision. As such, it is essential to pay close attention to how these factors affect decision-making in the realm of driving.

Practically talking, the self-driving car's sensor design is becoming increasingly sensitive with, for instance, three types of sensors: camera, lidar, and radar. According to the California PATH Research Report, sensing consists of gathering information about the external environment and the internal system to build a model, called a world model, that represents and describes the vehicle, its surroundings, and the relationships between them. Depending on the system function, this model may include the external environment, such as road conditions, weather, and traffic; vehicle-performance characteristics, such as velocity, heading, and tire pressure; and even the behaviour of vehicle occupants, such as the driver's eye movements, seat-belt use, and passenger weight distribution. In a fully autonomous vehicle, all of this information may need to be incorporated simultaneously into a complete world model. There are challenges associated with sense, particularly for systems that perform complex or multiple functions. First, individual sensors are limited in what they can detect or measure and depend on favourable environmental conditions. Consequently, systems may need to have many different sensors to gather all the required information and to provide redundancy and increased reliability. These sensors generate a tremendous amount of data per second. Second, the vehicle must be able to process the data fast enough to avoid a backlog of information. Third, some of the data will be good data (e.g., colour information from cameras in the day), and some not (e.g., colour information from cameras at night), and the system must be able to recognize the difference. Fourth, data from different sensors or gathered at different times may conflict; algorithms must reconcile contradictions in the data and, in the end, create a complete model that is accurate enough to enable the vehicle to drive safely and efficiently [9].

Lidar can provide a specific distance and image, but what if the pedestrian could communicate with the machine or wearables could communicate with the machine? The self-driving machine could go to the sensor to find important characteristics of the pedestrian, such as thickness or gender. While judging images may

not be a problem now, the initial judgment can lead to accidents. In other words, a false positive judgment led to a misjudgement, causing an accident. As more characteristics are considered, we must consider if they change the moral importance of decisions A and B. This is where collision ethics come in. We cannot ignore characteristics such as gender, age, or wearables and how they affect the moral permissibility of turning or going straight. We do not know how the collision ethics system was designed, including default rules and priority rules. As wearable devices become more prevalent, we must consider their impact on decision-making. Overall, we need to think carefully about the implications of collision ethics and the impact of different characteristics on decision-making in self-driving cars.

While legal practitioners may focus more on legal responsibility, the law assumes that behaviours deemed criminal are also morally reprehensible. However, in cases such as the trolley problem, where the behaviour may not necessarily be morally reproachable but still requires legal punishment, other reasons must be given to justify the punishment. Therefore, when considering punishment for actions in the trolley problem, careful thought must be given to the reasons for punishing the tram or the manufacturer of the tram. In one scenario, if the manufacturer of the tram is to be held responsible, it's possible that they included ethical rules or features in the collision process that are morally unacceptable. For instance, we may not allow annual income to be a consideration in collisions as it prioritizes one life over another based-on income. If the manufacturer were to include income as a factor, it would be morally reprehensible as it creates a priority index that is not justified. However, if the decision-making process uses features like whether a person is pregnant, determined by a computer system, it may be morally acceptable. Some features are not necessarily justified but are morally acceptable and unacceptable. But what if the place of residence is used? For example, wearable devices and zip codes can determine whether a person is from a high or low-income area, and the tram's collision decision is made accordingly. We may feel that this is morally wrong and should not be done. In this case, if there is a legal penalty, we need to examine the elements that the manufacturer included in the design that do not meet our moral standards. It's not just about punishing the manufacturer because an accident happened, but it's about the ethical considerations that went into the design. In other words, the designer of the system may be making decisions about how to prioritize human life, and this may involve ranking and ordering. However, the issue is not necessarily whether human life can be measured or valued, but rather whether the factors used to prioritize human life are morally justifiable. Designers are likely considering what factors to include in the system, but the justification for these factors is a major concern. Currently, it is unclear what factors are being used, but it is important to consider that designers may be aiming to create machines that can make decisions for us. Therefore, the focus should be on ensuring that the factors used in the system are morally justifiable.

Results and Discussion. The autonomy of the car is most obvious in the face of road emergencies. In other

words, when a self-driving car is running, if it encounters an unexpected situation on the road, it should brake urgently, turn right, or turn left, relying on AI to perform calculations according to the current situation (data). Thus, when the self-driving car faces an unexpected road situation, whether to brake or turn, it is no longer predictable by human beings but is independently determined by the AI system. The embodiment of intelligence in vehicles is still automatic, or partially autonomous, yet, in any scenario users should still pay attention in the event of death, injury, or other levels of wrongdoing (see [16]). Commonly, the behaviour of the user is the object of administrative evaluation. For example, when a vehicle equipped with a driver assistance system, possibly by an automatic cruise control system, or partial autonomy adaptive (active) cruise control system, but if drivers do not pay attention to the situation in front of the car and cause a car accident – should be held responsible. Salvendy Gavriel and June Wei found the coordination relationship between the longitudinal acceleration and the lateral motion of the vehicle according to the steering behaviour of experienced drivers and vehicle movement state. Based on this coordination relationship, a human-computer driving control system reduces the difficulty of driving in curves and assists the driver to control the longitudinal acceleration according to the driver's steering operation. By comparing acceleration changes and steering angles with or without a cooperative control system, the feasibility and effectiveness of the control system for reducing the difficulty of driving in curves are confirmed [14].

On the other hand, when a car is equipped with an autonomous driving system, controlled by the configuration, the AI is the driver, and humans in the car are the passengers, who, in principle, do not need to pay attention to the situation in front of the car. And, if a car accident occurs, how to be held accountable may become a problem.

In principle, the responsibility of the driver depends on his behaviour and whether he bears the guilt of intentional or negligent; but if it is the AI system that caused the tragedy, it is confusing how to rule the situation due to a considerable degree of autonomy (See Okuhama Masaki. Replacement Driver Service Agent Retrieval System and Replacement Driver Service Agent Retrieval Program, 2013). Therefore, when the operation of the autonomous system causes death, injury, or other related act, who is responsible for the illegal infringement remains still controversial. In criminal law, when AI could bear criminal responsibility and punishments is a relatively new view. Looking ahead when a fully autonomous system emerges, it may face this practical situation, but the current technology in the frame of criminal law theory still seems to be appropriate to the criminal object of legal evaluation and is placed on human behavior with the essence of wrongfulness. In the scenario of a self-driving car an incident, what may be evaluated is the behaviour of the user or developer.

The authors of this article suggest using the term "user" instead of "driver" when referring to individuals concerning autonomous self-driving cars. The reason behind this is that in a fully automated self-driving car, there may not be a traditional "driver" in the sense that

we currently understand it. Instead, the person using the self-driving car should be viewed as a user of an object that they legally own and use for transportation purposes. If someone is using an autonomous taxi or another transportation service, then their status as a user does not change and is viewed in the context of a passenger. The car's sensors and other technologies will monitor the driving environment and make all necessary driving decisions without human input. However, responsibility for any accidents or incidents involving the car will be evaluated based on the behaviour of the parties involved and their eligibility in relation to the self-driving car. In cases where human interaction is required, such as programming a destination or adjusting the climate control or entertainment system, responsibility will be based on the extent of the user's given rights to the self-driving car. In emergencies where the automated system needs to be overridden, the user will also be responsible for any actions taken. Regardless, the authors suggest that the term "user" should be used to reflect the changing status of individuals to autonomous self-driving cars. This approach acknowledges the fact that these vehicles represent a new paradigm in transportation and that traditional roles like "driver" may no longer be appropriate.

Contrary, Volvo presented information about the car's functions, apps, settings, and user profiles, but it does not change the fact that the driver is still the user of the vehicle. The status field displays the active user profile, network and connection information, and the clock. The user profiles allow the driver to personalize the car's settings and functions according to their preferences. The centre display views are designed to provide the driver with easy access to information and functions that can enhance their driving experience, but they still do not replace the driver's role as the user of the vehicle. Volvo. Centre display views, updated 18.10.2022,

<https://www.volvocars.com/uk/support/car/s90/article/814f7a77a5e66c27c0a801511efadee6>.

Hence, behaviour related to the operation of an autonomous system should be the user's behaviour and the behaviour of developers. The user behaviour is relatively simple because it is autonomous as far as the AI system is concerned, the user's behaviour is mainly to start the system; when the system starts, based on its autonomy, unless the user has a special demand, right or stops the system, otherwise, the entire operation of each system is the independent judgment by AI. In contrast, developers' behaviour or intent is much more complicated, because the development of self-driving vehicles is not a single industry, but it involves the industrial chain operated by many enterprises and includes experiments on the operation appropriately.

a. Behavioural evaluation of the user

Under the research, when the operation of an autonomous system involves administrative lawlessness, since the system is "activated" by the user, the user's activation behaviour may be affected by administrative evaluation. Regarding that in contrast to the criminal law, in principle, there is no crime because when the user employs AI correctly, the operation of achieving the results of the constituent elements is subjectively not

intentional and unforeseen. As far as possible, there is no duty of care, so there is no negligence. It can be argued that there is no direct cause-and-effect relationship between a user's actions and enlightenment. In other words, the absence of a particular action does not necessarily mean that enlightenment cannot be achieved.

In the view of the authors, although the activation behaviour of the user may appear to cause an infringement, – in reality, the operation of the autonomous system is determined by its algorithm. Even if the constituent elements produce a result, it is ultimately linked to the AI, and the user is not responsible for the startup behaviour. This concept is akin to interrupted causality. Consider a scenario where users in a self-driving car start the vehicle and then engage in leisure activities like reading or watching movies. In such a case, under the study, the AI system is responsible for driving, and users are not held accountable if an accident occurs due to the trust and safety conformity of the self-driving car (product). Therefore, from the perspective of a significant causal relationship between user behaviour and autonomous artificial intelligence, it is challenging to establish a corresponding relationship between the constituent elements and their results. Nonetheless, after activating the autonomous AI, users expect safe and smooth operation. Failure to meet this expectation would make it difficult for AI products to gain market traction. Especially without “value adding result” because that is ultimately the job the user is hiring the product to do – companies don't hire Google Analytics to collect and show their website data, but rather to get actionable insights on what they can do better [11]. Therefore, based on the effect relationship and objective attribution test, it can be argued that since the AI has been legally placed on the market, the user's activation behaviour does not create any risks that are not permitted by law, and thus, the user should not be held accountable.

On the other side of users' fault, users can advocate their actions based on the principle of reliance, and the principle of trust. M. König and L. Neumayr [8] describe the results of a study on people's knowledge and attitudes toward self-driving cars. The study found that most participants had heard of self-driving cars, but their level of knowledge was limited. Overall, people tended to have positive attitudes toward self-driving cars, although women, rural residents, and older participants were less positive. People who used their cars more often were also less positive towards self-driving cars. Young people were more open to the idea of driverless cars than older people. While people were open to the idea of riding in a self-driving car, they were less interested in buying one, and car-sharing schemes were more appealing. Control over the vehicle was a concern for many, with the option to take over in emergencies being highly desired. In legal theory, the punishment for negligence is restricted when the perpetrator has fulfilled their duty of care. This is especially relevant in modern societies where labour is highly specialised. If an individual has taken all reasonable precautions, according to the study, they should not be held responsible for any harm caused by their behaviour. When it comes to using smart systems, users have a duty of care as long as the system is legal and compliant. However, it can be challenging for

ordinary users to detect any abnormalities in AI driving, and they must rely on legal, factory-made products, follow regulations, and depend on extension success factors. Eggers, Felix, and Fabian Eggers [6] find that the importance of brand extension success factors differs between parent-brand categories. When renting a self-driving car from a technology brand, consumers rely more on experience and capability fit. This could be affected by the process of renting a self-driving car, which likely will involve a software with payment capabilities that the consumers might have experienced by these companies and consider them capable of. This notion is supported by the result that experience with an automobile brand is increased when buying a car. This experience might originate from showrooms or test drives at a dealership which plays a more important role in the purchase context.

Conversely, if users intentionally misuse or violate their duty of care when using autonomous systems, they can be held legally responsible for their behaviour. Yet, intentional abnormal behaviour could include modifying or altering AI programs or machines without proper authorisation, illegal intrusion, interference, or destruction of software and hardware that maintain the system's operation. Furthermore, if the AI system issues a warning, and the user disregards it, in this scenario, they may be liable if a tragedy occurs. Hence, depending on the case's circumstances, users may be held liable for intentional or negligent actions. However, it's important to note that despite the significant progress in AI development, autonomous systems are yet to be used in everyday life. And, despite being the most popular self-driving car in development, no one can say for sure when it will fully be officially launched. However, notably, the principle of legally stipulated violations and punishments still applies to users, even if their behaviour may be negotiable. Significantly, any accountability for their actions must be established based on complete administrative law norms.

b. The evaluation developer's behaviour

When accidents occur during the operation of an autonomous driving system, the behaviour of the developer should be carefully examined, in addition to that of the user. This is because the known fact when the operation of the AI is not determined by the user, but by the developer's pre-set programming. Therefore, the developer's behaviour plays a crucial role in setting of the system.

Software and its option to analyse large amounts of data are the key to the operation of the AI [15]. Therefore, when the system involves the assessment of lawlessness, the behaviour of the developer becomes the focus of discussion. Logically, when the developer intentionally manufactures technology for a purpose that is forbidden by law, likewise criminology intended cyberattacks, then the developer's behaviour will be punished as a crime. In the era of self-driving cars, vehicles are interconnected with other devices, such as other vehicles (car-to-car) and transportation facilities, through the Internet of Things. While such interconnections bring conveniences, such as traffic information and online services, they also increase the possibility of cybercriminals attacking self-driving systems and remotely altering the mode of driving. This

raises concerns regarding the sufficiency of current cybercrime laws and the potential for self-driving cars to be used as tools by terrorist organizations. Moreover, the immunity from liability privilege currently enjoyed by network providers may need to be reconsidered to hold them accountable for strengthening road infrastructure and protecting vehicles on the road. It is essential for all stakeholders, including lawmakers, vehicle manufacturers, and network providers, to work collaboratively toward developing appropriate laws and regulations that address the challenges of cybercrime and the responsibilities of internet providers.

However, when the developer has no intention for criminal purposes, but the system processes in a way that causes death, injury, or other violations of criminal law, then the evaluation of the developer's behaviour becomes a complex. For instance, in the case of a self-driving car accident with cause of death or injury, it becomes necessary to examine the behaviour of the developer and determine crime elements. Typically, the concept of permissible risk [2] is rule out the wrongdoing of the developer without establishing a crime. Furthermore, this concept is widely supported by the academic community and is frequently used in judicial practice, particularly in traffic accidents. However, for risky behaviour that has a clear tendency to infringe, in the view of authors, criminal law needs moderation, yet, it should still be carefully considered. Distinctively, not all risky behaviour requires criminal law to intervene. The concept of tolerable risk [12] is used to distinguish between the risk and the scope allowed by the law. If the benefits to human society outweigh the harm, then the behaviour that creates various risks will be judged based on the severity of the case. In this respect, the lightest cases may not matter, moderate cases are subject to administrative penalties, while severe cases are subject to criminal penalties.

Driving vehicles has become an indispensable part of modern life, still the potential risks have to be defined up to the applicability of the law. Legislators must consider the rigor of risks and regulate them through administrative or criminal law accordingly through a tolerable stake – a collective concept that evaluates the benefits and dangers of certain behaviour in the context of overall human interests and social development – so, a behaviour that enhances human life and promotes social development, despite its considerable risk, should be allowed to exist in human society. This is particularly true for the AI promising inventions about great benefits but also about potential threats that developers must bear responsibility for. On the other side, the research regard if we hold developers strictly liable for every risk, it could stop innovations and hamper human civilisation. Therefore, as long as the developer does not engage in any behaviour that is prohibited by law, any forced consequences should not be marked to the developer.

c. Evaluation of deterrent behaviour

The previous discussion stated that neither the user nor the developer should be held criminally responsible in the event of an accident involving an autonomous system. While this view does have a positive impact, it may still be up for debate. As the capabilities of autonomous technology become more sophisticated, the

scope of human authorisation may widen. This raises questions about whether the concept of permissible risk can be applied to the behaviour of developers. For instance, as technology continues to advance, humans may one day entrust the responsibility of public safety and security to machines equipped with autonomous systems. These techniques may need to exhibit a degree of aggression to fulfil their duties, but such behaviour could pose a significant risk to human life and freedom. While the use may be considered acceptable under normal circumstances, it is unclear whether developers should be held responsible for autonomous design that exhibit aggressive behaviour.

The development of offensive AI for maintaining public safety is a complex and controversial issue. To effectively carry out duties, security machines require a certain degree of offensive ability, similar to human police officers who are trained in martial arts and physical skills to respond to various situations. However, the concept of permissible risk to excuse the potentially harmful behaviour of developers in this context, in the view of authors, may not be justifiable under the law. Based on the research, the concept of permissible risk is about the balancing of interests, which considers the overall impact of risky behaviour on society and its potential benefits. While this may seem like a cautious approach at first glance, its actual implications are open to debate, and, therefore, need to compare the interests involved in order to determine whether a risk is permissible, as it is impossible to weigh which interest is overwork without doing so. At the same time the concept of permissible risk lacks a clear explanation and is relative to the interests of different subjects. Consequently, in the case of offensive intelligence, the balance of interests should be evaluated to ensure that public safety is maintained without infringing on individual rights and freedoms. Otherwise, the acceptance of established societal experiences or realities cannot be deemed accurate without clear standards. Thus, risks caused by satisfying the interests of one party cannot be ignored.

While some argue that tolerable risk is an inevitable part of living together, this does not clarify the concept's content. Additionally, social equivalence is a vague benchmark, making it difficult to use it as a reliable operational evaluation. The administrative law system expects rational behaviour from individuals and not various social roles' behaviour expectations. Moreover, society comprises multiple and diverse roles, making it challenging to define a single behaviour expectation. Therefore, the application of the concept of tolerable risk remains uncertain, and its classification as permissible one may depend on the accumulation of individual life fields or social experience, as well as well-established customs. As it was stated, the permissibility of risky behaviour is often judged based on whether it aligns with social norms, and whether it is beneficial to society. However, the AI development differs significantly from past technological advancements, and its impact on society may not be as easily foreseeable. The lack of established standards and habits for measuring benefits and risks in the emerging field makes it difficult to review the tolerance of risks. Furthermore, the concept of

tolerable risk is closely related to objective attribution theory [10], where the behaviour of the perpetrator creates an inadmissible risk. Therefore, for instance, the criminal law for autonomous systems matters, particularly concerning the behaviour of the restrained, may not be fully resolved through the constitutive element of appropriateness. Instead, it may be relevant to leave these questions to illegality rather than hastily attempting to resolve the constitutive elements.

Autonomous systems represent a novel phenomenon in society. Lawmakers also have taken notice of the changing landscape in transportation, as evidenced by the U.S. Department of Transportation's guidelines released in September 2017. These guidelines encourage countries to begin considering the allocation of liability among various parties involved in the use of automated driving systems, including owners, operators, passengers, and manufacturers. The guidelines also suggest that insurance policies should be reviewed to determine who should purchase coverage and how liability should be assigned. Traditionally, humans have been held responsible for accidents involving cars. In the United States, some states require car owners to purchase auto insurance or bear personal liability for damages. In the UK, however, all faults are borne by the "operator" of the vehicle, and insurance companies may seek reimbursement from manufacturers if the accident was caused by a defect in the car. This raises the question of who exactly qualifies as an "operator". If a consumer orders a self-driving car through an app, are they considered the "operator"? The public believes that risks associated with driving will persist, and responsibility will be increasingly placed on manufacturers or developers, and software programmers. Given the uncertainty enveloping the field, it is prudent to exercise caution and avoid any behaviour that is socially or legally harmful. While behaviours that do not contravene normative legal values may not be illegal per se, they should serve as reminders to their perpetrators to exercise caution and avoid violating legal interests. Autonomous systems operate under many conditions that are beyond human comprehension. In the event of an emergency, the system's response is based on a calculation carefully designed by the developer and has nothing to do with the user. This means that human beings lack the ability and time to intervene in such situations. Hence, risk control AI measures must be put in place during the development stage and, for example, regarding the case of a self-driving car encountering an unexpected situation and changing direction, which results in an accident. Unlike a human driver who might change direction to avoid an accident, the self-driving car's decision is based solely on the algorithm-made output. Similarly, when a security machine injures a thief while suppressing a burglary attempt, it is not considered legitimate self-defence. This is because the machine's actions are based on an automotive element rather than the resident's defence and cannot be considered a community or developer's defence. Accordingly, if an agency creates an embedded machine-learning system by supplying the possible rule options and the objective function, the implementation of an algorithm that maximizes that objective function and immediately promulgates the resulting rule should be

sustained against nondelegation objections because it is functionally serving just as a measurement tool [4]. From the standpoint of the nondelegation doctrine, the use of machine learning is not conceptually any different than the constitutional use of other machines or instruments (*ibid.*).

To evaluate behaviours involving autonomous artificial intelligence, it is necessary to consider them legitimate behaviours. The most effective way to prevent illegal activities is through legal acts, as the judiciary is largely unfamiliar with AI and the research of such systems requires a high level of specialised knowledge. Compliance with laws and regulations should serve as the criterion for judging the legitimacy of such behaviour. Therefore, legislators and competent authorities must complete relevant laws on AI and establish its development as a priority in national policies. The characterisation of legal norms, particularly the legal obligations of developers, is a regulatory gap that urgently needs to be addressed. Until laws are in place, the application of AI is challenging. Nevertheless, once relevant laws are established, the autonomous systems, such as self-driving cars or security machines, will be able to operate legally and without the risk of committing a crime which shall lead to the development of administrative procedures in case of incidents.

Conclusions. The development and use of autonomous artificial intelligence have brought about significant changes in various industries, particularly in the automotive industry with the introduction of self-driving cars. While the benefits of AI are undeniable, there are also potential risks and uncertainties associated with its operation. Developers and users must comply with laws and regulations that govern the development and use of AI to ensure that their actions are legal and consistent with societal norms. Furthermore, it is essential to establish a legal framework that promotes responsible and ethical development and use of AI rather than relying on economic or experiential measures of benefit. In the event of accidents involving autonomous AI, it is important to distinguish whether the system has autonomy or not and to what extent to determine who should be held responsible. Behaviour that violates the law is considered illegal and is against the legal order of the state. However, legitimacy is not just the absence of illegality. Whether a behaviour is illegal, we need to evaluate it against the norms of the entire legal system, not just, for instance, administrative and criminal laws, and to observe whether a behaviour in the form of an action violates the legal order as a whole. In a society that values the rule of law, in principle, behaviour compliant with the law shall not be punished. When a behaviour is based on the law, it conforms to legal norms, does not disrupt the legal order, and cannot be deemed illegal.

The behaviour according to the law is not unlimited. Once the behaviour exceeds the legal norms with a reasonable expectation, it becomes illegal. It is noteworthy that in criminal law, there are regulations for reducing and exempting penalties for legitimate defence. In addition, in individual cases, acts following the law should be judged based on whether their substance is justified, even if they have legal forms. Although administrative rules do not have a direct external effect

as legal norms, they have an indirect and de facto external effect.

The responsibility for accidents caused by autonomous AI systems will depend on the circumstances (in August 2017 the ethics Commissioner of the German Federal Ministry of Transport and Digital Infrastructure Council released a set of 20 ethical guidelines for driverless vehicles where paras 6 and 9 states that in cases of unavoidable collisions, human life must take priority over animals and property.) and the behaviour of the user and developers involved. Responsibility for the behaviour of users and developers is critical for ensuring the safe operation. When a self-driving car is in use, the behaviour of the user is critical in ensuring the safety of the vehicle. If the autonomous system causes an accident due to the user's negligence, the user will be held responsible. However, if the autonomous system causes an accident due to a defect in the system, the developer will be held responsible. It is still a relatively new concept to hold autonomous systems accountable for illegal actions. While fully autonomous systems may eventually emerge, current technology and law theory still place the object of legal evaluation on human behaviour with the essence of wrongfulness. It is vital to strike a balance between the advantages and disadvantages of self-driving cars. However, if this is not possible, it is better to forecast and prevent the negative consequences first and reap the benefits later. The concept of permissible risk, which balances the benefits and disadvantages of risky behaviour, may not be easily applicable to the development of offensive autonomous systems. The lack of established standards and habits for measuring a ratio makes it difficult to judge due to the tolerance for risks.

The behaviour of autonomous AI systems is based on algorithms designed by developers, which means that risk control measures must be put in place during the development stage. Additionally, the legal issues of autonomous AI systems, especially in terms of the behaviour of the developer or restrained, may not be fully resolved by the elements of appropriateness. Therefore, it is prudent to exercise caution and avoid any behaviour that may be socially or legally harmful. While statutory regulations are extraordinarily legitimate acts that can serve as grounds to prevent violations, it is essential to evaluate behaviour based on whether its substance is justified, even if it has legal forms.

Real-world testing is necessary to fully realize the potential of unmanned vehicles, and careful planning and management are crucial. Self-driving cars hold the most promise, but more work is needed to make them a viable option for daily transportation. It is essential to understand the different types of unmanned vehicles and their implications for accidents and liability. Developers must comply with relevant laws and regulations and bear legal responsibility if they fail to do so. Legislative measures should distinguish between unmanned vehicle experiments with remote control and automatic operation, and developers who comply with the law should not be held accountable for accidents or injuries that occur during experiments involving autonomous intelligence unless there is a violation of the approved experimental plan. Prosperity in the development of self-

driving cars depends on the encouragement of talent and funding through relevant laws and regulations, leading to the integration of AI into daily life.

Moral responsibility can exist without legal responsibility, and legal responsibility can reinforce our moral judgments. However, legal responsibility does not necessarily depend on a moral one, and for an action to be legally culpable, it must also be morally reprehensible. In the case of self-driving cars, factors such as morality and collision ethics play a significant role in decision-making. As the sensors become more sensitive, the system's designers must consider that the factors used to prioritize human life are morally justifiable. The legal punishment for self-driving cars must entertain the ethical contemplations that went into their design, not just the fact that an accident occurred. Therefore, it is crucial to think carefully about the implications of collision ethics and the impact of different characteristics on decision-making in self-driving cars. Finally, the supreme goal of designers should be to create machines that can assist in decision-making while adhering to ethical and moral principles.

References

1. Bohm, Felicia, and Klara Häger. (2015). *Introduction of Autonomous Vehicles in the Swedish Traffic System: Effects and Changes Due to the New Self-Driving Car Technology*. Uppsala universitet, Fasta tillståndets fysik, pp. 17-18.
2. Burri, Susanne. (2022). Conceptualising Morally Permissible Risk Imposition Without Quantified Individual Risks. *Synthese (Dordrecht)*, vol. 200, no. 5, pp. 415–415, DOI <https://doi.org/10.1007/s11229-022-03888-4>
3. Coeckelbergh, Mark. (2016). Responsibility and the Moral Phenomenology of Using Self-Driving Cars. *Applied Artificial Intelligence*, vol. 30, no. 8, pp. 748–57, DOI <https://doi.org/10.1080/08839514.2016.1229759>
4. Coglianese, Cary, and David Lehr. (2017). Regulating by Robot: Administrative Decision Making in the Machine-Learning Era. *The Georgetown Law Journal*, vol. 105, no. 5, p. 1182.
5. De Bruyne, Jan, and Jarich Werbrouck. (2018). Merging Self-Driving Cars with the Law. *The Computer Law and Security Report*, vol. 34, no. 5, p. 1153, DOI <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2018.02.008>
6. Eggers, Felix, and Fabian Eggers. (2022). Drivers of Autonomous Vehicles-Analysing Consumer Preferences for Self-Driving Car Brand Extensions. *Marketing Letters*, vol. 33, no. 1, p. 103, DOI <https://doi.org/10.1007/s11002-021-09571-x>
7. Gill, Tripat. (2020). Blame It on the Self-Driving Car: How Autonomous Vehicles Can Alter Consumer Morality. *The Journal of Consumer Research*, vol. 47, no. 2, p. 280, DOI <https://doi.org/10.1093/jcr/ucaa018>
8. König, M., and L. Neumayr. (2017). Users' Resistance Towards Radical Innovations: The Case of the Self-Driving Car. *Transportation Research. Part F, Traffic Psychology and Behaviour*, vol. 44, p. 46, DOI <https://doi.org/10.1016/j.trf.2016.10.013>
9. Nidhi Kalra, James M. Anderson & M. Wachs. (2009). *Liability and Regulation of Autonomous Vehicle Technologies*, RAND Corporation, pp. 6-7, Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228931139_Liability_and_Regulation_of_Autonomous_Vehicle_Technologies
10. Norm Violation as the Criterion for Objective Attribution. Should the Assumptions of Increased Risk Theory Be Rejected? *Studia Prawno-Ekonomiczne*, vol. 114, 2020, DOI <https://doi.org/10.26485/SPE/2020/114/2>
11. Pranam, Aswin. (2018). *Product Management Essentials Tools and Techniques for Becoming an Effective Technical*

Product Manager. 1st ed., Apress, p. 140. DOI <https://doi.org/10.1007/978-1-4842-3303-0>

12. Ross, Hans-Leo. (2021). *Safety for Future Transport and Mobility*. 1st ed., Springer, DOI <https://doi.org/10.1007/978-3-030-54883-4>

13. Salmanova, O.Yu, and A.T. Komziuk. (2021). Administrative Liability for Violating the Rules of Stopping, Parking, Vehicle Parking. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, vol. 94, no. 3, pp. 150–61, DOI <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.13>

14. Salvendy, Gavriel, and June Wei. (2020). Human-Computer Driving Collaborative Control System for Curve Driving. In *Design, Operation, and Evaluation of Mobile*

Communications, vol. 12216, Springer International Publishing AG, pp. 1–15, DOI https://doi.org/10.1007/978-3-030-50350-5_1

15. Tao, Chuanqi, Gao, Jerry & Wang, Tiexin. (2019). *Testing and Quality Validation for AI Software-Perspectives, Issues, and Practices*, IEEE access vol. 7, pp. 120164–120175, DOI <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2937107>

16. Watzenig, Daniel., and Martin, Horn. (2017). *Automated Driving: Safer and More Efficient Driving in the Future*. Edited by Daniel. Watzenig and Martin. Horn, 1st ed., Springer International Publishing, DOI <https://doi.org/10.1007/978-3-319-31895-0>

Надійшла (received) 20.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Bulgakova Daria (Булгакова Дар'я Анатоліївна) – Advocate, Ukrainian National Bar Association Member, Ph.D. in International Law Visiting Scholar, Researcher Uppsala University, Law Department Uppsala Munken, Uppsala, Sweden; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8640-3622>;

Stupnik Victoriia (Ступнік Вікторія Сергіївна) – Pedagogue-Methodist of the Highest Category Supervisor of Scientific Manuscripts on History and Law, Lecturer Gymnasium No. 91, Henerala Radiievskoho 48, Kryvyi Rih, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8953-2477>

УДК 351:331:504

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.11

В.Б. ДЗЮНДЗЮК, Б.В. ДЗЮНДЗЮК

БЕЗПЕКОВА ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто сучасний стан формування системи державного регулювання та проблемні питання забезпечення безпекової екологічної політики в контексті реалізації цілей сталого розвитку в Україні в нових умовах. Обґрунтовано теоретико-методологічні положення та розроблено концептуальні засади вдосконалення державного регулювання природоохоронної системи. Безпекова екологічна політика виступає важливим компонентом державної політики у сфері національної безпеки. У контексті реалізації цілей сталого розвитку в Україні необхідно вдосконалити систему державного регулювання природоохоронної системи. Екологічні проблеми можуть призвести до дестабілізації суспільства, порушення нормального функціонування економіки та погіршення якості життя населення. Тому важливо розробити та реалізувати ефективні заходи щодо забезпечення екологічної безпеки. Пропоновані авторами статті заходи є актуальними та можуть сприяти вдосконаленню системи державного регулювання природоохоронної системи в Україні.

Ключові слова: державна екологічна політика, державна політика у сфері національної безпеки, забезпечення екологічної безпеки.

V.B. DZIUNDZIUK, B.V. DZIUNDZIUK

SAFE ENVIRONMENTAL POLICY IN CONTEXT IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

The article examines the current state of the formation of the state regulatory system and the problematic issues of ensuring a safe environmental policy in the context of the implementation of the goals of sustainable development in Ukraine in new conditions. The theoretical and methodological provisions were substantiated and the conceptual principles of improving the state regulation of the nature protection system were developed. Environmental safety policy is an important component of state policy in the field of national security. In the context of the implementation of the goals of sustainable development in Ukraine, it is necessary to improve the system of state regulation of the nature protection system. Environmental problems can lead to destabilization of society, disruption of the normal functioning of the economy and deterioration of the quality of life of the population. Therefore, it is important to develop and implement effective measures to ensure environmental safety. The measures proposed by the authors of the article are relevant and can contribute to the improvement of the system of state regulation of the nature protection system in Ukraine.

Key words: state environmental policy, state policy in the field of national security, ensuring environmental security.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань державної влади і суспільства є забезпечення екологічної безпеки в країні, від вирішення якого значною мірою залежить майбутнє Української держави. Посилення уваги суспільства до проблеми забезпечення безпекової екологічної політики зумовлено нераціональним використанням природно-ресурсного потенціалу, промисловим забрудненням, недотриманням норм екологічного законодавства в усіх сферах суспільного життя.

Сучасний характер формування та реалізації безпекової екологічної політики зумовлює нагальну потребу забезпечення готовності держави, влади й суспільства до підвищення рівня реалізації цілей сталого розвитку. Основними завданнями в цій сфері має стати: реформування системи публічного управління в забезпеченні екологічної безпеки України з урахуванням особливостей сучасних воєнних конфліктів; визначення на законодавчому рівні механізмів взаємодії та багатосторонньої співпраці України, насамперед, з державами-членами ЄС і НАТО на випадок військових загроз.

Домінуючим чинником у формуванні та реалізації безпекової екологічної політики в Україні в системі національної безпеки, яка визначає принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз є переорієнтація державної екологічної політики [1].

У цьому плані заслуговує на увагу підготовлений робочою групою Національної ради з відновлення України від наслідків війни Проект Плану відновлення України, який базується на інтегрованій кліматичній політиці, запобіганні та адаптації до зміни клімату, екологічній безпеці та ін. [2]. Відповідно до цього документа, саме екобезпекова складова є прерогативою відновлення чистого й захищеного середовища та забезпечення сталого розвитку відповідно до Європейського Зеленого Курсу [3]. У довгостроковій перспективі це має позначитися на всій державотворчій діяльності у сфері забезпечення продовольчої, енергетичної, біологічної безпеки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Науково-теоретичну базу дослідження проблем забезпечення та реалізації безпекової екологічної політики становлять праці таких українських вчених, як І. Андрощук, О. Васюта, О. Драган, В. Мартиненко, Ю. Хвесик, М. Хілько та ін. Слід зазначити, що екологічну безпеку в основному вони розглядають у глобальному аспекті, наголошуючи на її транскордонності. Однак дана проблематика, як видається, залишається недостатньо розкритою, а наявні наукові публікації наразі є розрізненими й методологічно не об'єднаними, що зумовлює необхідність її подальшої розробки.

Метою статті є аналіз сучасного стану формування системи державного регулювання та забезпечення безпекової екологічної політики в контексті реалізації цілей сталого розвитку в Україні в нових умовах.

Виклад основного матеріалу. Питання екологічної безпеки в Україні та світі загалом є надзвичайно актуальними, оскільки виступають складовою загальної системи національної безпеки й визначають стан захищеності особи, суспільства та держави від несприятливого екологічного впливу, зумовленого природними й антропогенними чинниками. Вони актуалізуються ще й тому, що останнім часом у різних регіонах України спостерігається зростання екологічної небезпеки для здоров'я та життя людей унаслідок техногенної

діяльності, небезпечних природних процесів. Це зумовлює необхідність нормативного врегулювання в частині визначення напрямів діяльності органів державної влади, які реалізують державну екологічну політику в країні, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності державної екологічної інспекції, а в цілому посилить спроможність України забезпечити національну безпеку, зокрема відносно збереження природно-ресурсного потенціалу.

З огляду на геополітичну ситуацію та з урахуванням національних інтересів діяльність усіх державних органів в Україні має бути сконцентрована не лише на прогнозуванні та своєчасному виявленні зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, а, насамперед, на їх запобіганні. Це, своєю чергою, забезпечить реалізацію таких питань, як захист суверенітету й територіальної цілісності України, безпека її прикордонного простору, піднесення економіки країни, гарантування особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викорінення злочинності, вдосконалення системи державної влади, зміцнення законності та правопорядку й збереження соціально-політичної стабільності суспільства, зміцнення позицій України у світі, підтримання на належному рівні її оборонного потенціалу й обороноздатності, радикальне поліпшення екологічної ситуації [10].

В умовах, в яких сьогодні знаходиться Україна, а за великим рахунком і вся Європа, необхідні кардинальні зміни у внутрішньому та зовнішньому безпековому середовищі України. Відтак, безпекова екологічна політика, на думку науковців та експертів, потребує розробки нової моделі гарантування колективної безпеки, адже наша країна захищає всіма доступними засобами вибраний європейський вектор розвитку, свої фундаментальні національні цінності, визначені Конституцією та законами України.

Так, В. Маргасова зазначає, що нові загрози національній безпеці України, спричинені російською агресією, визначають пріоритетність швидкого реагування, що є неможливим без відповідних змін у системі державного управління забезпеченням національної безпеки, в тому числі, її екологічної складової. За таких умов найбільш актуальною стає проблема реформування системи державного управління екологічною безпекою та розробки політики екологічної безпеки держави із врахуванням провідного досвіду на засадах публічного управління, що на даний час недостатньо висвітлено у публікаціях провідних дослідників [11].

Враховуючи викладене, видається необхідним об'єднати зусилля практичних працівників і науковців, зокрема науково-педагогічного складу відомчих закладів освіти системи публічного управління та адміністрування, для розробки якісних профільних нормативно-правових актів, спрямованих на регламентацію діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які задіяні у формуванні та реалізації державної екологічної політики, зокрема:

– вдосконалення адміністративно-правового механізму для забезпечення екологічної безпеки та

чіткий розподіл повноважень між усіма публічними (державними) суб'єктами;

– формування на локальному рівні працездатних та ефективних структур;

– відпрацювання узгоджених механізмів державної екологічної політики;

– створення постійних консультативних органів за участю відповідних інститутів громадянського суспільства й забезпечення необхідного фінансування;

– концептуальну модернізацію та вдосконалення стратегічного планування заходів, спрямованих на оновлення нормативно-правового, інституційного, структурно-організаційного механізмів у системі забезпечення екологічної безпеки, зокрема визначення першочергових завдань на короткострокову перспективу за чітко окресленими напрямками та з визначеними термінами виконання, а також забезпечення провідної ролі державної екологічної інспекції в цьому, що, у свою чергу, посилить національний інтерес України в безпековому просторі світу.

У чому ж полягає національний екологічний інтерес України? З цього приводу М. Хілько, зокрема, зазначає: «Національний екологічний інтерес України має постійний характер з певними особливостями на внутрішніх і зовнішніх векторах прояву. Внутрішні національні інтереси відображають насамперед життєво важливі потреби існування і розвитку природи, людини, суспільства і держави, а зовнішні – умови їх збереження і розвитку. Так, зовнішній вектор прояву – це, зокрема, збереження біорізноманіття, зниження ризику виникнення надзвичайних ситуацій та оперативна ліквідація їх наслідків у разі виникнення. Внутрішній вектор обумовлений системою заходів зі збереження екологічної безпеки на рівні постійного моніторингу. Це стосується як раціонального використання природних ресурсів, так і всього, пов'язаного, зокрема, з утилізацією озброєння, використанням екологічно небезпечних речовин і технологій в оборонних цілях тощо. Означені вектори тісно пов'язані між собою, та все ж внутрішній вектор і внутрішня політика щодо екологічної безпеки є визначальними в результативності та ефективності зовнішніх впливів. Однак доцільно зазначити, що сучасна держава не спроможна самостійно долати наслідки найбільших природних і техногенних катастроф, скажімо, рівня таких, як Чорнобильська катастрофа. Каскад техногенних катастроф у слабо керованому суспільстві, природно, викликає занепокоєння світової спільноти, зокрема сусідів. Сучасна політика демонструє нам, що занепокоєння з приводу нестабільного державного управління викликає зовнішній вплив на керівництво країни, аж до воєнного. Тобто можна спрогнозувати, що у разі виникнення реальних небезпек на об'єктах підвищеного техногенного ризику та неспроможності держави долати ці небезпеки, тобто при відсутності ефективної екологічної політики, міжнародні структури й держави можуть встановити власний контроль за рівнем безпеки на відповідних об'єктах, а це межує із втратою політичного

суверенітету» [9, с. 73–74].

Наприкінці 2021 р. агресивна зовнішня політика російської федерації проти України набула чіткого характеру – не дати можливості реалізувати стратегічний план України щодо вступу в НАТО. У зв'язку з цим Українська держава та суспільство вимушені були мобілізувати всі свої зусилля для попередження загроз і ризиків, які існують у системі забезпечення екологічної безпеки.

24 лютого 2022 р. розпочалося повномасштабне вторгнення російських військ на територію України. Нові загрози національній безпеці України, спричинені російською агресією, потребують швидкого реагування на них, що неможливо зробити без відповідних змін у системі державного управління забезпеченням національної безпеки загалом та екологічної безпеки, зокрема. Водночас існує низка загроз і ризиків, які можуть впливати на ефективність виконання поставлених перед органами державної влади та органами місцевого самоврядування завдань.

Як наголошується в універсальних і регіональних міжнародних договорах, у разі виникнення надзвичайних ситуацій держави повинні взаємодіяти та вживати всіх можливих заходів для усунення реальної небезпеки та мінімізації шкоди навколишньому природному середовищу. Це зумовлює необхідність реформування системи державного управління екологічною безпекою та розробку політики екологічної безпеки держави з урахуванням провідного досвіду публічного управління.

Як відомо, міжнародне екологічне співробітництво України здійснюється в рамках укладених відповідних міжнародних договорів – міждержавних, міжурядових і міжвідомчих, які регулюються нормами міжнародного права. Враховуючи, що в сучасному світі на тлі глобальної екологічної кризи надзвичайно активно відбувається інтеграція господарських, технологічних та інформаційних структур, які все більше стають транснаціональними, міжнародне екологічне співробітництво набуває надзвичайно важливого значення. Тому на сьогодні існує нагальна потреба в розробці сучасної стратегії зовнішньої екологічної політики України, яка б відповідала реаліям сьогодення, забезпечувала національні інтереси і сприяла б реалізації цілей збалансованого розвитку. У цьому плані заслуговує на увагу досвід Польщі, яка є давнім стратегічним партнером України у формуванні транскордонної та регіональної екологічної політики й певним чином впливає на її реалізацію у спільних природоохоронних проєктах [12].

З огляду на Проєкт плану відновлення України «Екологічна безпека» Національної ради відновлення України від наслідків війни, вважаємо, що для успішного вирішення проблем, пов'язаних із наслідками бойових дій, необхідно уникати поспішних висновків, при цьому слід, на нашу думку, розглянути всі варіанти, наведені в ньому, всі варіанти й гідні для розгляду альтернативи.

Так, розділ «Екологічна безпека» цього Проєкту має таку структуру:

1. Кліматична політика: запобігання та адаптація до зміни клімату.

2. Екологічна безпека та ефективне управління відходами:

2.1) підвищення екологічної безпеки, включаючи хімічну, ядерну та радіаційну;

2.2) управління відходами;

2.3) промислове забруднення: зменшення та попередження забруднення атмосферного повітря, вод і земель.

3. Збалансоване використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту і обмежених пропозицій:

3.1) земельні ресурси;

3.2) лісові ресурси;

3.3) водні ресурси;

3.4) надра.

4. Збереження природних екосистем і біологічного різноманіття, відновлення та розвиток природоохоронних територій та об'єктів.

5. Ефективне державне управління у сфері охорони довкілля та природокористування:

5.1) реформа державного управління у сфері охорони довкілля та природних ресурсів;

5.2) удосконалення інструментів реалізації державної екологічної політики;

5.3) екологічний контроль та юридична відповідальність;

5.4) моніторинг довкілля, доступ громадськості до екологічної інформації та участь у прийнятті рішень [12].

Необхідно наголосити, що екологічний аналіз надає можливість вирішити питання щодо формування та реалізації державної екологічної політики, зокрема:

– допомагає зрозуміти сутність комплексних проблем, оскільки більшість з них пов'язані з ризиками і загрозами у зазначеній сфері;

– дозволяє порівняти елементи між собою, що надає можливість з'ясувати, які загрози та ризики критично важливі і для аналізу, і для тих, хто буде використовувати його результати;

– завдяки аналізу ми можемо фокусуватися конкретно на якійсь одній проблемі та моделювати у вирішенні інших.

Застосування тактичного аналізу забезпечить ефективність вироблення дієвих управлінських рішень, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня забезпечення екологічної безпеки. При цьому ефективність процесу вироблення рішення і якості процесу напряму залежить від аналітичних прийомів.

З огляду на це наголосимо, що внаслідок агресії з боку російської федерації та військового вторгнення в Україну, а відтак і кризових процесів на її території, забезпечення екологічної безпеки стало практично неможливим без відповідного правового регулювання, активної участі держави та її представницьких органів у реалізації ними повноважень. Забезпечення реалізації державної екологічної політики є міжгалузевим принципом регулювання екологічної безпеки, що закріплено в міжнародних угодах, технічних та інших документах міжнародних інституцій.

Наприклад, підтримуючи проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації

Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 р. № 70/1 глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», наша країна має забезпечити:

– доступність і стале управління водними ресурсами та санітарією;

– доступ до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх;

– відкритість, безпеку, життєстійкість та екологічну стійкість міст, інших населених пунктів;

– вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками;

– збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку, захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню;

– раціональне лісокористування, боротьбу з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинку процесу втрати біорізноманіття;

– зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку [13].

Зазначені заходи є фундаментом для формування та реалізації державної екологічної політики та соціально-економічних вихідних, що сприятимуть підвищенню іміджу України на міжнародному рівні та у сфері природоохоронної діяльності.

Також наголосимо, що Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. Для визначення стратегічних рамок національного розвитку на період до 2030 року в Україні на засадах принципу «Нікого не залишити осторонь» було започатковано інклюзивний процес адаптації ЦСР. Кожну глобальну ціль було розглянуто з урахуванням специфіки національного розвитку. Так, протягом 2016 р. в Україні було проведено низку національних (4) і регіональних (10) консультацій. За їх результатами можна дійти висновку, що національні ЦСР слугуватимуть основою для інтеграції зусиль, спрямованих на забезпечення економічного зростання, соціальної справедливості та раціонального природокористування [14].

Проблеми сьогодення, які пов'язані з вирішенням питань у природоохоронній сфері, завжди були актуальними для України. Враховуючи, що екологічна безпека є складовою національної безпеки, актуальність і пріоритет даного напрямку, без сумніву, є найголовнішим.

Забезпечення екологічної безпеки є складним процесом, який передбачає комплекс заходів різного функціонального характеру. Всі заходи щодо забезпечення екологічної безпеки ґрунтуються на приписах чинного українського законодавства та на міжнародно-правових стандартах, встановлених у цій сфері.

Відповідно до специфіки роботи Ради національної безпеки і оборони України із забезпечення екологічної безпеки та Державної

екологічної інспекції було б доцільно конкретизувати норму, яка стосується переліку повноважень, де одним із завдань діяльності визначити забезпечення екологічної безпеки за принципом розподілу повноважень за класом небезпечних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури. Це також стосується забезпечення екологічної безпеки у сфері природно-ресурсного потенціалу України.

Варто зазначити, що в нашій державі здійснюється певна робота з реалізації Цілей сталого розвитку. Підтвердженням цього стало проведення 26 вересня 2022 р. в Києві представниками ПРООН (Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй), Секретаріату Кабінету Міністрів України, Офісу ЦСР та іншими учасниками зустрічі з питань розробки стратегії інтеграції ЦСР у План відновлення України в рамках спільної програми «Сприяння стратегічному плануванню та фінансуванню сталого розвитку на національному та регіональному рівнях в Україні» за фінансової підтримки урядів Швеції та Швейцарії. ПРООН реалізує комплексні заходи з підтримки Уряду України у розробці спільних підходів щодо управління фінансовими потоками та реалізації реформ, пов'язаних із фінансуванням впровадження Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 р.

Програма спрямована на покращення управління існуючими та потенційними фінансовими потоками шляхом узгодження та залучення нових ресурсів, призначених для відбудови з урахуванням ЦСР. Програма фінансується Об'єднаним фондом Цілей сталого розвитку – органом ООН, створеним для прискорення прогресу в реалізації ЦСР шляхом інтеграції економічної, соціальної та екологічної політики та застосування комплексного міжгалузевого підходу до вирішення складних соціальних викликів [15].

Водночас одним із пріоритетних напрямків розвитку Української держави є її економіка. Але економічне зростання неможливе без забезпечення умов екологічної безпеки. Значну шкоду державі у площині підризу її економічного підґрунтя наносять бойові дії, пов'язанні з військовою агресією з боку російської федерації, нераціональне використання природних ресурсів, погіршення стану довкілля, природно-ресурсних втрат, руйнування інфраструктури, порушення функціонування всіх природних систем життєзабезпечення. Виходячи з цього, екологічна безпекова політика України в контексті забезпечення екологічної безпеки, а також підтримання екологічної рівноваги на території нашої держави та відтворення її природно-ресурсного потенціалу має стати пріоритетом сьогодення, основоположним вектором національної і світової політики.

Висновки. У контексті реалізації цілей сталого розвитку в Україні необхідно вдосконалити систему державного регулювання природоохоронної системи. Для цього пропонується: розробити концепцію управління забезпеченням екологічної безпеки з наявними елементами інституційного та структурно-організаційного механізмів; запровадити багаторівневу модель публічного управління формуванням та реалізацією державної екологічної політики всіма

учасниками природоохоронної діяльності; залучити громадянське суспільство з одночасним запровадженням дієвих механізмів підзвітності, відповідальності за екологічну ситуацію в країні й політику у сфері захисту довкілля та природокористування перед державою і громадянами України. Крім того, концепція управління забезпеченням екологічної безпеки має бути розроблена з урахуванням міжнародних стандартів та практик. Багаторівнева модель публічного управління повинна передбачати активну участь органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Механізми підзвітності та відповідальності мають бути ефективними та прозорими.

Упровадження запропонованих заходів вимагатиме значних зусиль і ресурсів. Однак вони є необхідними для забезпечення екологічної безпеки України в умовах сталого розвитку.

Список літератури

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 387/2015. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>
2. Проект Плану відновлення України : матеріали робочої групи «Екологічна безпека». Київ : Національна рада відновлення України від наслідків війни. Липень 2022 р. 108 с. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf>
3. *Європейський Зелений Курс*. Представництво України при Європейському Союзі. Retrieved from <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spirovbitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>
4. Андрощук І.В. (2012). Аналіз міжнародного досвіду застосування економічних важелів для здійснення екологічної політики в Україні. *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. Т. 4. С. 13–17.
5. Васюта О.А. (2001). *Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального виміру*. Тернопіль : Гал-Друк. 228 с.
6. Драган О.І. (2011). Аналіз зарубіжного досвіду інвестиційно-інноваційного забезпечення державної екологічної політики. *Наукові розвідки з державного та муніципального управління*. № 2. С. 50–60.
7. Мартиненко В.О. *Досвід країн ЄС щодо сучасних механізмів управління охороною навколишнього середовища в Україні*. Retrieved from <http://dspace.uabs.edu.ua/bitstream/123456789/896/pdf>
8. Хвесик Ю.М. (2001). Досвід реалізації організаційно-економічного механізму управління природокористуванням в США. *Регіональна економіка*. № 1. С. 140–146.
9. Хілько М.І. (2021). Екологічна безпека як фундаментальна складова національної безпеки. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. № 6. С. 69–75. DOI: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2021.6.11>
10. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
11. Маргасова В.Г. (2022). Зарубіжний досвід реалізації державної політики екологічної безпеки в контексті публічного управління. *Право та державне управління*. № 3. С. 213–219. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.32>
12. Романко С.М. (2013, жовтень). *Екологічна політика України та Польщі: аспекти співвідношення*. Польско-

Український Портал. Retrieved from <http://www.polukr.net/uk/blog/2013/10/ekologiczna-politika-ukrainy-ta-polszczi-aspekti-spivdnoszenia/>

13. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

14. Національна доповідь «Цілі Сталого розвитку: Україна». Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>

15. Уряд. ПРООН. «Цілі Сталого розвитку – невід’ємна частина Плану відновлення України». 26.09.2022 р. Retrieved from <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/tsili-staloho-rozvytku-nevidyemna-chastyna-planu-vidnovlennya-ukrainy>

References (transliterated)

1. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.05.2015 r. № 387/2015. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>

2. Proiekt Planu vidnovlennia Ukrainy : materialy robochoi hrupy «Ekolohichna bezpeka». Kyiv : Natsionalna rada vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. Lypen 2022 r. 108 s. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf>

3. Yevropeyskiy Zeleniy Kurs. Predstavnytstvo Ukrainy pry Yevropeiskomu Soiuzi. Retrieved from <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>

4. Androshchuk I.V. (2012). Analiz mizhnarodnoho dosvidu zastosuvannia ekonomichnykh vazheliv dlia zdiisnennia ekolohichnoi polityky v Ukraini. Hidrolohiiia, hidrokhimiiia i hidroekolohiiia. T. 4. S. 13–17.

5. Vasiuta O.A. (2001). Problemy ekolohichnoi stratehii Ukrainy v konteksti hlobalnoho vymiru. Ternopil: Hal-Druk. 228 s.

6. Drahan O.I. (2011). Analiz zarubizhnoho dosvidu investytsiino-innovatsiinoho zabezpechennia derzhavnoi

ekolohichnoi polityky. Naukovi rozvidky z derzhavnoho ta munitsypalnoho upravlinnia. № 2. S. 50–60.

7. Martynenko V.O. Dosvid krain YeS shchodo suchasnykh mekhanizmiv upravlinnia okhoronoiu navkolyshnoho seredovyscha v Ukraini. Retrieved from <http://dspace.uabs.edu.ua/bitstream/123456789/896/pdf>

8. Khvesyk Yu.M. (2001). Dosvid realizatsii orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu upravlinnia pryrodokorystuvanniam v SShA. Rehionalna ekonomika. № 1. S. 140–146.

9. Khilko M.I. (2021). Ekolohichna bezpeka yak fundamentalna skladova natsionalnoi bezpeky. Visnyk Donetskooho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seria: Politychni nauky. № 6. S. 69–75. DOI: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2021.6.11>.

10. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. № 964-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 39. St. 351.

11. Marhasova V.H. (2022). Zarubizhnyi dosvid realizatsii derzhavnoi polityky ekolohichnoi bezpeky v konteksti publicnoho upravlinnia. Pravo ta derzhavne upravlinnia. № 3. S. 213–219. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.32>.

12. Romanko S.M. (2013, zhovten). Ekolohichna polityka Ukrainy ta Polshchi: aspekty spivvidnoshennia. Polsko-Ukrainskiy Portal. Retrieved from <http://www.polukr.net/uk/blog/2013/10/ekologiczna-politika-ukrainy-ta-polszczi-aspekti-spivdnoszenia/>

13. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30.09.2019 r. № 722/2019. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

14. Natsionalna dopovid «Tsili Staloho rozvytku: Ukraina». Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>

15. Uriad. PROON. «Tsili Staloho rozvytku – nevidiemna chastyna Planu vidnovlennia Ukrainy». 26.09.2022 r. Retrieved from <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/tsili-staloho-rozvytku-nevidyemna-chastyna-planu-vidnovlennya-ukrainy>

Надійшла (received) 27.10.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Дзюндзюк Вячеслав Борисович (Dziundziuk Viacheslav) – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-2600>;

Дзюндзюк Борис Вячеславович (Dziundziuk Boris) – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, кандидат наук з державного управління, старший викладач кафедри права, національної безпеки та європейської інтеграції Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9066-2849>

УДК 351:364.4

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.12

Ю.Ю. КОШКАРОВ, І.В. АСЄЄВА, П.І. АЛІЄВА

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ПОТУЖНОГО ІНСТРУМЕНТУ ЗАХИСТУ ВІД СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена аналізу досвіду становлення держави як потужного інструменту від соціальних ризиків на прикладі країн Західної Європи (Німеччини та Велткобританії); наведено поняття соціальної держави як такої, що створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім’ї; розглянуто діяльність Міжнародної організації праці та Міжнародної асоціації соціального забезпечення; проаналізовано соціальний досвід становлення таких держав, як Німеччина та Великобританія; доведено, що поштовхом до більш комплексного соціального захисту в країнах Західної Європи стали низка політичних, соціальних та економічних чинників.

Ключові слова: держава, соціальний захист, соціальне забезпечення, реформи, права громадян,

законодавчі акти, регулювання.

Yu. Yu. KOSHKAROV, I.V. ASIEIEVA, P.I. ALIYEVA

ESTABLISHMENT OF THE STATE AS A POWERFUL INSTRUMENT OF PROTECTION AGAINST SOCIAL RISKS: INTERNATIONAL EXPERIENCE

The article is devoted to the analysis of the experience of the formation of the state as a powerful tool against social risks on the example of the countries of Western Europe (Germany and Great Britain); the concept of a social state is given as such, which creates all possible conditions for the realization of economic, social and cultural human rights, for independent provision of the necessary level of material well-being by an initiative and socially responsible person for himself and his family members; the activities of the International Labor Organization and the International Social Security Association are reviewed; the social experience of the formation of such states as Germany and Great Britain is analyzed; it has been proven that a number of political, social and economic factors became the impetus for more comprehensive social protection in the countries of Western Europe.

Key words: state, social protection, social security, reforms, rights of citizens, legislative acts, regulation.

Постановка проблеми. У ст. 1 Конституції України підкреслено, що Україна є не тільки демократичною і правовою, а й соціальною державою. Розбудова високорозвиненої соціальної держави в Україні стала вкрай необхідним і визначила актуальну потребу в формуванні концептуальної моделі і механізмів функціонування такої держави. Активна та ефективна соціальна політика повинна стати міцним підґрунтям всебічного інноваційного, соціального розвитку країни, інтегрування в Європейський Союз, підставою для розбудови соціальної держави з конкурентоспроможною соціально орієнтованою ринковою економікою, здатною забезпечити людський розвиток, гідний рівень і якість життя громадян [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню соціальної держави присвячено чимало наукових праць. Так, монографія О. Панкевич присвячена дослідженню сутності, завдань, ознак та різновидів соціальної держави, основних її моделей [2]; К. Кулі-Іванченко присвятив статтю аналізу теоретичних і конституційно-правових основ соціальної держави, їх вдосконалення, а також пошуку оптимальних шляхів для вирішення спірних питань щодо розбудови в Україні соціальної держави; обґрунтування поняття та ознак соціальної безпеки у сфері соціального забезпечення наведено у статті Л. Шумної [4]; походженню та розвитку соціального забезпечення в Німеччині та Британії присвячена робота Г. Ріттер [13]; Д. Цьолльнер [22], А. Огус [11] розкривають еволюцію соціального страхування (1881-1981 роки) в Німеччині, Франції, Великій Британії, Австрії та Швейцарії; Сінгх П. розглянув системи соціального забезпечення в країнах, що розвиваються, – Азії, Африці та Південній Америці [15]; В. Лангендонк Дж. у своїй науковій праці висвітлив соціальне забезпечення у промислово розвинених країнах [20].

Мета статті полягає в аналізі досвіду становлення держави як потужного інструменту від соціальних ризиків на прикладі країн Західної Європи.

Виклад основного матеріалу. Соціальна держава є державою, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство,

створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві [2].

Права громадян у сфері соціального забезпечення закріплені у відповідних законодавчих актах, які передбачають конкретні види матеріального забезпечення, соціальної підтримки та соціальних послуг у разі настання того чи іншого соціального ризику [1, с. 166]. Німецький професор М. Шпікер вважає: що держава повинна бути не тільки правовою, але й соціальною, що вона повинна піклуватися не тільки про право та безпеку, але й про гідні людини умови життя і праці, що вона повинна захищати громадян від ризиків втрати доходів унаслідок хвороби, інвалідності, віку і безробіття, що вона повинна гарантувати соціальну безпеку, соціальну справедливість і суспільну інтеграцію, – це все справді християнська спадщина [2, с. 6].

У преамбулі до статуту Міжнародної організації праці (МОП), яку було створено після Першої світової війни на підставі Версальського договору, йшлося про необхідність захисту працівників від захворювань і травм, пов'язаних з виконанням ними своїх трудових обов'язків. Таким чином, право на соціальне забезпечення було вперше визнано на міжнародному рівні [15, с.1]. МОП спочатку створювалася з таких причин:

– гуманітарні. Нестерпні умови, в яких функціонували працівники, стали менш прийнятними. Про це свідчить наступне. У преамбулі до Статуту МОП, де зазначено, що «умови праці, що існують, пов'язані з несправедливістю, труднощами і позбавленнями для великої кількості людей»;

– політичні. Існував ризик повстання робітників за умови не поліпшення їхнього становища. У Преамбулі зазначається, що несправедливість породжує «заворушення настільки великі, що ставлять під загрозу мир і злагоду в усьому світі»;

– економічні. Через її неминучий вплив на собівартість продукції будь-яка галузь і будь-яка країна, що проводить соціальну реформу, опинялася

б у невідгладному становищі порівняно зі своїми конкурентами;

– наприкінці Першої світової війни працівники зробили значний внесок як на полі бою, так і в промисловості. Ця ідея з'являється на самому початку Конституції: «Загальний і міцний мир може бути встановлений лише тоді, коли він ґрунтується на соціальній справедливості» [23].

Статут МОП був розроблений у період з січня по квітень 1919 року Комісією з питань праці, створеною на Мирній конференції. В результаті було створено тресторонню організацію, єдину у своєму роді, яка об'єднує представників урядів, роботодавців та працівників у своїх виконавчих органах [23]. Перша щорічна Міжнародна конференція праці відбулася 29 жовтня 1919 року у Вашингтоні, на якій було прийнято перші шість міжнародних конвенцій про працю, що стосувалися тривалості робочого дня у промисловості, безробіття, захисту материнства, нічної праці жінок та молоді у промисловості. МОП керується Виконавчою радою. Виконавча рада МОП обирається Конференцією, і половину її членів становитимуть представники урядів, одну четверту – представники працівників і чверть представників роботодавців [23].

У рамках нашого дослідження зупинимося на діяльності Міжнародної асоціації соціального забезпечення (МАСО), яка була заснована у Брюсселі 4 жовтня 1927 року і цілями якої були захист, сприяння та розвиток соціального забезпечення в усьому світі. У той час як МОП складається з держав-членів, МАСО є об'єднанням урядових департаментів та центральних установ, або національних федерацій установ, які здійснюють управління соціальним забезпеченням, або однієї з його галузей. Вона має консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді Організації Об'єднаних Націй, а її структури включають Генеральну Асамблею, Раду, Бюро та Генеральний секретаріат [15, с. 388].

Проаналізуємо соціальний досвід становлення таких держав, як Німеччина та Великобританія. Перед Першою світовою війною Німеччина завершила перехід від аграрного до індустріального суспільства [22, с. 34], а початок ХХ ст. увійшов в історію Німеччини під гаслом розширення системи соціального страхування, як пояснює Д. Цюльнер, «недоліки та недосконалості системи, що розвивалася, вимагали виправлення» [22, с.32]. За словами Г. Ріттер, «у цей період збільшені розміри виплат було поширено на нові соціальні групи» [13, с.85]. Створення після Першої світової війни Веймарської республіки співпало зі світовою економічною кризою, і право на отримання пільг стало більш жорстким, а грошові виплати були скорочені, проте фундаментальна структура залишилася незмінною [22, с.43]. Зародження німецької системи соціального страхування відбулося у 1880 році, і держава стала цілеспрямовано створювати нові соціальні інститути, які тримала під контролем, і не залишала місця для приватних або неформальних схем соціального забезпечення, хоча вони і були включені в систему соціального страхування.

Після Першої світової війни, коли різко збільшилась кількість безробітних, зростає роль громадських організацій. Так, у листопаді 1918 року було видано указ про надання допомоги безробітним. Згідно з цим декретом, відповідальність за допомогу безробітним покладалася на громади. Держава вносила 50 відсотків, а різні німецькі землі – 33 відсотки витрат. Починаючи з 1923 року, роботодавці та працівники повинні були сплачувати внески на допомогу на випадок безробіття. Лише у 1927 році набув чинності закон про біржі праці та страхування на випадок безробіття, а також було створено Національну установу з питань зайнятості [13, с.50].

Націонал-соціалістична партія Німеччини не мала особливої соціальної політики, головним чином тому, що її керівництво не мало ані традицій, укорінених у робітничому світі, ані досвіду роботи у ньому [22, с. 657]. Політичне керівництво націонал-соціалістичного руху виступало проти самоврядування і у травні 1933 року був прийнятий закон, який дозволяв створювати почесні посади в системі соціального страхування. У 1934 році самоврядування було офіційно скасовано Законом про відбудову. Крім того, соціальна політика значною мірою базувалася на звичній лінії, а в деяких аспектах навіть набула подальшого розвитку, наприклад, додаткові групи самозайнятих осіб були включені в систему страхування на випадок хвороби. [22, с. 657]. Після Другої світової війни створення Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) вимагало створення своєї системи соціального забезпечення. Старий приклад щодо створення соціальної держави – Веймарської республіки – був повторно застосований для ФРН. Законодавство ФРН цього періоду не мало нововведень і мало відновлювальний характер, що стосувалося і права соціального забезпечення, зокрема. Поняття «соціальне забезпечення» увійшло до німецької мови лише в кінці на початку 1950-х років, а початкові соціальні інститути (відновлені після війни) були впорядковані та розширені, починаючи з 1950-х років. Після Другої світової війни спостерігалася сильна тенденція проти централізації, відбулося повернення до первісної системи самоврядування та дотримання старих традицій. Після заснування Федеративної Республіки Німеччини, самоврядування було відновлено в 1952. Епоха між 1970 та 1997 роками відома як епоха реформ, було здійснено кілька змін у системі соціального забезпечення в цілому. Сьогодні німецька система соціального забезпечення ґрунтується на п'яти основних видах соціального страхування, а саме: державне страхування на випадок безробіття, державне пенсійне страхування, державне медичне страхування, державне страхування від нещасних випадків та обов'язкове страхування по догляду за хворими [6].

Все більше і більше розвинених систем соціального забезпечення вбудовують у свої системи більшу гнучкість, щоб зменшити тиск на державу і платників податків, які виступають спонсорами системи. У цьому процесі вони охоплюють дві найбільш значущі риси неформального соціального

забезпечення, а саме: владу для людей і гнучкість. У Німеччині прикладом цього є страхування на випадок довготривалого догляду, що являє собою неформальне надання послуг, адже у 1995 році близько 21 відсоток населення складали німці у віці 60 років і старше. [8, с.375], а у 2030 році очікується, що цей показник збільшиться до 36 відсотків. З метою вирішення цієї проблеми Німеччина запровадила систему обов'язкового страхування на випадок довготривалого догляду (LTC) у 1995 році, яка стала повністю функціональною в липні 1996 року. Ця програма перекладає фінансовий тягар щодо довгострокового догляду на землі та муніципалітети. Протягом 20 років до 1994 року гострі стани покривалися загальним медичним страхуванням, в той час як довгостроковий догляд покривався лише у випадку найбільш нужденних за допомогою земельної програми, що ґрунтувалася на перевірці матеріального становища [5, с.9]. Страхування довгострокового догляду за людьми похилого віку можна розглядати як «аутсорсинг» сервісної ланки соціального забезпечення. Таким чином, воно являє собою неформальне надання послуг. Фінансування та адміністрування цієї функції все ще залишаються в рамках формальної системи соціального забезпечення. Кожен житель Німеччини повинен бути застрахований від ризиків довготривалого догляду в тій самій установі, яка здійснює медичне страхування. Це страхування є частиною медичного страхування, яке базується на принципі «догляд слідує за хворобою», що означає, страхування на випадок довготривалого догляду має здійснюватися тією ж установою, яка здійснює медичне страхування [12, с. 275-293]. Страхування на випадок потреби у догляді в Німеччині фінансується з фондів догляду, які діють в рамках системи медичного страхування. Ці виплати можуть здійснюватися безпосередньо особі, яка потребує догляду, або піклувальнику (в цьому випадку сума є меншою). [7, с. 17]. Це забезпечує зв'язок між відповідальністю сім'ї за догляд та соціальною державою. Страхування на випадок необхідності догляду забезпечує всебічний захист осіб, які потребують догляду, та забезпечує право на отримання доходу та пенсії для багатьох осіб, які здійснюють догляд в сім'ї. Воно заохочує догляд вдома і дає поштовх для розвитку мобільних послуг з догляду. Це також означає, що люди похилого віку можуть довше залишатися у власних будинках, в той час як десятки тисяч робочих місць були створені у сфері догляду.

Німецька соціальна держава дотримується принципу, що соціальний захист найбільш ефективно забезпечується через економічний розвиток. Німецька економіка та система соціального забезпечення розвивалися через корпоративістську структуру, засновану на існуванні асоціацій взаємодопомоги, які залишалися основою для подальшого соціального захисту. Соціальне страхування, яке покриває витрати на охорону здоров'я, деяку соціальну допомогу та значну частину підтримки доходу, управляється системою незалежних фондів.

Що стосується Великобританії, то після Першої

світової війни вона зберігає спадкоємність існуючих соціальних інститутів: «Схвалені товариства» мають можливість надавати неформальний (приватний) захист щодо ризиків, пов'язаних зі страхуванням на випадок хвороби, інвалідності та безробіття. За словами А. Огус, «законодавство про страхування на випадок безробіття було змінено з метою забезпечення захисту. У цей період законодавство про безробіття було значно розширено, наприклад, у 1921 році було запроваджено «необов'язкову допомогу», відповідно до якої допомога виплачувалася заздалегідь, за умови, що такі внески дійсно будуть зроблені [11, с. 188-189]. Інші форми соціального захисту, наприклад, національне медичне страхування, зазнали незначних змін протягом міжвоєнних років. У міжвоєнний період відбулася важлива зміна: в систему соціального забезпечення Великобританії було включено пенсії за віком до системи національного страхування.

Друга світова війна стала для західних індустриальних країн переломним моментом: соціальне забезпечення стало вважатися основним правом людини і, отже, першочерговим обов'язком держави. Це знайшло своє відображення в усіх національних конституціях, розроблених після Другої світової війни, які послідовно визнавали право на соціальне забезпечення як одне з основних прав людини. Це призвело до того, що соціальний захист став прямим обов'язком держави [16; 17; 18].

Але після Другої світової війни залишає своє право на існування єдина державна адміністрація. Ті ж самі процеси відбуваються і в інших європейських країнах, де певні неформальні інститути соціального забезпечення співіснували в рамках формальної системи соціального захисту [13, с.150]. У Великій Британії післявоєнних спостерігалась бідність населення, проте зростало почуття солідарності та національної приналежності, що стало передумовами для розвитку соціальної держави. Беверідж кардинально реформував систему соціального забезпечення і вперше раціоналізував методи соціального страхування. А. Огус відмічає, що Беверідж встановив три зобов'язання, на яких базувалися його реформи, а саме: повна зайнятість, сімейний капітал та Національна служба охорони здоров'я [11, с. 191-192]. Звіт Беверіджа, опублікований у 1942 році, поклав початок реформі англійської системи соціального забезпечення. Модель Беверіджа ґрунтувалася на солідарності всього населення, а не лише робітників. Не лише робітники мали право на прожитковий мінімум, а й усе населення [11, с. 191-192]. Система за рахунок податків, незалежно від виду зайнятості, забезпечувала однаково одноразову допомогу для кожного громадянина у разі настання певних ризиків, таких як безробіття, хвороба, пенсія тощо.

Реформа Беверіджа включала дві форми, а саме: мінімальне покриття системою соціального страхування та покриття будь-якого надлишку за рахунок приватних угод. Таким чином, соціальна допомога мала на меті забезпечити мережу захисту для тих, для кого страховий підхід був недоступним або недостатнім [11, с. 194]. Адміністративне

управління перебувало в руках «Схвалених товариств» (дружніх товариств, профспілок, страхових і колекторських товариств), за умови, що вони відповідали двом умовам: по-перше, вони не могли функціонувати з метою отримання прибутку, і, по-друге, вони мали бути підконтрольні своїм членам. Ці «Схвалені товариства» могли формулювати власні правила та положення, що регулювали виплату допомоги, хоча вони підпорядковувалися деяким переважаючим законодавчим принципам. Страхування на випадок безробіття було більш централізованим. Один з основоположних принципів Беверіджа стосувався об'єднання адміністративної відповідальності та страхування на випадок безробіття, а медичне та пенсійне страхування були об'єднані в єдину національну систему страхування [11, с. 229].

Соціальне страхування розглядалося лише як одна з частин комплексної політики соціального прогресу [10]. Основним принципом системи, однак, був принцип внесків. [19]. Було створено національний страховий фонд, до якого кожен (а не лише наймані працівники) мали сплачувати внески за фіксованою ставкою. Виплачувалися фіксовані виплати, і всі громадяни були охоплені ними. Громадяни були поділені на категорії, які визначали їхні права щодо певних ризиків. Було залишено можливість для добровільної участі у забезпеченні мінімальних державних виплат. Існувала національна служба охорони здоров'я, а особам, які не були охоплені соціальним страхуванням, надавалася соціальна допомога, що залежала від їхнього матеріального становища. Беверіджська модель соціального страхування виявилася невдалою у боротьбі з бідністю, і до системи були внесені зміни, наприклад, внески стали залежати від заробітку [11, с. 201].

Система Беверіджа не забезпечила остаточного вирішення проблеми, недоліки системи були виявлені після її впровадження. Основні недоліки пов'язані з тим, що багато сімей залишилися за межею бідності. При цьому не бралися до уваги такі фактори, як інвалідність, розлучення та тривале безробіття, тобто ситуації, коли люди були не в змозі робити внески. Виплати були неадекватними і утримувалися на необґрунтовано низькому рівні. Вони забезпечували лише прожитковий мінімум – достатній для покриття витрат на фізичне існування, але недостатній для забезпечення базового рівня життя, не кажучи вже про заміщення доходу, втраченого через звільнення або хворобу. Це призвело до деяких суттєвих змін в оригінальній моделі Беверіджа, наприклад, була скасована система фіксованих виплат і внесків. [9].

Британська соціальна держава базується на трьох основних елементах, а саме: гарантії мінімальних стандартів, включаючи мінімальний дохід, соціальний захист у випадку незахищеності, а також надання послуг на найкращому можливому рівні.

Концепція соціальної держави може означати різні речі в різних країнах. В основному існують три моделі, а саме: ідеальна модель, в рамках якої

держава бере на себе відповідальність за забезпечення всебічного та універсального добробуту своїх громадян; модель держави загального добробуту, за якої добробут забезпечується державою та модель соціального захисту, за якої соціальний захист забезпечується не державою взагалі, а через поєднання незалежних, добровільних та державних послуг [14].

Отже, поштовхом до більш комплексного соціального захисту в країнах Західної Європи стали низка політичних, соціальних та економічних чинників, що склалися на той час у Західній Європі. Певні фактори, такі як більші економічні ресурси, індустріалізація та політичний тиск відіграли вирішальну роль у створенні нової системи формального соціального забезпечення, в рамках якої індивідуальна відповідальність за захист від незахищеності була передана державі.

Висновки. Після Другої світової війни були зроблені кроки у сфері соціального забезпечення Німеччини та Великобританії. У контексті соціальної держави, регулювання, адміністрування, фінансування та виконання є обов'язками держави. Модель соціального забезпечення, що застосовується в державі загального добробуту, орієнтована на працівників, при цьому соціальні виплати пов'язані зі статусом зайнятості, а соціальна допомога забезпечує мережу захисту для тих, хто знаходиться поза межами формальної системи соціального забезпечення.

Список літератури

1. Краснов Є.В. (2020). Права громадян у сфері соціального забезпечення як об'єкт захисту. *Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.)*; відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса : Гельветика. Т. 2. С. 165-167.
2. Панкевич О.З. (2004). *Соціальна держава: проблеми загальної теорії* : монографія. За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П.М. Рабіновича. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України. 183 с. Retrieved from <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/432>
3. Проект Закону України від 02.04.2008 р. № 2312 Концепція соціальної держави України. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=3>
4. Шумна Л.П., Сташків Б.І., Коренькова Т.Ю., Чабанюк Д.Ю. (2020). Теоретичні аспекти соціальної безпеки в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 26 ; голов. ред. Ю.В. Цуркан-Сайфуліна ; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Гельветика. С. 163-169.
5. Cuellar Allison E. & Wiener J.M. (2000). Can Social Insurance for Long-term Care Work? The Experience of Germany in Health Affairs. *The Policy Journal of the Health Sphere*. Vol. 19, Number 3.
6. Deutsche Sozialversicherung "The Pillars of Social Insurance". Retrieved from http://www.deutschesozialversicherung.de/en/guide/pillars_print.html
7. Dienel C. (1999). The Individual at the Cross Roads of Various Solidarity Systems. *Paper presented at European Regional Meeting, Luxembourg, 19-21 May 1999*.
8. Geraedts Max, Heller G.V., Harrington C.A. (2000). Germany's Long-Term-Care Insurance: Putting a Social Insurance Model into Practice. *Milbank Quarterly. A Journal of Public Health and Health Care Policy*. Vol. 78, No. 3.
9. Grunsell J. (15 Jul 2004). 60 Years After Beveridge: Welfare Reform – Back to the Future? Retrieved from

<http://www.socialistparty.org.uk/2002/281/index.html?id=pp6.htm>

10. Modern History Sourcebook: Sir William Beveridge: Social and Allied Services (The Beveridge Report, November 1942). Retrieved from <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1942beveridge.html>
11. Ogas A.I. (1982). Great Britain in Köhler PA & Zacher HF (eds). *The Evolution of Social Insurance 1881-1981: Studies of Germany, France, Great Britain, Austria and Switzerland*.
12. Riedel H. (2003). Private Compulsory Long-Term Care Insurance in Germany. *The Geneva Papers on Risk and Insurance*. Vol. 28 No. 2. P. 275-293.
13. Ritter G.A. (1983). *Social Welfare in Germany and Britain: Origins and Development*. Pp. 85 & 103-104.
14. Robert Gordon University Aberdeen. (2004). *An Introduction to Social Policy: The Welfare State*. Retrieved from <http://www2.rgu.ac.uk/publicpolicy/introduction/wstate.htm>
15. Singh P. (1997). *Social Security Systems in Developing Countries: Asia, Africa and South America*.
16. The Universal Declaration of Human Rights on 10 December 1948 ; The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 16 December 1966.
17. The Declaration of the Aims and Objectives of the International Labour Organisation (Philadelphia Declaration) of 10 May 1944.
18. The "Atlantic Charter" of 14 August 1941.
19. The European Social Charter of 18 October 1961.
20. Van Langendonck J. (1991). The Legislative Framework: Changes of Laws in a Changing Environment – A Comparative View. *Tripartite Symposium on the Future of Social Security in Industrialised Countries, ILO*.
21. Versailles 1919, Preamble Part XIII of the Treaty of Peace.
22. Zöllner D. (1982). Germany in Köhler PA & Zacher HF (eds) *The Evolution of Social Insurance 1881-1981: Studies in Germany, France, Great Britain, Austria and Switzerland*.
23. ILO History. Retrieved from <http://www.ilo.org/public/english/about/history.htm>

References (transliterated)

1. Krasnov Ye.V. (2020). Prava hromadian u sferi sotsialnoho zabezpechennia yak ob'iekt zakhystu. Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy : u 3 t. : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 15 trav. 2020 r.) ; vidp. red. M.R. Arakelian. Odesa : Helvetyka. T. 2. S. 165-167.
2. Pankevych O.Z. (2004). Sotsialna derzhava: problemy zahalnoi teorii : monohrafiia. Za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. P.M. Rabinovycha. Lviv : Lvivskiy yurydychniy instytut MVS Ukrainy. 183 s. Retrieved from <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/432>
3. Proiekt Zakonu Ukrainy vid 02.04.2008 r. № 2312 Kontsepsiia sotsialnoi derzhavy Ukrainy. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=3>
4. Shumna L.P., Stashkiv B.I., Korenkova T.Iu., Chabaniuk D.Iu. (2020). Teoretychni aspekty sotsialnoi bezpeky v Ukraini. Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia». T. 26 ; holov. red. Yu.V. Tsurkan-Saifulina ; MON Ukrainy, NU «OIuA». Odesa :

Helvetyka. C. 163-169.

5. Cuellar Allison E. & Wiener J.M. (2000). Can Social Insurance for Long-term Care Work? The Experience of Germany in Health Affairs. *The Policy Journal of the Health Sphere*. Vol. 19, Number 3.
6. Deutsche Sozialversicherung "The Pillars of Social Insurance". Retrieved from http://www.deutschesozialversicherung.de/en/guide/pillars_print.html
7. Dienel C. (1999). The Individual at the Cross Roads of Various Solidarity Systems. Paper presented at European Regional Meeting, Luxembourg, 19-21 May 1999.
8. Geraedts Max, Heller G.V., Harrington C.A. (2000). Germany's Long-Term-Care Insurance: Putting a Social Insurance Model into Practice. *Milbank Quarterly. A Journal of Public Health and Health Care Policy*. Vol. 78, No. 3.
9. Grunsell J. (15 Jul 2004). 60 Years After Beveridge: Welfare Reform – Back to the Future? Retrieved from <http://www.socialistparty.org.uk/2002/281/index.html?id=pp6.htm>
10. Modern History Sourcebook: Sir William Beveridge: Social and Allied Services (The Beveridge Report, November 1942). Retrieved from <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1942beveridge.html>
11. Ogas A.I. (1982). Great Britain in Köhler PA & Zacher HF (eds). *The Evolution of Social Insurance 1881-1981: Studies of Germany, France, Great Britain, Austria and Switzerland*.
12. Riedel H. (2003). Private Compulsory Long-Term Care Insurance in Germany. *The Geneva Papers on Risk and Insurance* Vol. 28 No. 2. P. 275-293.
13. Ritter G.A. (1983). *Social Welfare in Germany and Britain: Origins and Development*. Pp. 85 & 103-104.
14. Robert Gordon University Aberdeen. (2004). *An Introduction to Social Policy: The Welfare State*. Retrieved from <http://www2.rgu.ac.uk/publicpolicy/introduction/wstate.htm>
15. Singh P. (1997). *Social Security Systems in Developing Countries: Asia, Africa and South America*.
16. The Universal Declaration of Human Rights on 10 December 1948 ; The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 16 December 1966.
17. The Declaration of the Aims and Objectives of the International Labour Organisation (Philadelphia Declaration) of 10 May 1944.
18. The "Atlantic Charter" of 14 August 1941.
19. The European Social Charter of 18 October 1961.
20. Van Langendonck J. (1991). The Legislative Framework: Changes of Laws in a Changing Environment – A Comparative View. *Tripartite Symposium on the Future of Social Security in Industrialised Countries, ILO*.
21. Versailles 1919, Preamble Part XIII of the Treaty of Peace.
22. Zöllner D. (1982). Germany in Köhler PA & Zacher HF (eds) *The Evolution of Social Insurance 1881-1981: Studies in Germany, France, Great Britain, Austria and Switzerland*.
23. ILO History. Retrieved from <http://www.ilo.org/public/english/about/history.htm>

Надійшла (received) 12.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Кошкарів Юрій Юрійович (Koshkarov Yuri) – Військовий інститут танкових військ Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут", кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1430-0154>;

Асєєва Ірина Володимирівна (Asieieva Iryna) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», асистент кафедри загальної та неорганічної хімії, кандидат педагогічних наук; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9678-2681>;

Алієва Поліна Ільхамівна (Aliyeva Polina) – Національний університет цивільного захисту України, науковий співробітник наукового відділу з проблем управління державною безпекою навчально-науково-виробничого центру, кандидат наук державного управління; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2929-1107>

В.В. КРУГЛОВ, Д.А. ТЕРЕЩЕНКО

ІННОВАЦІЇ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті розглядаються сучасні підходи до впровадження інновацій у системі державного управління. В умовах швидких технологічних змін та глобалізації, інновації є ключовим фактором адаптації системи державного управління до складних викликів. Метою статті є аналіз та вивчення сучасних підходів у галузі інновацій державного управління. Дослідження тематики показує зростаючий інтерес науковців до питань інновацій у державному управлінні. Водночас залишаються проблеми, пов'язані з безпекою та особливостями впровадження інноваційних стратегій у вказаній сфері. Розглянуто різні форми інновацій, зокрема технологічні (впровадження цифрових технологій, штучного інтелекту, інформаційних систем тощо), соціальні (нові підходи у взаємодії зі споживачами публічних послуг та державою), інновації в управлінських процесах і наданні послуг, що передбачає підвищення якості та ефективності державного управління. Огляд практичного досвіду засвідчує, що провідну роль в інноваціях державного управління відіграє цифрова трансформація – розвиток електронного урядування, відкритих даних, інтегрованих платформ надання адміністративних послуг. Виокремлено ключові інновації електронного урядування: електронні податки, документообіг, платежі, портали надання адміністративних послуг. Проаналізовано переваги використання відкритих даних. Розглянуто інтегровані багатофункціональні центри обслуговування громадян та концепцію «держави як платформи» з єдиною екосистемою даних та сервісів. Окремо виділено підходи до класифікації інновацій за сферами: сервісні, технологічні, управлінські, системні, соціальні. Проаналізовано інноваційні моделі державного управління: класичну бюрократичну модель, новий публічний менеджмент, мережеве управління, неовеберіанську модель. Розглянуто перспективи застосування штучного інтелекту та забезпечення кібербезпеки як пріоритетні напрями в контексті цифрової трансформації. Впровадження інновацій у державному управлінні є комплексним стратегічним завданням, яке потребує системних зусиль щодо модернізації як організаційних структур, так і кваліфікації державних службовців.

Ключові слова: державне управління, технології, інноваційні підходи, механізми, інструменти, цифровізація.

V.V.KRUKHOV, D.A. TERESHCHENKO

INNOVATIONS IN THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION

The article explores contemporary approaches to implementing innovations in the system of public administration. In the context of rapid technological changes and globalization, innovation becomes a key factor in adapting the system of public administration to complex challenges. The aim of the article is to analyze and study modern approaches in the field of innovation in public administration. Research on the topic indicates a growing interest among scholars in the issues of innovation in public administration. At the same time, challenges remain, particularly related to security and the peculiarities of implementing innovative strategies in this field. Various forms of innovation are considered, including technological innovations (introduction of digital technologies, artificial intelligence, information systems, etc.), social innovations (new approaches to interaction with consumers of public services and the state), innovations in management processes and service delivery, aimed at improving the quality and efficiency of public administration. An overview of practical experience indicates that digital transformation plays a leading role in the innovation of public administration, encompassing the development of e-governance, open data, and integrated platforms for administrative services. Key innovations in e-governance are highlighted, such as electronic taxes, document circulation, payments, and portals for administrative service provision. The advantages of using open data are analyzed. Integrated multifunctional citizen service centers and the concept of "government as a platform" with a unified ecosystem of data and services are also discussed. A separate focus is placed on approaches to classifying innovations in various spheres: service, technological, managerial, systemic, and social innovations. Innovative models of public administration, including the classical bureaucratic model, new public management, network management, and neo-Weberian model, are analyzed. The article explores the prospects of applying artificial intelligence and ensuring cybersecurity as priority directions in the context of digital transformation. The implementation of innovations in public administration is a complex strategic task that requires systematic efforts to modernize both organizational structures and the qualifications of public servants.

Key words: public administration, technologies, innovative approaches, mechanisms, tools, digitization.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та швидкого технологічного розвитку інновації в державному управлінні стають все більш необхідними. Зазначене може передбачати впровадження нових технологій, методів та процесів, які дозволяють поліпшити ефективність функціонування органів

державної влади, забезпечити надання якісних публічних послуг громадянам та зміцнити довіру до держави.

Органи державної влади стикаються з тим, що молоді таланти, які володіють сучасними технічними навичками, можуть поступово зникнути через

відсутність інновацій у системі державного управління [1]. І держава намагається реалізувати програми, спрямовані на суттєві зміни у системі державного управління. Наприклад, впровадження цифрових технологій – таких як онлайн-портали чи більш складних систем, заснованих на штучному інтелекті і глибокому навчанні – державними службами зайнятості в країнах з розвинутою економікою та деяких країнах, що розвиваються, підвищило їх ефективність і прозорість на ринку праці [2].

Інновації в державному управлінні можуть мати різні форми: технологічні інновації, такі як використання штучного інтелекту для автоматизації рутинних задач; соціальні інновації, які спрямовані на покращення взаємодії між державою та громадянами. Незалежно від форми, метою інновацій є покращення якості державного управління. Впровадження інновацій в державному управлінні створює значний позитивний вплив на суспільство. В той же час, вказані підходи також можуть створити нові виклики, такі як потреба в захисті приватності та безпеки даних, що також має враховуватися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні роки зростає свідчення про значний інтерес до інновацій у сфері державного управління, що відображено в ряді досліджень та публікацій. Аналіз наявних робіт розкриває деякі ключові тенденції та питання, що висвітлюють у свої працях науковці, а саме: Берназюк О.О., Бучковська О.Ю., Веремчук О. В., Ковтун М.С., Козаченко Ю.П., Копняк К.В., Машенко О.В., Покин'ячерда В.В., Хрякова Н.О. та ін. Інновації в державному управлінні стали ключовим фактором розвитку, проте існують виклики, такі як безпека та необхідність нових підходів до впровадження, що створює потребу у більш детальному дослідженні інноваційних підходів у зазначеній сфері.

Метою статті є аналіз та вивчення сучасних інновацій у системі державного управління.

Вклад основного матеріалу. У сучасному світі динамічного розвитку та швидких змін не можна недооцінювати роль інновацій в управлінні державою. Державне управління, як складна система органів та інструментів, націлених на забезпечення стабільності, розвитку та благополуччя суспільства, потребує постійного вдосконалення й адаптації до умов, що змінюються. Інновації в системі державного управління стали невід'ємним чинником, що дає змогу ефективно реагувати на виклики сучасності.

У контексті інновацій державного управління на перший план виходить цифрова трансформація. Швидкий розвиток інформаційних технологій, цифрова пов'язаність світу та збільшення обсягів даних відкривають нові горизонти для ефективного управління державними ресурсами та надання послуг громадянам. Використання сучасних інформаційних систем, аналіз великих даних і розробка електронних державних сервісів суттєво оптимізують процеси ухвалення рішень і роблять державні органи більш відкритими та доступними для громадян.

Однією з ключових інновацій в державному управлінні є використання цифрових технологій та електронного урядування, що включає в себе онлайн-

послуги, такі як електронні податки, електронний документообіг, цифрові платежі тощо. Електронні податки дозволяють громадянам і бізнесу швидко та зручно подавати податкову звітність в електронному вигляді [3]. Електронний документообіг в органах влади прискорює внутрішні процеси адміністрування та підвищує ефективність прийняття рішень [4]. А цифрові платежі роблять оплату адміністративних послуг більш швидкою та безпечною. Електронне урядування забезпечує зручність та ефективність взаємодії громадян і бізнесу з державними органами, що дозволяє знизити корупційні ризики при наданні адміністративних послуг [5; 6].

Ще однією важливою інновацією в системі державного управління є відкриті дані – оприлюднення даних органів державної влади для вільного використання громадянською [7]. Зазначене дозволяє підвищити прозорість діяльності органів влади, посилити довіру та сприяти прийняттю більш обґрунтованих управлінських рішень. Наприклад, відкриті дані про злочинність можуть допомогти громадянам уникати небезпечних районів або вимагати більшої уваги від поліції до певних проблем. Відкриті фінансові дані дозволяють краще простежити витрачання бюджетних коштів і виявляти порушення. А дані про дорожній рух чи громадський транспорт можуть стати основою для створення інноваційних додатків та сервісів.

Держава також впроваджує інновації в наданні послуг громадянам, зокрема створюючи інтегровані багатофункціональні центри для отримання різних адміністративних послуг в одному місці, що є більш зручним для громадян [8]. Наприклад, замість окремої взаємодії з податковим органом, Пенсійним фондом і т. д., фізична чи юридична особа може отримати всі необхідні їй послуги в одному офісі, подавши заяву в електронному вигляді. Розвиваючи зазначений інноваційний підхід «держави як платформи», відбувається інтеграція всіх окремих баз даних і реєстрів державних органів в єдину екосистему, а також відкриття доступу до неї через уніфіковані програмні інтерфейси. Прикладом вказаного підходу можна назвати онлайн-сервіс «Дія», що надає значну кількість публічних послуг [9].

Таким чином, держава повною мірою переходить на цифрові процеси, а розробники приватного сектору отримують можливість створювати інноваційні сервіси з доступом до урядових даних без необхідності окремих дозволів.

Інші інновації у системі державного управління фокусуються на вдосконаленні внутрішніх процесів та підвищенні ефективності за рахунок систем електронного документообігу, використання хмарних технологій, роботизації та автоматизації рутинних завдань.

Важливий напрямок інновацій – це вдосконалення процесів аналізу даних і прогнозування для прийняття обґрунтованих управлінських рішень з використанням технологій штучного інтелекту, машинного навчання, прогнозувальної аналітики. Наприклад, статистичне моделювання та прогнозування соціально-економічних процесів дозволяє Міністерству фінансів точніше оцінювати майбутні доходи бюджету та завчасно

готуватися до можливих кризових явищ. Аналіз великих даних про інфекційні захворювання допомагає Міністерству охорони здоров'я краще розуміти епідеміологічну ситуацію, розробляти моделі розповсюдження інфекцій і приймати превентивні заходи.

Наступний важливий тренд – це відкрите урядування, тобто залучення громадян до процесу прийняття рішень через громадські консультації, електронні петиції, громадські ради, участь в бюджетуванні тощо. Онлайн-платформи для електронних петицій та обговорень дозволяють чиновникам збирати зворотній зв'язок від населення щодо нових законопроектів чи управлінських рішень, що підвищує довіру до уряду та легітимність політик.

Науковці, розглядаючи концепцію інновацій в державному управлінні виділяють окремі трансформації, запроваджені різними моделями публічного адміністрування [10]. Автори визначають

інновації як радикальні зміни у вигляді нових процесів, технологій, продуктів чи цінностей. Нові моделі публічного менеджменту являють собою форми інновацій, нові парадигми та підходи. Дослідження розглядає основні моделі: класичну модель бюрократичного управління; новий публічний менеджмент (НПМ); мережеве управління; неовеберіанську модель. НПМ став радикальною зміною по відношенню до традиційної системи, запровадивши ринкові механізми, автономію органів влади, індикатори ефективності, індивідуальні трудові контракти тощо.

Для успішності реформ важливі інструменти та стимули, зокрема підбір та навчання управлінських кадрів, формування відкритої до змін організаційної культури, якісний менеджмент, утворення державних агентств тощо. Отже, нові парадигми публічного управління передбачають інноваційні підходи та цінності (табл. 1).

Таблиця 1. Порівняльна таблиця основних моделей державного управління

Модель	Основні характеристики
Класична модель	<ul style="list-style-type: none"> - Розподіл політики та адміністрування - Ієрархічна структура - Централізація - Контроль і нагляд - Формалізм і бюрократія
Новий публічний менеджмент	<ul style="list-style-type: none"> - Децентралізація та автономія - Ринкові механізми - Контракти за результатами - Орієнтація на ефективність
Мережеве управління	<ul style="list-style-type: none"> - Партнерство держави та приватного сектору - Взаємодія різних зацікавлених сторін - Громадська участь в управлінні
Неовеберіанська модель	<ul style="list-style-type: none"> - Поєднання централізації та автономії - Професіоналізація управління - Орієнтація на громадян - Ефективність на основі законності

Сформовано на основі: [10]

Інновації в системі державного управління можуть передбачати наступні підходи: сервісні інновації, що пов'язані з наданням послуг для існуючих суспільних користувачів; інновації процесів (стосуються створення нових адміністративних способів, методів і форм та робочих процедур виконання завдань в органі влади) [11]; інновації в технологічних процесах (застосування технології до операційної діяльності та механізмів надання послуг, який може варіюватися від цифрових форм до автоматизованого прийняття рішень за допомогою алгоритмів) [12]; інновації в управлінні – нові механізми участі громадян і нові способи підвищення прозорості та підзвітності в державному секторі; системні інновації – вдосконалені способи взаємодії з іншими організаціями та базами знань для спільного надання державних послуг; соціальні інновації – міжсекторальна концепція, спрямована на задоволення соціальних потреб уразливих груп і націлювання на основні причини соціальних проблем [13].

Аналіз досвіду окремих країн світу демонструє власні підходи до інновацій у сфері державного управління (табл. 2).

Цифровізація державного управління являє собою ключову трансформацію, що має суттєвий вплив на функціонування сучасного суспільства. Вказаний процес ґрунтується на інтенсивному впровадженні інформаційних технологій в усі сфери державного управління з метою оптимізації процедур, поліпшення якості послуг, що надаються, збільшення прозорості та відповідальності державних органів перед громадянами.

Інновації в управлінських методах і практиках необхідні для того, щоб органи державної влади ефективно вирішували виклики сучасності, що вимагає постійного оновлення та вдосконалення підходів до державного управління, інтеграції передових технологій та врахування інтересів усіх учасників процесу.

Таблиця 2. Приклади цифрових інновацій державного сектору

Можливість	Сутність	Реалізація інновації
Стратегії та дії, орієнтовані на розуміння	Використання даних, аналітики та оперативної інформації в реальному часі для формування інтегрованих рішень.	Міністерство сільського господарства, лісового господарства та рибальства Японії створило середньо- та довгостроковий план цифрового уряду. В якості першого кроку розроблено загальну платформу додатків (eMAFF) для подання заявок онлайн.
Інноваційні продукти та послуги	Розроблення інноваційної політики та послуг для досягнення результатів.	Федеральному міністерству внутрішніх справ Німеччини надано підтримку для створення інноваційного підрозділу, який поширює орієнтовані на користувача методи у адміністрації, сприяючи прискоренню цифровізації.
Дизайн, орієнтований на досвід	Створення досвіду для споживачів і партнерів у досягненні цілей.	У Саудівській Аравії платформа Міністерства фінансів Etimad50 усуває бар'єри обміну інформацією між різними органами, що включає: онлайнві бюджетні послуги; транзакції у процесі закупівель та ін.
Безпроблемна взаємодія та транзакції	Взаємодія зі споживачами за допомогою політики, послуг і каналів зв'язку.	У США програма штату Innovate Ohio працює над створенням системи, у якій споживачі зможуть безперешкодно взаємодіяти з урядом щодо кожної з публічних послуг.
Наділені повноваженнями органи та фахівці	Здатність побудувати орієнтовану на споживача установу та культуру.	У Великій Британії проводиться інноваційне навчання державних службовців (CSL) за напрямками: розвиток лідерства, управлінські навички, виконання проєктів, цифрова трансформація.
Архітектура цифрової технології	Створення гнучких платформ для потреб споживача за допомогою безпечних рішень	Канадський уряд реалізує проєкт модернізації бізнес-систем для промислової безпеки, яка об'єднуватиме контрактну безпеку та контрольованість товарів в одну систему.

Сформовано на основі: [1].

Використання штучного інтелекту (ШІ) розглядається як перспективний напрямок у сучасному державному управлінні та суспільстві загалом. ШІ відкриває нові горизонти для оптимізації ухвалення рішень, підвищення ефективності державних програм, аналізу даних, автоматизації процесів і поліпшення взаємодії між державою та громадянами. ШІ може бути застосований для обробки великих обсягів даних, автоматизації спілкування з громадянами через чат-ботів, аналізу звернень і заяв. Штучний інтелект також дає змогу поліпшити прогнозування та планування. З його допомогою можливо аналізувати дані про соціально-економічний розвиток, прогнозувати тенденції та вимоги громадян, що дає змогу адаптувати стратегії та програми відповідно до потреб, що змінюються [14].

Отже, використання штучного інтелекту в державному управлінні є потужним інструментом для оптимізації процесів, поліпшення якості послуг і підвищення ефективності прийняття рішень. За правильного підходу та врахування етичних аспектів ШІ може значно поліпшити якість життя громадян і сприяти прогресу суспільства.

Кібербезпека передбачає комплекс технічних та організаційних заходів, спрямованих на захист комп'ютерних систем, даних, мереж та інформації від несанкціонованого доступу, витоків, знищення або зміни. Галузь є критично важливою в сучасному інформаційному суспільстві, де дедалі більше даних зберігається й обробляється в цифровій формі. З

розвитком технологій кіберзагрози стають дедалі складнішими та витонченішими. Зловмисники використовують різні методи, як-от шкідливі програми, фішинг, соціальну інженерію, DDoS-атаки тощо, щоб отримати несанкціонований доступ до інформації, завдати шкоди організаціям і державі [15].

Крім технічних і організаційних аспектів, кібербезпека вимагає розроблення стратегічних політик і нормативно-правових основ. Держава має розробляти закони та стандарти, що регулюють оброблення та захист інформації, а також проводити аудити та перевірки систем безпеки. У сучасних умовах кібербезпека має особливе значення для державного управління. Кібератаки на державні органи можуть призвести до серйозних наслідків, включно з витоком чутливої інформації, порушенням діяльності державних служб і навіть загрозами національній безпеці. З урахуванням безперервного ускладнення кіберзагроз і технологічних інновацій, важливо постійно вдосконалювати й оновлювати стратегії та методи кібербезпеки, забезпечуючи таким чином надійний захист інформації та систем від загроз.

Таким чином, інноваційні підходи у системі державного управління являють собою складний, багатовимірний процес, що сприяє вдосконаленню структур і методів державного управління та може призвести до поліпшення якості життя, ефективності державних служб і зміцнення довіри громадян до влади.

Висновки. Аналіз сучасних підходів до впровадження інновацій у системі державного управління продемонстрував, що в умовах швидких технологічних змін та глобалізації, інновації стають ключовим чинником для адаптації системи державного управління до нових викликів. Хоча інновації в державному управлінні можуть мати різні форми – від технологічних (впровадження цифрових технологій, штучного інтелекту тощо) до соціальних (нові підходи до взаємодії з громадянами), проте спільною метою є підвищення якості та ефективності державного управління.

Актуальним питанням залишається поглиблення розуміння особливостей інноваційних стратегій та моделей у зазначеній сфері з огляду на нові виклики та загрози. Аналіз наявного досвіду свідчить, що провідну роль в інноваціях державного управління відіграє цифрова трансформація – впровадження інформаційно-комунікаційних технологій для оптимізації процесів та поліпшення взаємодії з громадянами, що реалізується в проєктах розвитку електронного урядування, відкритих даних, інтегрованих платформах надання адміністративних послуг тощо. Важливими трендами є також соціальні інновації, більш активне залучення громадян до формування та реалізації державної політики, застосування технологій аналізу даних і штучного інтелекту для прийняття управлінських рішень.

Таким чином, інновації в державному управлінні є комплексним стратегічним завданням, що охоплює як технологічні, так і соціально-політичні аспекти. Успішна реалізація інноваційних стратегій вимагає системних зусиль щодо модернізації як організаційних структур, так і навчання державних службовців. Кінцевою метою має стати адаптивна й ефективна система державного управління, здатна задовольнити потреби суспільства в умовах динамічних змін.

Список літератури

1. KPMG International (2021). *Modernizing government: Global trends*. Retrieved from <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2021/07/modernizing-government-global-trends.pdf>
2. International Labour Office. (2020). *Global Employment Trends for Youth 2020: Technology and the future of jobs*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_737648.pdf
3. Машенко О.В., Козаченко Ю.П. (2023). Запровадження процесу цифровізації у діяльність органів державної податкової служби. *Право та державне управління*. №3. С. 101-111.
4. Копняк К.В., Покинйчерда В.В. (2020). Електронний документообіг в публічному управлінні: проблеми впровадження, переваги та перспективи. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 10. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.10.35.
5. Бучковська О.Ю., Веремчук О.В. (2020). Електронне урядування як основа взаємодії держави та суспільства в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 3. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1600>.
6. Берназіук О.О. (2019). Електронне урядування як особлива форма публічного управління: поняття та проблеми

запровадження. *Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія Право*. Вип. 55. Том 2. С. 32–35.

7. Ковтун М.С., Хрякова Н.О. (2018). Відкриті дані в Україні: сутність та стан розвитку. *Форум права*. №. 2. С. 66–73.
8. Спасібов Д.В. (2017). Інноваційні електронні сервіси надання адміністративних послуг. *Право та державне управління*. № 1 (26). С. 197–202.
9. Тимченко М.С. (2022). Розвиток сервісу «Дія» в умовах війни. Нові можливості публічного управління. *Публічне управління та регіональний розвиток*. № 17. С. 834–866.
10. Rocha J.A.O., Zavale G.J.B. (2021). Innovation and Change in Public Administration. *Open Journal of Social Sciences*. № 6 (9). P. 285–297.
11. De Vries H., Bekkers V., Tummers L. (2016). Innovation in the Public Sector: A Systematic Review and Future Research Agenda. *Public Administration*. № 94 (1). P. 146–166.
12. Cinar E. (2021). Public Sector Innovation. *Innovation Management and New Product Development*, edited by Trott, P., London: Pearson, 7th ed. P. 80–96.
13. Cinar E., Simms C., Trott P., Demircioglu M. A. (2022). Public sector innovation in context: A comparative study of innovation types. *Public Management Review*. P. 1–29. DOI: 10.1080/14719037.2022.2080860.
14. Lamovšek N. (2023). Analysis of Research on Artificial Intelligence in Public Administration. *Central European Public Administration Review*. № 21(2). P. 77–96.
15. Kruhlov V., Latynin M., Horban A., Petrov A. (2020). Public-private partnership in cybersecurity. *CEUR Workshop Proceedings*. № 2654. P. 619–628.

References (transliterated)

1. KPMG International (2021). *Modernizing government: Global trends*. Retrieved from <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2021/07/modernizing-government-global-trends.pdf>
2. International Labour Office. (2020). *Global Employment Trends for Youth 2020: Technology and the future of jobs*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_737648.pdf
3. Maschenko O.V., Kozachenko Yu.P. (2023). *Zaprovadzhenia protsesu tsyrovizatsii u diialnist orhaniv derzhavnoi podatkovoi sluzhby* [Introduction of the Digitization Process in the Activities of the State Tax Service]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. № 3. S. 101–111.
4. Kopnyak K.V., Pokynchereda V.V. (2020). *Elektronnyi dokumentoobih v publichnomu upravlinni: problemy vprovadzhenia, perevahy ta perspektyvy* [Electronic Document Flow in Public Administration: Implementation Issues, Benefits, and Prospects]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. №10. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.10.35.
5. Buchkovska O.Yu., Veremchuk O.V. (2020). *Elektronne upravlinnia yak osnova vzaiemodii derzhavy ta suspilstva v Ukraini* [E-government as the Basis for Interaction between the State and Society in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 3. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1600>.
6. Bernaziuk O.O. (2019). *Elektronne upravlinnia yak osoblyva forma publichного upravlinnia: ponyattia ta problemy zaprovadzhenia* [E-government as a Special Form of Public Administration: Concepts and Implementation Issues]. *Nauk. visnyk Uzhhorod. nats. un-tu. Seriya Pravo*. Vyp. 55. Tom 2. S. 32–35.
7. Kovtun M.S., Khriakova N.O. (2018). *Vidkryti dani v Ukraini: sutnist ta stan rozvytku* [Open Data in Ukraine: Essence and State of Development]. *Forum prava*. №. 2. S. 66–73.

8. Spasibov D.V. (2017). Innovatsiini elektronni servisy nadannya administratyvnykh posluh [Innovative Electronic Administrative Services]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. № 1 (26). S. 197–202.
9. Tymchenko M. (2022). Rozvytok servisu "Diia" v umovakh viiny. Novi mozhlyvosti publicnogo upravlinnia [Development of the "Diia" Service in the Conditions of War. New Opportunities for Public Administration]. *Publichne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok*. № 17. S. 834–866.
10. Rocha J.A.O., Zavale G.J.B. (2021). Innovation and Change in Public Administration. *Open Journal of Social Sciences*. № 6 (9). P. 285–297.
11. De Vries H., Bekkers V., Tummers L. (2016). Innovation in the Public Sector: A Systematic Review and Future Research Agenda. *Public Administration*. № 94 (1). P. 146–166.
12. Cinar E. (2021). Public Sector Innovation. *Innovation Management and New Product Development*, edited by Trott, P, London: Pearson, 7th ed. P. 80–96.
13. Cinar E., Simms C., Trott P., Demircioglu M.A. (2022). Public sector innovation in context: A comparative study of innovation types. *Public Management Review*. P. 1-29. DOI: 10.1080/14719037.2022.2080860.
14. Lamovšek N. (2023). Analysis of Research on Artificial Intelligence in Public Administration. *Central European Public Administration Review*. № 21 (2). P. 77–96.
15. Kruhlov V., Latynin M., Horban A., Petrov A. (2020). Public-private partnership in cybersecurity. *CEUR Workshop Proceedings*. № 2654. P. 619–628.

Надійшла (received) 24.09.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Круглов Віталій Вікторович (Kruhlov Vitalii) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри соціології і публічного управління, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7228-8635>;

Терещенко Діна Акрямівна (Tereshchenko Dina) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри соціології і публічного управління, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>

УДК 351:504

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.14

О.В.МИХАЙЛОВСЬКА

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ: БЕЗПЕКОВА СКЛАДОВА

У статті досліджено питання взаємозв'язку державної політики, екологічної сфери та безпеки. Було визначено, що основна проблема полягає у виробленні та ефективному впровадженні державної екологічної політики, яка б забезпечувала сталий розвиток та екологічну безпеку, враховуючи сучасні екологічні виклики. В статті наголошується, що екологічна політика може бути інтегрована у різні сфери суспільного життя (економіку, соціальну політику, сферу освіти та здоров'я). Підтверджено, що питання державної політики в екологічній сфері потребують розробки комплексного підходу, що включатиме законодавче регулювання, науково-дослідну діяльність, освіту та залучення громадськості. Досліджено зв'язки між державною політикою в екологічній сфері та безпекою (зв'язок зі здоров'ям та добробут населення; ризики екологічного забруднення повітря, води та ґрунту; вплив екологічної політики на енергетичну безпеку) важливим фактором, що сприяє соціальній стабільності, посилює довіру до влади та підвищує громадську свідомість щодо екологічних питань визнано активну участь громадськості у формуванні та реалізації екологічної політики. Схарактеризовано законодавче поле щодо екологічної політики та перераховано першопричини екологічних проблем в Україні. Описано екологічні ризики, що пов'язані з веденням військових дій. Наведено дані з офіційного ресурсу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України «ЕкоЗагроза» щодо та вплив на довкілля. Визначено роль роботи із залучення громадськості та освітніх кампаній, спрямованих на підвищення свідомості громадян щодо екологічних проблем та необхідності їх вирішення. Розкрито важливість глобальних екологічних викликів та їх впливу на здоров'я людини, економіку та стабільність суспільства. Наголошено на необхідності формування інтегрованого підходу до екологічно зумовлених захворювань в контексті безпеки. Підкреслено необхідність залучення широкого кола стейкхолдерів, включаючи урядові установи, наукову спільноту, бізнес-сектор та громадянське суспільство. Представлено напрями підвищення ефективності державної політики в екологічній сфері та наведено їх характеристики.

Ключові слова: державна політика, екологічна сфера, екологічна безпека, громадська свідомість, екологічні ризики, екологічні виклики, охорона довкілля.

О. V. MYKHAILOVSKA

STATE POLICY IN THE ENVIRONMENTAL SPHERE: A SAFE COMPONENT

The article examines the relationship between state policy, the environmental sphere, and security. It was determined that the main problem is the development and effective implementation of the state environmental policy, which would ensure sustainable development and environmental safety, taking into account modern environmental challenges. It is emphasized that environmental policy can be integrated into various spheres of social life (economy, social policy, education and health). It has been confirmed that issues of state policy in the environmental sphere require the development of an integrated approach, which will include legislative regulation, scientific and research

activities, education and public involvement. The connections between the state policy in the environmental sphere and security (connection with the health and well-being of the population; risks of environmental pollution of air, water and soil; the impact of environmental policy on energy security) have been studied as an important factor that contributes to social stability, strengthens trust to the authorities and raises public awareness of environmental issues, the active participation of the public in the formation and implementation of environmental policy is recognized. The legislative field regarding environmental policy is characterized and the root causes of environmental problems in Ukraine are listed. Environmental risks associated with the conduct of military operations are described. Data from the official resource of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine "EkoZagroza" regarding and impact on the environment are given. The role of public involvement work and educational campaigns aimed at raising citizens' awareness of environmental problems and the need to solve them has been defined. The importance of global environmental challenges and their impact on human health, the economy and the stability of society is revealed. The need to form an integrated approach to environmentally caused diseases in the context of safety is emphasized. The need to involve a wide range of stakeholders, including government institutions, the scientific community, the business sector and civil society, is emphasized. Directions for increasing the effectiveness of state policy in the environmental sphere are presented and their characteristics are given.

Key words: state policy, ecological sphere, ecological safety, public consciousness, ecological risks, ecological challenges, environment protection.

Постановка проблеми. У сучасному світі великого значення набувають питання екологічної безпеки, які стають все більш актуальними через зростаючий антропогенний вплив на довкілля, глобальні зміни клімату, збільшення частоти екологічних катастроф та постійне зростання техногенного навантаження на природні екосистеми. Відтак, основна проблема полягає у виробленні та ефективному впровадженні державної екологічної політики, яка б забезпечувала сталий розвиток та екологічну безпеку, враховуючи сучасні екологічні виклики. Набуває важливості те, що екологічна політика може бути інтегрована у різні сфери суспільного життя: економіку, соціальну політику, урбаністику, а також у сферу освіти та здоров'я. Зростаюча глобалізація вимагає аналізу глобальних тенденцій та міжнародного досвіду в області екологічної політики та безпеки, для адаптації кращих практик та відповідності міжнародним стандартам.

Враховуючи вплив на екологічну систему в Україні з початком повномасштабного вторгнення на територію нашої держави розробка механізмів мінімізації негативних наслідків набуває особливого статусу. Створення гнучких та ефективних механізмів реагування на екологічні кризи та надзвичайні ситуації вимагає посиленої уваги з боки науковців та практиків. Всі ці питання потребують розробки комплексного підходу, що включатиме законодавче регулювання, науково-дослідну діяльність, освіту та залучення громадськості для формування ефективної та відповідальної екологічної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато з науковців зробили значний внесок у дослідження та розуміння важливості екологічної політики держави у контексті забезпечення екологічної безпеки. Вони допомогли сформуванню сучасне бачення екологічних проблем та шляхів їх вирішення. Напрями екологічної безпеки нашої держави потрапляють у фокус досліджень таких дослідників, як М. Хилько [1] (розкриває проблеми екологічної безпеки як стану захищеності кожної окремої людини, суспільства, держави від надмірної загрозливої екологічної небезпеки), О. Шевченко [2]

(окреслює екологічну безпеку у стратегічному форматі), О. Резнікова [3] (приділяє увагу національній стійкості в умовах мінливого безпекового середовища), О. Турченко та А. Краковська [4] (досліджують еколого-економічний вимір безпеки), І. Гаєвський [5] та О. Коленов [6] (описують сутність екологічної політики держави, основні концепції та підходи), І. Заблудська, Ю. Чєпа [7] (вивчають перспективи екологічної політики в Україні). Проблеми екологічної політики також широко досліджували Т. Галушкіна, Т. Іванова, В. Лук'янихіна та інші науковці.

Метою статті є окреслення напрямів державної екологічної політики з урахуванням безпекової складової.

Виклад основного матеріалу. Якість життя суспільства залежить від оточуючого екологічного середовища, яке науковці досліджують у різних фокусах. Так, М. Хилько під екологічним станом розуміє: «сукупність умов і чинників абіотичної і біотичної природи, що визначають природні процеси в екосистемах і навколишньому середовищі, а також вплив людини на навколишнє середовище» [1, С. 9]. Під екологічною небезпекою розуміється: «загроза погіршення якості природного середовища, ураження людей, популяцій і угруповань живих організмів, що зумовлена наявністю або потенційною можливістю виникнення шкідливих природних і антропогенних чинників». Кількісно екологічну небезпеку оцінюють за допомогою вірогідності завдання тієї чи іншої шкоди об'єктам біосфери. О. Турченко та А. Краковська [4] роблять висновок про те, що навіть у межах моделі несталого розвитку необхідним є досягнення певного рівня стабільності й безпеки, щоб можна було здійснити перехід до сталого розвитку. Відповідно, екологічна безпека – це стан захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від можливих негативних впливів на природне середовище, яке забезпечує сталий розвиток, збереження біорізноманіття та природних ресурсів.

І. Гаєвський [5] підкреслює, що «одним з інструментів впливу держави на сферу природокористування та збереження органічної стабільності природних ресурсів і життєдіяльності людини є екологічна політика». Екологічну політику

визначають як «організаційну та регулятивно-контрольну діяльність суспільства і держави, спрямовану на охорону, невиснажливе використання та відтворення природних ресурсів, оздоровлення довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування та охорони природи, забезпечення норм екологічної безпеки».

Однак існують тісні та багатогранні зв'язки між державною політикою в екологічній сфері та безпекою. Так, екологічна безпека є ключовою складовою національної безпеки держави, оскільки вона безпосередньо впливає на здоров'я та добробут населення, а також на стабільність і стійкість природних екосистем. По-перше, екологічне забруднення, таке як забруднення повітря, води та ґрунту, може мати серйозні наслідки для здоров'я людей, включаючи захворювання дихальних шляхів, алергії, онкологічні захворювання тощо. Ефективна державна політика в екологічній сфері спрямована на зниження цих ризиків. По-друге, забруднення та виснаження природних ресурсів можуть мати негативний вплив на економіку, зокрема на сільське господарство, туризм, рибальство та інші галузі. По-третє, екологічна політика впливає на енергетичну безпеку, оскільки вона спрямована на розвиток відновлюваних джерел енергії та зменшення залежності від традиційних, часто імпортованих енергоресурсів, що є важливим для національної безпеки. Безперечно, забезпечення умов для активної участі громадськості у формуванні та реалізації екологічної політики сприяє соціальній стабільності, посилює довіру до влади та підвищує громадську свідомість щодо екологічних питань. Тож, державна політика в екологічній сфері грає ключову роль у забезпеченні екологічної безпеки, впливаючи на різні аспекти життя суспільства та держави, від здоров'я людей до стабільності природних екосистем і економічної безпеки.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України [8] та на основі ст. 16 Конституції України обов'язком держави визнано: «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави» [9]. На офіційному вебсайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України чітко зазначено, що: «Державна екологічна політика – це діяльність державних органів, спрямована на забезпечення конституційного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди». Зауважимо, що екологічну політику також можуть мати окремі підприємства чи організації [10]. Пріоритетні напрями екологічної політики України на стратегічному рівні визначені у Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2030 року» [11], відповідно до якого також першопричинами екологічних проблем України є:

– підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для

довкілля у законодавчих та нормативно-правових актах;

– переважання ресурсо- та енергоємних галузей у структурі економіки із здебільшого негативним впливом на довкілля, нерегульованість законодавства при переході до ринкових умов господарювання;

– фізичне та моральне зношення основних фондів у всіх галузях національної економіки;

– неефективна система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, що включає неузгодженість дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, незадовільний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища;

– низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконалість системи екологічної освіти та просвіти;

– незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян;

– незадовільний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства;

– недостатнє фінансування з державного та місцевих бюджетів природоохоронних заходів, фінансування таких заходів за залишковим принципом.

Важливо те, що до причин, які пов'язані з катастрофічними екологічними наслідками на території України є військові дії. Як відомо, екоцид (отруєння землі небезпечними хімічними речовинами, зменшення біорізноманіття, порушення цілих екосистем) набуває катастрофічних масштабів. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України збирає дані про екологічні загрози, спричинені окупантами РФ, та розробляє план для їхньої подальшої ліквідації, а також активно працює над відновленням екологічних об'єктів після окупації.

О. Резнікова [3] вказує, що, наприклад, в США основними об'єктами можливого впливу ризиків і загроз визнаються як держава і населення загалом, так і критично важливі сфери, зокрема суспільні відносини, економіка, екологія, державне управління. Для оцінювання ризиків та ідентифікації загроз у певній галузі (сфері відповідальності) застосовують певні групи показників, серед яких: індикатори стану галузевої безпеки; імовірність реалізації загрози; масштаб можливих наслідків. Так, сьогодні екологічні ризики від ведення бойових дій на території нашої держави є очевидними. Відповідно до офіційного ресурсу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України «ЕкоЗагроза» [12] наслідки воєнних дій та вплив на довкілля на кінець 2023 року складають: 1) орієнтований розрахунок збитків, що нарахований екологічною інспекцією відповідно до затверджених методик дорівнює 2183 млрд грн (з них: атмосферне повітря – 1081,9 млрд грн; земельні ресурси – 1011,3 млрд грн;

водні ресурси – 81,7 млрд грн); 2) фактів, що задокументовані працівниками ДЕІ – 1478; фактів завдання шкоди та збитків внаслідок російської збройної агресії – 1832. При цьому 48631 шт знищеної техніки утворили 826715 тонн відходів та 80511 тонн викидів в атмосферу. Зазначимо, що кожен мешканець України має можливість слідкувати з зміною показників та додавати дані у застосунок «ЕкоЗагроза».

Окрім цього, велика увага приділяється розробці ефективних методів очищення та рекультивативі забруднених територій. Міністерство співпрацює з національними та міжнародними екологічними організаціями, науковими інститутами та волонтерськими групами для розробки та впровадження інноваційних технологій у сфері екологічного відновлення, що, безперечно, посилює безпекову складову екологічної політики держави у стратегічній перспективі.

Значну роль відіграє також робота із залученням громадськості та освітніх кампаній, спрямованих на підвищення свідомості громадян щодо екологічних проблем та необхідності їх вирішення. Заходи включають інформування про ризики для здоров'я, способи безпечного поводження в забруднених зонах та значення збереження природного середовища для майбутніх поколінь. Нарешті, Міністерство активно працює над залученням фінансової підтримки від міжнародних донорів та інвестиційних програм для реалізації екологічних проєктів. Зазначені заходи сприяють як відновленню екології після військових дій, так і допомагають створенню стійкої, екологічно чистої економіки в Україні навіть в умовах війни.

Однак, актуальність досліджень державної політики в екологічній сфері не вичерпується військовими діями на території України. Необхідно розуміти, що екологічна безпека стає все більш важливою у контексті глобальних екологічних викликів та їх впливу на здоров'я людини, економіку і стабільність суспільства. Сьогодні індустріалізація та неконтрольоване споживання природних ресурсів призводять до серйозного забруднення повітря, води та ґрунтів. Тож, перехід до відновлюваних джерел енергії та зменшення залежності від викопних палив є важливим аспектами екологічної політики.

Водночас зростання екологічно зумовлених захворювань також потребує інтегрованого підходу до екологічного управління та охорони здоров'я в контексті безпеки, що вимагає від науковців додаткової уваги у даному напрямі, оскільки така проблема існує і також потребує вирішення. Зазначене включає в себе не тільки дослідження прямих зв'язків між забрудненням довкілля та здоров'ям людини, але й розробку комплексних стратегій, які об'єднують екологічні, медичні та політичні аспекти. При цьому, значущим є встановлення систем моніторингу та раннього попередження про ризики для здоров'я, спричинені екологічними факторами, а також підвищення обізнаності громадськості щодо здорового способу

життя та впливу екології на здоров'я та безпеку життя.

Окрім зазначеного, залучення широкого кола стейкхолдерів, включаючи урядові установи, наукову спільноту, бізнес-сектор та громадянське суспільство, є критично важливим для розробки ефективних заходів щодо захисту здоров'я населення від негативного впливу забруднених екосистем. Політики та програми в сфері охорони здоров'я та екології повинні бути зорієнтовані на широкий перелік безпекових факторів: зменшення впливу шкідливих екологічних факторів, покращення якості повітря, води, забезпечення безпечних і здорових умов проживання.

О. Шевченко [2] розглядаючи проблематику забезпечення екологічної безпеки вказує на процеси суспільних трансформацій, що підвищують пріоритетність збереження довкілля, а отже, потребують від України вжиття відповідних термінових заходів. Разом з тим, зростаюча громадська свідомість щодо екологічних проблем стимулює попит на більш стійкі та екологічно відповідальні політики, що в свою чергу призводить до зміцнення законодавчих рамок, забезпечення впровадження інноваційних екологічних рішень та підвищення відповідальності компаній перед суспільством. Це також відкриває нові можливості для розвитку зелених технологій, підтримки відновлюваних джерел енергії та сприяння стійкому способу життя. У такому контексті, уряди та приватний сектор починають відігравати ключову роль у даних процесах, що включає в себе ресурсозберігаючі та енергоефективні практики. Враховуючи глобальні екологічні виклики, дана тенденція стає все більш актуальною та важливою для забезпечення майбутнього нашої держави.

Безпекові складові державної екологічної політики включають ряд критично важливих аспектів, спрямованих на забезпечення стійкості екосистем, здоров'я населення та захист природних ресурсів. Тож, можемо запропонувати напрями, що сприятимуть підвищенню ефективності державної політики в екологічній сфері в Україні з урахуванням описаних безпекових складових (Таблиця 1).

Представлений перелік напрямів, що формує основу ефективної екологічної політики держави і відповідає на погляд В. Бульби і В. Бірюкова концептуальним засадам державного регулювання формування та збереження екологічно безпечного середовища в Україні не є вичерпним [13]. Він здатен не тільки сприяти підвищенню ефективності державної політики в екологічній сфері, але й допоможе усунути негативні екологічні наслідки воєнних дій та забезпечити сталий розвиток в майбутньому. Зазначимо, що імплементація цих заходів вимагає комплексного підходу та співпраці між урядом, місцевими громадами, сферою охорони здоров'я та громадськими організаціями.

Безперечно, реалізація всіх наведених напрямів, що спрямовані за забезпечення безпеки та стійкості

природного середовища в нашій державі, в умовах війни не можлива, однак варто формувати певний дороговказ за кожним з них на стратегічну перспективу. Тож, кожен напрям потребує

постійного інформаційного оновлення та актуальних досліджень для забезпечення швидкої реакції на екологічні виклики у післявоєнний період.

Таблиця 1. Напрями підвищення ефективності державної політики в екологічній сфері та їх характеристика

Напрямок	Характеристика
Створення дієвої системи моніторингу/оцінки екологічних ризиків	розробка та впровадження комплексної системи моніторингу довкілля для виявлення та оцінки екологічних ризиків в умовах змін, особливо в зонах воєнних дій з урахуванням досвіду розвинутих країн світу
Розробка адаптивних екологічних стратегій на основі отриманого досвіду	формування коротко- та довгострокових стратегій, які здатні адаптуватися до змінних умов та швидко реагувати на поточні екологічні виклики
Інтеграція екологічних політик у різні галузі життєдіяльності суспільства	включення екологічних аспектів у стратегічне планування різних секторів, таких як економіка, урбаністика, аграрний сектор, для створення балансу між економічним розвитком та захистом довкілля
Розширення міжнародного співробітництва та залучення всіх стейкхолдерів	налагодження та поглиблення співпраці з міжнародними організаціями та країнами для обміну досвідом, залучення експертизи та впровадження кращих практик у сфері екології
Підвищення екологічної обізнаності та участі громадськості	розвиток освітніх програм та кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності громадян про важливість екологічних питань та спонукання до активної участі в екологічних ініціативах
Використання сучасних технологій для захисту довкілля	інтеграція новітніх технологій і наукових розробок у сфері екології для ефективного управління природними ресурсами, мінімізації забруднення та відновлення пошкоджених екосистем
Постійний розвиток зеленої інфраструктури	створення зелених зон, парків та зон відпочинку для забезпечення якісних умов життя
Розробка та реалізація політики відновлення та очищення екосистем	сприяння залученню інвестицій в технології та проекти з очищення та відновлення забруднених територій; розробка та реалізація стратегій для запобігання і реагування на екологічні катастрофи та надзвичайні ситуації
Покращення умов здорового харчування всіх прошарків населення	сприяння місцевому органічному сільському господарству та підтримка ринків свіжих продуктів
Забезпечення доступу до якісної медичної допомоги та підтримка досліджень та розвитку в галузі охорони здоров'я	підвищення доступності та якості медичних послуг, особливо в районах з високим рівнем екологічного забруднення. фінансування досліджень, що спрямовані на вивчення впливу забруднених екосистем на здоров'я та розробку нових методів лікування та профілактики.
Зміна законодавчої та нормативної база відповідно до реалій	розробка і удосконалення законодавства, що регулює діяльність, пов'язану з використанням природних ресурсів, охороною довкілля та забезпеченням екологічної безпеки

Джерело: запропоновано авторкою

Висновки. Враховуючи широкий перелік викликів сьогодення щодо екологічної безпеки держави, суспільства та людини, забезпечення такої безпеки стає невіддільною частиною життєдіяльності, вимагаючи системного підходу та активної взаємодії всіх секторів суспільства. Тож, громадянське суспільство має виступати головним драйвером у процесі формування державної екологічної політики в умовах сьогодення. Без чіткого розуміння суспільством широкого переліку проблематики екологічної сфери неможливо досягти прогресивних змін. Однак, розуміючи те, що в Україні ведуться активні бойові дії і відсутні

можливості формування повноцінної реакції на екологічні дії, важливо сформулювати гнучку екологічну політику на різних рівнях публічного управління, яка здатна максимально ефективно адаптуватися до змінних умов та забезпечити швидке реагування на екологічні кризи. Зазначене передбачає розробку та впровадження коротко- та довгострокових стратегій, які забезпечують не тільки негайне реагування на екологічні наслідки воєнних дій, але й створення стійкої основи для відновлення та захисту екології в мирний період. У цьому контексті, особливу увагу слід приділяти інтеграції екологічної політики у різні галузі, включаючи

економіку, урбаністику, аграрний сектор, що дозволить враховувати екологічні аспекти у всіх ключових сферах розвитку країни.

Також важливим аспектом є активізація міжнародного співробітництва та залучення експертизи та досвіду з інших країн, що дозволить Україні не тільки вирішувати власні екологічні проблеми, але й вносити вклад у глобальні екологічні ініціативи. Тож, захист навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки вимагають усвідомленої та відповідальної позиції кожного члена суспільства, а також ефективного використання сучасних технологій і наукових розробок для мінімізації негативного впливу на довкілля та здоров'я людей.

Список літератури

1. Хилько М.І. (2017). *Екологічна безпека України* : навчальний посібник. К. 267 с.
2. Шевченко О.А. (2021). Екологічна та продовольча безпека як складові забезпечення економічної безпеки України у стратегічному форматі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. С. 110-117. Retrieved from <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/20.pdf>
3. Резнікова О.О. (2022). *Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища* : монографія. К. : НІСД. 532 с.
4. *Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union* : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. 1162 p. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-43-3/2.24>
5. Гасвський І.В. (2019). Екологічна політика держави: сутність, основні концепції та підходи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. Том 30 (69). № 4. С. 42-46. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2019.4/08>
6. Коленов О. (2016). Сутність екологічної політики в контексті державного управління. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. С. 136-141. Retrieved from https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol4/20_2016.pdf
7. Заблodsка І.В., Чепу Ю.В. *Проблеми та перспективи екологічної політики в Україні*. Retrieved from <http://surl.li/pflel>
8. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР
9. Верховна Рада України; Конституція України, Конституція від 28.06.1996 № 254к/96-ВР
10. Національна екологічна політика. Офіційний вебсайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів. Retrieved from <https://mepr.gov.ua/diyalnist/natsionalna-ekologichna-polityka/>
11. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII
12. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів «ЕкоЗагроза». Retrieved from <https://ecozagroza.gov.ua/>
13. Бульба В.Г. Бірюков В.В. (2021). Концептуальні засади державного регулювання формування та збереження екологічно безпечного середовища в Україні. *RS Global Sp. z O.O., Poland, International Journal of Innovative Technologies in Economy*, 2 (34). Retrieved from <https://rsglobal.pl/index.php/ijite/article/view/2014/1782>

References (transliterated)

1. Khylyk M.I. (2017) .*Ekolohichna bezpeka Ukrainy: Navchalnyi posibnyk*. K. 267 ark.
2. Shevchenko O.A. (2021). *Ekolohichna ta prodovolcha bezpeka yak skladovi zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy u stratehichnomu formati*. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu*. S. 110-117. Retrieved from <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/20.pdf>
3. Reznikova O.O. (2022). *Natsionalna stiiikist v umovakh minlyvoho bezpekovooho seredovyschha* : monohrafiia. K. : NISD. 532 s.
4. *Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union* : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. 1162 p. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-43-3/2.24>
5. Haievskiy I.V. (2019). *Ekolohichna polityka derzhavy: sutnist, osnovni kontseptsii ta pidkhody*. Tom 30 (69). № 4. S. 42-46. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2019.4/08>
6. Kolienov O. (2016). *Sutnist ekolohichnoi polityky v konteksti derzhavnogo upravlinnia*. S. 136-141. Retrieved from https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol4/20_2016.pdf
7. Zablodska I.V., Chepa Yu.V. *Problemy ta perspektyvy ekolohichnoi polityky v Ukraini*. Retrieved from <http://surl.li/pflel>
8. *Pro Osnovni napriamy derzhavnoi polityky Ukrainy u haluzi okhorony dovkillia, vykorystannia pryrodnykh resursiv ta zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky*. *Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 05.03.1998 № 188/98-VR*
9. *Verkhovna Rada Ukrainy; Konstytutsiia Ukrainy, Konstytutsiia vid 28.06.1996 № 254k/96-VR*
10. *Natsionalna ekolohichna polityka. Ofitsiinyi vebсайт Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv*. Retrieved from <https://mepr.gov.ua/diyalnist/natsionalna-ekologichna-polityka/>
11. *Pro Osnovni zasady (stratehiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku Zakon Ukrainy vid 28.02.2019 № 2697-VIII*
12. *Ofitsiinyi resurs Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv «EkoZahroza»*. Retrieved from <https://ecozagroza.gov.ua/>
13. *Bulba V.H. Biriukov V.V. (2021). Kontseptualni zasady derzhavnogo rehuliuвання formuvannia ta zberezhenia ekolohichno bezpechnoho seredovyschha v Ukraini*. *RS Global Sp. z O.O., Poland, International Journal of Innovative Technologies in Economy* 2 (34). Retrieved from <https://rsglobal.pl/index.php/ijite/article/view/2014/1782>

Надійшла (received) 28.10.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Михайловська Ольга Вікторівна (Mykhailovska Olena) – Національний університет «Чернігівська політехніка», доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри менеджменту та адміністрування, м. Чернігів, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-2292>

Н.В. СТАТІВКА, Ж.О. БОЙКО

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті досліджено роль держави у розвитку сільської соціальної інфраструктури для покращення якості життя населення. Визначено засоби впливу держави на розвиток сільської соціальної інфраструктури в Україні: фінансова підтримка; створення програм і стратегій; забезпечення доступу до якісної освіти; забезпечення фінансової підтримки для лікарень та медичних закладів; розвиток та удосконалення транспортної і комунікаційної інфраструктури; встановлення стандартів якості для сільської соціальної інфраструктури.

Ключові слова: державне регулювання, інфраструктура, сільська соціальна інфраструктура, якість життя населення, сільське населення, управління соціальною інфраструктурою.

N. V. STATIVKA, Z. O. BOYKO

THE ROLE OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INFRASTRUCTURE TO IMPROVE THE QUALITY OF LIFE OF THE RURAL POPULATION

The article examines the role of the state in the development of rural social infrastructure to improve the quality of life of the population. The means of state influence on the development of rural social infrastructure in Ukraine are determined: financial support; creation of programs and strategies; ensuring access to quality education; providing financial support for hospitals and medical institutions; development and improvement of transport and communication infrastructure; setting quality standards for rural social infrastructure.

Key words: state regulation, infrastructure, rural social infrastructure, quality of life of the population, rural population, social infrastructure management.

Постановка проблеми. Сільська інфраструктура, що включає освіту, охорону здоров'я, транспорт, житлово-комунальні послуги, культуру та дозвілля, відіграє ключову роль у забезпеченні якості життя сільського населення. Якість життя, в свою чергу, визначається рівнем доступу до цих послуг.

Держава відіграє важливу роль у забезпеченні та розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості, через прийняття законів та нормативних акти, субсидій та грантів на розвиток сільської інфраструктури, прямих інвестицій в будівництво та ремонт шкіл, лікарень, доріг, мостів, житлових будинків, культурних центрів та інших об'єктів соціальної інфраструктури. Однак незважаючи на зусилля держави, соціальна інфраструктура в сільській місцевості України все ще залишається недостатньо розвинутою. Найгострішою проблемою є повномасштабна військова агресія Росії, що призвела до значних руйнувань у сільській місцевості, а також до зменшення доходів сільського населення, що посилює дію таких факторів як нестача фінансування, низька щільність населення в сільській місцевості ускладнює та відтік молоді з сільської місцевості призводить до зменшення попиту на послуги та ускладнює їх надання.

Незважаючи на ці труднощі, держава має вжити заходів для покращення якості життя сільського населення. Це необхідно для того, щоб люди, які живуть у сільській місцевості, мали такі ж можливості, як і люди, які живуть у містах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та підвищення якості життя сільського населення

досліджуються в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед них: Андрусин Н.І. [1], Біль М. [2], Гукалова І.В. [3], Клуб А.І. [4], Павлов О.І. [5], Палійчук Є.С. [5], Третяк В.П. [6], Никифорова В.Г. [7], Черенько Л.М., [9] Полякова С.В. [9] та ін. Ідеї та положення, викладені у працях даних авторів, послужили основою для подальшого розвитку соціальної інфраструктури. Однак, незважаючи на численні дослідження вони мають загальнонауковий зміст і характеризуються більш описовим характером.

Метою статті є дослідження впливу держави на розвиток соціальної інфраструктури спрямованої на підвищення якості життя сільського населення та надання пропозицій з його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Розвиток соціальної інфраструктури в сільській місцевості є важливим фактором забезпечення якості життя сільського населення. Держава відіграє ключову роль у цьому процесі.

Проголошення України соціальною державою свідчить про спрямованість влади на підвищення добробуту та якості життя громадян, приділяючи особливу увагу вирішенню демографічних, освітніх та медичних проблем.

Держава може використовувати різні засоби для впливу на якість життя сільського населення серед них фінансова підтримка; створення інфраструктури; підтримка сільського господарства; розвиток освіти та охорони здоров'я; створення робочих місць [1].

Якість життя сільського населення є важливою для загального розвитку країни. Сільське населення

становить значну частину населення України, і його добробут є важливим для економічного зростання та соціальної стабільності. Якісне життя сільського населення включає в себе: доступ до якісного житла, інфраструктури, освіти та охорони здоров'я; можливість отримання гідного доходу; доступ до культурних та соціальних благ; можливість брати участь у прийнятті рішень, що стосуються життя громади [3, с. 19].

Аналіз досягнення задовільного рівня та рівня життя населення проводиться як на державному, так і на громадському рівні. Проте ми вважаємо, що поняття «рівень» і «якість» життя не є синонімами. Якість життя залежить від обставин людського існування, таких як якість їжі (без ГМО та консервантів) і питної води, а також від стану повітря (без забруднення). Люди часто пов'язують високу якість життя з досягненням особистого добробуту якомога повніше, мінімізуючи споживання. Основними факторами, які сприяють об'єктивній оцінці якості життя, є житлові умови, розвиток освіти, доступ до медичної допомоги та соціального забезпечення.

Для оцінки рівня життя служать такі кількісні показники, як валовий національний продукт на душу населення, середня заробітна плата, наявність житла, витрати на охорону здоров'я та освіту [9, с. 28]. Однак важливо зазначити, що поняття рівня життя обмежене за обсягом і може бути виміряно лише кількісними показниками. З іншого боку, визначення якості життя є більш складним завданням, яке не можна аналізувати виключно через соціально-економічні фактори. Це потребує перевірки суб'єктивних критеріїв, у тому числі оцінки умов життя самими громадянами. Такі фактори, як якість навколишнього середовища, задоволення духовних потреб, соціальна адаптація в суспільстві, та інші відіграють вирішальну роль в оцінці загальної якості життя.

Відповідно до нашої точки зору, якість життя населення слід сприймати як багатогранну структуру, яка охоплює соціально-економічний статус конкретного регіону. Ця основа сприяє цілісному розвитку характеру та потенціалу особистості, що базується на вищому стандарті освіти, охорони здоров'я та культурного збагачення. Це також охоплює комфортні та безпечні умови життя, справедливі умови праці та заробітну плату, підвищення особистого добробуту, а також громадську та соціальну стабільність.

Одним з вагомих факторів підвищення якості життя сільського населення є розвиток соціальної інфраструктури.

Розвиток соціальної інфраструктури села залежить від різноманітних факторів і має свої особливості. Моделі розселення сільських громад відіграють значну роль у формуванні соціальної інфраструктури цих територій. Отже, розміщення та зростання об'єктів соціальної інфраструктури визначаються цими схемами розселення. У великих сільських населених пунктах заклади соціальної інфраструктури більш поширені та розосереджені. І навпаки, у менших населених пунктах часто відсутні

навіть найнеобхідніші об'єкти соціальної інфраструктури. Визнаючи це, В. П. Третяк пропонує класифікувати поселення за рівнем забезпеченості соціальною інфраструктурою. Ця класифікація включає такі категорії, як: позбавлені об'єктів соціальної інфраструктури, володіють окремими об'єктами, мають комплекс об'єктів, функціонують як місцеві сервісні центри та виконують функції регіональних сервісних центрів з більш широким спектром послуг для задоволення потреб населення [8, с. 51]. Крім того, такі міста, як Київ, Харків, Львів, Одеса та інші, відомі своєю здатністю надавати унікальні спеціалізовані послуги.

Функціонування об'єктів соціальної інфраструктури села потребує значно вищих витрат порівняно з міською територією через такі чинники, як густина сільського населення, стан дорожньої мережі, розміри сільських населених пунктів із відповідним населенням. Отже, ефективність цих об'єктів соціальної інфраструктури стає складним питанням, що часто робить їх нездатними до належного функціонування.

Унікальність сільськогосподарського виробництва має значний вплив на соціальну інфраструктуру. Робота в сільському господарстві є нерегулярною та сезонною, що безпосередньо впливає на коливання попиту на послуги соціальної інфраструктури. Саме в період мінімальних сільськогосподарських робіт спостерігається найбільший попит на ці послуги [2]. Крім того, певні об'єкти соціальної інфраструктури задовольняють потреби сільських громад, допомагаючи в особистих і побутових справах, наприклад, приймальні та заготівельні пункти, а також спеціалізовані структури для управління селянськими подвір'ями та реалізації їхньої продукції. Крім того, важливо враховувати, що сільська місцевість має обмежений попит на духовні послуги через часові обмеження, з якими стикаються сільські жителі при веденні особистого господарства.

Соціальна інфраструктура села демонструє нижчий рівень безпеки для населення порівняно з міською територією. Крім того, спостерігається нестача виробничих фондів та установ для їх підтримки, а також нижча якість матеріально-технічних ресурсів. Кадрове забезпечення села також значно гірше порівняно з аналогічними закладами в містах [4]. Як наслідок, у сільській місцевості спостерігається більша частка старих та аварійних будівель, а також нижчий рівень оснащеності та освіченості персоналу соціальної сфери. Як наслідок, соціальна інфраструктура сільської місцевості неспроможна надавати якісні послуги, що негативно впливає на загальну якість життя та утримання висококваліфікованих спеціалістів у селі.

У науковій літературі переконливо стверджується, що більш високі темпи економічного зростання в певній географічній зоні ведуть до більших можливостей для інвестування в соціальну інфраструктуру [6, с. 67]. Зрештою, ці інвестиції приносять віддачу через підвищення продуктивності праці, залучення працівників і загальну фінансову

стабільність підприємства. Крім того, добре розвинена соціальна інфраструктура, як правило, сприяє створенню згуртованих трудових колективів, зменшує плинність кадрів, підвищує привабливість і статус сільськогосподарської праці та пом'якшує міграцію сільського населення.

Неналежний стан соціальної інфраструктури, безсумнівно, є причиною погіршення демографічної ситуації, зокрема, підвищення смертності, зниження народжуваності, міграції населення із сільської місцевості та, зокрема, виїзду молоді у розквіті працездатних років [5, с. 19]. Крім того, соціальна інфраструктура має значний вплив на віковий склад сільського населення. Вона відіграє вирішальну роль у задоволенні різноманітних потреб сільського населення, включаючи підвищення культурних та освітніх стандартів, надання різноманітних можливостей відпочинку та задоволення духовних потреб.

Засоби впливу держави на розвиток сільської соціальної інфраструктури в Україні можуть бути різноманітні і охоплювати різні сфери. Нижче наведено деякі ключові аспекти, які держава може використовувати для підтримки розвитку сільської соціальної інфраструктури:

1. Прийняття законів, які стимулюють розвиток сільської соціальної інфраструктури: закони про податкові пільги для підприємств, які інвестують у розвиток сільських територій; закони про земельні реформи, які полегшують доступ до землі для фермерів та інших підприємців [7, С. 196]. Вдосконалення законодавства про місцеве самоврядування: розширення повноважень місцевих громад у питаннях розвитку соціальної інфраструктури; збільшення фінансової автономії місцевих громад.

2. Фінансова підтримка включає в себе надання субсидій і грантів для будівництва та реконструкції соціальних об'єктів в сільських населених пунктах, таких як школи, лікарні, культурні центри тощо [10, с. 36]. Забезпечення доступу до кредитів для селянських господарств та малих підприємств, які працюють у сфері соціальної інфраструктури.

3. Розробка і реалізація державних програм та стратегій, спрямованих на підтримку розвитку сільської соціальної інфраструктури. Програми підтримки малого та середнього бізнесу, які створюють робочі місця та стимулюють економічний розвиток сільських територій. Визначення пріоритетних напрямків розвитку інфраструктури і створення планів для їх втілення.

4. Залучення коштів міжнародних організацій для фінансування проектів розвитку сільської соціальної інфраструктури: Світовий банк; Європейський Союз; ПРООН [9, с. 21]. Вивчення кращих практик розвитку сільської соціальної інфраструктури в інших країнах. Впровадження цих практик в Україні.

5. Інформаційна та методична підтримка: надання інформації про можливості отримання державної підтримки; створення веб-сайтів та інформаційних центрів; проведення семінарів та тренінгів для місцевих громад; надання методичної

допомоги у розробці проектів розвитку сільської соціальної інфраструктури; консультування з боку фахівців.

6. Розвиток та удосконалення транспортної і комунікаційної інфраструктури для полегшення доступу до сільських районів. Будівництво та модернізація соціальних об'єктів, таких як бібліотеки, спортивні майданчики та інші громадські простори.

7. Встановлення стандартів якості для соціальної інфраструктури в сільських районах. Здійснення контролю та регулювання для забезпечення ефективного використання ресурсів та підтримки сталого розвитку.

Ці заходи можуть бути частиною комплексної стратегії для покращення життя населення в сільських районах та створення сприятливого середовища для їхнього розвитку.

Висновки. Добробут і загальна якість життя населення є багатогранною системою, яка охоплює соціально-економічний статус конкретної території. Ця система відіграє вирішальну роль у сприянні всебічному розвитку індивідів, спираючись на такі фактори, як доступ до якісної освіти, охорони здоров'я та культурних можливостей, а також наявність комфортних і безпечних умов життя, справедливі умови працевлаштування та заробітної плати, а також постійне підвищення особистого добробуту, суспільного добробуту та соціальної стабільності.

Існуючі підходи до аналізу соціального розвитку та якості життя в країні мають певні проблеми. Ці методи не мають чітких цілей і стандартів, є надто складними з численними індикаторами та не враховують територіальні варіації цих індикаторів та їх відповідного рейтингу. Крім того, ці методи надають лише загальний огляд і конкретні критерії загального рівня життя всього населення, не розрізняючи міські та сільські райони в Україні чи різні регіони країни.

Соціальна інфраструктура служить основою для виробництва та використання соціально-економічних послуг, підтримки добробуту та засобів до існування населення при підтримці задовільного рівня життя в країні.

Створення ефективної соціальної інфраструктури потребує державного регулювання, яке охоплює удосконалення законодавчої бази, фінансову та інформаційну підтримку, встановлення стандартів якості, пов'язаних з природою, працею та витратами, які сприяють доступності об'єктів сільської соціальної інфраструктури.

Досягнення бажаного результату щодо якості життя не може бути за допомогою окремих, ізольованих процесів для кожного сприяючого засобу. Натомість саме спільна дія цих засобів, що діють разом, діючи на державному рівні, гарантує бажаний рівень якості життя для сільських громад. Це, у свою чергу, сприяє соціально-економічному розвитку сільської місцевості.

Список літератури

1. Андрусин Н.І. (2022). Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. № 37. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-42>
2. Біль М. (2023). Проблеми розвитку соціальної інфраструктури як детермінанти соціальної вразливості населення карпатського регіону України. *Економіка та суспільство*. № 52. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-2>
3. Гукалова І.В. (2009). *Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація*. Київ : Друкарня МВС України. 347 с.
4. Клуб А.І. (2013). Державне регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 3. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=589>
5. Павлов О.І. (2009). *Сільські території України: функціонально-управлінська модель* : монографія. Одеса : Астро-принт. 344 с.
6. Палійчук Є.С. (2014). *Соціальна інфраструктура села: організаційно-економічні передумови і механізми регулювання* : монографія. Держ. ВНЗ "Ужгород. нац. ун-т". Ужгород: АУТДОР-ШАРК, 169 с.
7. Серьогіна-Берестовська О. (2019). Вплив держави на розвиток соціальної інфраструктури в малих містах. *Публічне урядування*. № 1 (16). С. 195-205.
8. Третяк В.П. (2014). *Управління розвитком соціальної інфраструктури України в умовах глобалізації* : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 317 с.
9. *Якість життя населення регіону: аналіз, прогнозування, соціальна політика* : монографія (2012). Під редакцією Никифоренка В.Г. Одеса : Атлант. 316 с.
10. *Якість життя населення України та перші наслідки війни*. (2023). Черенко Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А.; Електронне видання. Київ : Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Retrieved from https://idss.org.ua/arhiv.MonoGRAfija_yakist.pdf

References (transliterated)

1. Andrusyshyn N.I. (2022). Sotsialna vrazlyvist naseleennia: defynitsii, pidkhody do rozuminnia ta otsiniuvannia. *Ekonomika ta suspilstvo*. № 37. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-42>
2. Bil M. (2023). Problemy rozvytku sotsialnoi infrastruktury yak determinanty sotsialnoi vrazlyvosti naseleennia karpatskoho rehionu Ukrainy. *Ekonomika ta suspilstvo*. № 52. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-2>
3. Hukalova I.V. (2009). *Yakist zhyttia naseleennia Ukrainy: cuspilno-heografichna kontseptualizatsiia*. Kyiv : Drukarnia MVS Ukrainy. 347 s.
4. Klub A. I. (2013). Derzhavne rehuliuвання sotsialno-ekonomichnoho rozvytku silskykh terytorii v Ukraini. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 3. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=589>
5. Pavlov O.I. (2009). *Silski terytorii Ukrainy: funktsionalno-upravlinska model* : monohrafiia. Odesa : Astro-prynt. 344 s.
6. Paliichuk Ye.S. (2014). *Sotsialna infrastruktura sela: orhanizatsiino-ekonomichni peredumovy i mekhanizmy rehuliuвання* : monohrafiia. Derzh. VNZ "Uzhhorod. nats. un-t". Uzhhorod: AUTDOR-ShARK. 169 s.
7. Serohina-Berestovska, O. (2019). Vplyv derzhavy na rozvytok sotsialnoi infrastruktury v malykh mistakh. *Publichne uriaduvannia*. № 1 (16). S. 195-205.
8. Tretiak V.P. (2014). *Upravlinnia rozvytkom sotsialnoi infrastruktury Ukrainy v umovakh hlobalizatsii* : monohrafiia. Kharkiv : KhNU imeni V.N. Karazina. 317 s.
9. *Yakist zhyttia naseleennia rehionu: analiz, prohnouzuvannia, sotsialna polityka* : monohrafiia. (2012). Pid redaktsiieiu Nykyforenka V.H. Odesa : Atlant. 316 s.
10. *Iakist zhyttia naseleennia Ukrainy ta pershi naslidky viiny*. (2023). Cherenko L.M., Poliakova S.V., Shyshkin V.S., Reut A.H., Krykun O.I., Kohatko Yu.L., Zaiats V.S., Klymenko Yu.A.; Elektronne vydannia. Kyiv : Nats. akad. nauk. Ukr., In-t demohr.ta sots. doslidzh. im. M.V. Ptukhy. Retrieved from https://idss.org.ua/arhiv.MonoGRAfija_yakist.pdf

Надійшла (received) 08.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Статівка Наталія Валеріївна (Stativka Nataliia) – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри управління персоналом та підприємництва Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-2600>;

Бойко Жанна Олексіївна (Boiko Zanna) – Східний апеляційний господарський суд, заступник керівника апарату, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, аспірант кафедри управління персоналом та підприємництва Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9424-6655>

УДК 711.4:364.4-054.7

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.16

Л.М. ГРЕНЬ, А.М. СОСПАТРОВ

ІНІЦІАТИВНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗАНЕДБАНИХ БУДІВЕЛЬ ЯК СПОСІБ ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ ЖИТЛА ДЛЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

У статті наведено приклади лідерства представників інституцій громадянського суспільства, волонтерів, які в ініціативному порядку і в партисипативний спосіб реконструюють будівлі, допомагають поселити внутрішньо переміщених осіб, які постраждали внаслідок бойових дій, спричинених російською агресією. Доведено, що реконструкція наявних будинків є ефективним і швидким способом забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом.

Наведено приклади реалізації проєктів Українського фонду соціальних інвестицій (УФСІ). Донорами проєкту в різні роки були уряди ФРН (KfW), Японії (JSDF), Швеції (SIDA), Великої Британії (DFID), Світовий банк, Європейський Союз, Фонд імені Чарльза Стюарта Мотта, Канадська агенція міжнародного розвитку, Міжнародний фонд «Відродження», Програма розвитку ООН щодо реконструкції наявних як житлових, так і нежитлових будівель з метою облаштування житла для внутрішньо переміщених осіб, що створює умови для плідної співпраці з іноземними донорами, продуктивного та прозорого залучення фінансових ресурсів.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, громадянське суспільство, волонтери, реконструкція, інвестиції, житло, донори проєкту, територіальна громада, закордонний досвід.

L.M. HREN, A.M. SOSIPATROV

INITIATIVE RECONSTRUCTION OF NEGLECTED BUILDINGS AS A WAY OF FORMING HOUSING FUNDS FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS

The article provides examples of the leadership of representatives of civil society institutions, volunteers who proactively and participatoryly reconstruct buildings, help resettle internally displaced persons who suffered as a result of hostilities caused by Russian aggression. It has been proven that the reconstruction of existing buildings is an effective and quick way to provide internally displaced persons with housing.

Examples of the implementation of projects of the Ukrainian Social Investment Fund (UFSI) are given. Donors of the project in different years were the governments of Germany (KfW), Japan (JSDF), Sweden (SIDA), Great Britain (DFID), the World Bank, the European Union, the Charles Stewart Mott Foundation, the Canadian International Development Agency, the International Renaissance Foundation, the UN Development Program for the reconstruction of existing residential and non-residential buildings with the aim of arranging housing for internally displaced persons, which creates conditions for fruitful cooperation with foreign donors, productive and transparent involvement of financial resources.

Key words: internally displaced persons, civil society, volunteers, reconstruction, investments, housing, project donors, territorial community, foreign experience.

Постановка проблеми. Через російську агресію життя мільйонів громадян України опинилося під загрозою. В багатьох регіонах є руйнування житлових будинків, об'єктів соціальної сфери та інженерної інфраструктури. Мільйони українців залишили свої домівки: значна частина виїхала за кордон, решта евакуювалася до більш безпечних регіонів. За офіційною інформацією Міжнародної організації з міграції (International Organization For Migration), станом на червень 2023 р. в Україні близько 5,1 млн. людей є внутрішньо переміщеними особами (ВПО) [10]. Таке внутрішнє переміщення гостро потребує забезпечення їх житлом та створення умов для праці, щоб якнайшвидше залучити ВПО до відновлення

України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. 30 грудня 2023 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо деяких питань забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом для тимчасового проживання» від 08 листопада 2023 р. № 3446-IX. Як і вбачається з його назви, норми Закону вносять зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII [4].

Дослідженню проблем загальнотеоретичних особливостей правового статусу ВПО в Україні під час війни як в найгостріший період суспільно-

правової аномії, коли усі громадяни держави зазнають негативного впливу воєнних дій, присвячена робота В. Завального [2]. Дієвість нормативно-правових документів щодо надання допомоги ВПО на прикладі роботи Департаменту соціального захисту населення Полтавської області розкрито у дослідженні Л. Грень, І. Хмирова, С. Карлюка [1]. У статті І. Мельник досліджено проблематику ВПО, виявлено неоднорідність та специфічні характеристики цієї категорії як об'єкта соціальної роботи; проаналізовано сфери існування ВПО, через які відбувається адаптація до нових умов життя [5]. Проте, не мала міста висвітлення у наукових дослідженнях проблема забезпечення житла ВПО шляхом реконструкції занедбаних будівель.

Метою статті є розгляд ініціативної реконструкції занедбаних будівель як спосіб формування фондів житла для внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу. Основними підходами до вирішення питання відбудови житла після війн та катастроф є забезпечення транзитним та тимчасовим житлом; будівництво нового житла; відбудова власними силами, коли відбудова житла здійснюється власними силами мешканця, але сторонні установи постачають матеріали та послуги; фінансування відбудови, коли відновлення житла здійснюється мешканцем за фінансової допомоги зовнішніх структур.

Для забезпечення житлом значної кількості ВПО розглядаються різні можливі варіанти:

- розміщення в наявних об'єктах житлового фонду;
  - використання об'єктів соціальної сфери для тимчасового проживання;
  - реконструкція не використовуваних гуртожитків та баз відпочинку;
  - перепрофілювання нежитлових об'єктів під житло;
  - монтаж модульних/контейнерних містечок;
  - будівництво капітального соціального житла.
- Управління Верховного комісара ООН у справах біженців наводить такі характеристики «адекватного» житла:
- захист прав власності;
  - доступність послуг, матеріалів, комунікацій та інфраструктури;
  - фінансова та фізична доступність;
  - придатність для проживання;
  - розташування;
  - культурна відповідність.

Досягнення цих вимог можливе лише шляхом будівництва/реконструкції постійного капітального житла, яке здатне забезпечити мешканців належним рівнем фізичного комфорту, сприяти їх соціальній адаптації та залученню до економічної активності. Будівництво/реконструкція капітального житла, на відміну від тимчасових модульних варіантів житла, потребує ґрунтового підходу до планування, проектування, будівництва та введення в експлуатацію, оскільки таке житло розглядається ВПО як постійне, формує нові місцеві соціальні групи, створює додатковий благоустрій.

Гарним прикладом реконструкції наявних як житлових, так і нежитлових будівель з метою облаштування житла для ВПО була реалізація проєктів Українського фонду соціальних інвестицій (УФСІ). Донорами проєкту в різні роки були уряди ФРН (KfW), Японії (JSDF), Швеції (SIDA), Великої Британії (DFID), Світовий банк, Європейський Союз, Фонд імені Чарльза Стюарта Мотта, Канадська агенція міжнародного розвитку, Міжнародний фонд «Відродження», Програма розвитку ООН. Найбільш репрезентативними серед усіх є проєкти УФСІ: проєкт «Сприяння розвитку соціальної інфраструктури УФСІ V» протягом 2015-2019 рр. (14 млн. євро) та проєкт «Сприяння розвитку соціальної інфраструктури УФСІ VI» протягом 2018-2022 рр. (14 млн. євро). Донором проєктів є уряд ФРН (через KfW). Мета – створення житла для ВПО, вдосконалення інфраструктури соціальної сфери (шкіл та дитячих садків) у територіальних громадах, які приймають ВПО.

Задля створення належних умов проживання ВПО було використано, здебільшого, нежитлові приміщення комунальної власності територіальних громад, а саме: колишні гуртожитки, готелі, полишені житлові будинки й адміністративні будівлі або частини таких будівель. Більшість із них роками перебували у занедбаному стані. Основними видами будівельних робіт, які виконувались за кошти гранту були заміна покрівель, вікон та дверей, ремонт фундаментів, утеплення фасадів та зміцнення перекриття, встановлення нових систем опалення та водопостачання, а також виконання внутрішнього та зовнішнього оздоблення. Від 2015 р. у рамках цих двох проєктів на 17 об'єктах чотирьох областей України УФСІ було облаштовано 119 квартир та 192 кімнати в гуртожитках для розміщення 700 ВПО, а також відібрано 26 наступних об'єктів (субпроєктів) для впровадження, з яких 13 – житлових (первинні субпроєкти), а також 4 школи й 8 дитячих садків (вторинні субпроєкти). Для відображення реалізації завдань створено інтерактивну карту об'єктів проєкту.

Закордонний досвід. 1992 року GTZ (ФРН) відремонтував і реконструював низку комунальних та господарських будівель, які були пошкоджені під час війни в Хорватії, для розміщення біженців із сусідньої Боснії та Герцеговини. Загалом було реконструйовано та переобладнано на колективні притулки 39 будівель із санвузлами, основними меблями, опаленням. У цих будівлях було розміщено близько 12 тис. людей. Реконструйовано було будівлі готелів, громадських будівель, казарм та фабрик. Вартість виконаних робіт на 1 біженця становила 600 євро.

На Балканах було реалізовано проєкт самопомоги з відбудови житла «Self-help housing in the Balkans, 1993–2000: SIDA's experience». Мета – будівництво мешканцями власного житла з допомогою родичів та друзів. Підтримка надавалася в оплаті й винайманні фахівців для виконання технічно складних завдань будівництва. В основному за рахунок проєкту самопомоги SIDA профінансувала ремонтні та реконструкційні роботи з близько 6400 будинків у Боснії та Герцеговині, 850 – у Хорватії та понад 1300 –

у Косові. За висновком SIDA, проєкт із самопомогі був на 40 % дешевшим порівняно з будівництвом житла із залученнями підрядників. Люди дбали про якість будівництва, оскільки будували для себе. Багато хто вважав за краще виконувати роботу самостійно, оскільки не довіряли підрядникам у питаннях якості виконання робіт. Такий підхід може бути прийнятним в Україні для відбудови власного житла садибного типу як на місці зруйнованих будівель, так і в територіальних громадах, куди переїхали ВПО, за умови надання їм земельних ділянок для індивідуального будівництва [3].

Кращий закордонний досвід з реконструкції житлових будівель для ВПО є прикладом для України. Так, в Івано-Франківську небайдужі взяли на себе відновити гуртожиток, щоб поселити до нього ВПО. На початку березня 2022 р. професорка катедри фінансів Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (ІФНТУНГ) Ліліана Гораль запропонувала відновити гуртожиток, що кілька років стояв пустою в центрі міста.

Університет нафти і газу має багато гуртожитків – усі передані для заселення. Цей був нежилим понад п'ять років: ані електрики, ані води, ані тепла в ньому не було. Університети можуть ремонтувати гуртожитки, лише якщо вони є на самоокупності. Оскільки у гуртожитку ніхто не проживав, то й коштів на його ремонт не було.

Заручившись підтримкою ректора університету, Ліліана Гораль зробила допис до Фейсбук про те, що варто було б надати гуртожитку № 1 друге життя, й закликала колишніх студентів та співробітників долучитися до такої ініціативи. Того часу до Івано-Франківська щодоби прибувало по кілька евакуаційних потягів, та їх пасажирів ночували хто де: спортивні зали, школи, дитячі садки, складські приміщення заводів. Поселення відбувалося хаотично, місць бракувало. А в університеті тим часом простоював порожній гуртожиток на чотири поверхи, а це 61 житлова кімната, де б могла проживати 61 родина.

На першу толоку зібралося близько 15 осіб. А наступні два тижні до гуртожитку щодня прибували волонтери: ремонтували водо- і тепломережі, крани, розетки, світильники, замінювали/вставляли дверні замки, зривали/клеїли шпалери. Активними учасницями й координаторками всього процесу стали Ліліана Гораль та Ірина Перезова – завідувачка катедри підприємництва та маркетингу ІФНТУНГ. Щодня вони робили дописи до соцмережі про всі потреби: клей, шпаклівка, шпалери, штори, посуд, ліжка, матраци, подушки, ковдри.

Містяни й переселенці долучалися, хто як міг: працею, речами, посудом. До ініціативи долучилися й місцеві бізнесмени: «BlagoDevelopment» надали шпалери. Мальтійська служба передала матраци, місцеві волонтери – подушки, ковдри, рушники, постіль. Програма розвитку ООН допомогла закупити лінолеум та 20 дверей до кімнат, ГО «НДКПЦ бізнесу, маркетингу і права» постачала побутову техніку. Підтримку ініціатива отримала й від обласної військової адміністрації, з якою університет уклав меморандум про співпрацю щодо поселення ВПО.

Серед волонтерів, які щодня працювали в гуртожитку зранку до комендантської години, були ВПО з Харкова, Києва, Кропивницького, Ірпеня, Донецька, Рубіжного, працівники університету та мешканці міста й області. Кожен втівав від думок про війну, про той жах, який вона принесла. Волонтери готували каву, канапки й гарячі обіди. В ініціативи з'явилася власна назва: «Другий дім ІФ».

У гуртожитку оновлено кухонні меблі, завезено побутову техніку (пральні машини, варильні поверхні, праски, мультиварки, мікрохвильові печі, чайники), оновлено санвузли, мийки, душеві кімнати. Триває оновлення меблів у кімнатах завдяки Програмі USAID «Демократичне врядування у Східній Україні».

Наприкінці травня 2022 р. до відремонтованого та обладнаного гуртожитку заселилися перші 50 осіб. Тепер там проживають сім'ї ВПО, як і було заплановано. Але після завершення війни за короткий час гуртожиток повернеться до свого початкового призначення.

Загалом за рік волонтери завершили реконструкцію чотирьох об'єктів на 150, 80 та 180 мешканців у Івано-Франківську та на 250 мешканців у Кам'янці-Подільському.

Спершу проєкт робили власноруч за свої кошти, самі майстрували меблі. Потім до роботи доєдналися сотні волонтерів та іноземні донори.

У процесі переобладнання гуртожитку до ініціативи «Другий дім ІФ» долучилася команда урбаністичної лабораторії «MetaLab». Ця співпраця стала початком нового етапу реконструкції: гуртожиток отримав нових спонсорів, волонтерів і фахівців, які забезпечили новий дизайн кімнат, нові технології й матеріали, нові системи опалення, водопостачання, каналізації, електропроводку, оновлені дах, фасад, дитячу кімнату й терасу на підвір'ї.

До «MetaLab» приєдналися київські («Urban Curators») та харківські фахівці (ГО «Критичне мислення»). Також до складу команди увійшли десятки волонтерів із різних міст, зокрема учасники руху «Будуємо Україну разом». Гуртожиток став пілотним у більш масштабному проєкті від «MetaLab», який назвали «Ко-Хати» [9].

Наведемо приклад реалізації Благодійним фондом «Житло для ВПО» проєкту реконструкції гуртожитку спільно з Ірпінською міськрадою. В Ірпінській міській територіальній громаді на Київщині створено Центр соціалізації для ВПО з комфортними смартквартирами, окремими кімнатами для дитячих ігор та дозвілля дорослих. Занедбану будівлю в селі Михайлівка-Рубежівка реконструює Благодійна організація «Благодійний фонд «Житло для ВПО». Вона втілює проєкти соціального житла, яке буде належати територіальній громаді та використовуватися для забезпечення житлом тих, хто його втратив через війну.

Основний виклик – неспроможність територіальних громад. Місцеві ради протягом років позбувалися комунального майна, а все, що є в їхніх активах – це земля й аварійні будівлі, часто без правовстановлювальних документів. До того ж,

багатьом територіальним громадам бракує фахівців та коштів для роботи з таким майном.

Як критерії вибору будівлі розглядалися перебування у власності територіальної громади й компактність, оскільки для реконструкції потрібні великі кошти. Та головне – участь муніципалітету: він теж повинен долучитися як фінансово, так і сприяти отриманню всіх документів та дозволів. Адже будівля перебуває у власності територіальної громади. Гуртожиток як формат є максимально наближеним до житла та відносно легко може бути трансформований у багатоквартирний будинок.

Окрім того, що були підготовлені коштом територіальної громади всі вихідні дані, міськрада виділила кошти на зовнішні мережі та благоустрій.

Для реалізації проекту реконструкції саме гуртожитку процес поділили на кілька етапів. Спочатку залучали кошти на архітектурний проект та робочу документацію. Кошти на ці підготовчі роботи збирали завдяки платформі «BigIdea». Й лише потім змогли залучити кошти на будівельні роботи. Проект реалізується завдяки внеску польської компанії «Dom Development», внескам різних міжнародних осередків «JCI», пожертвам від небайдужих українців. Також завдяки фонду «Postcode Ukraine» облаштовано зони спільного користування та дитячу бібліотеку.

Визначення родин для заселення взяла на себе міськрада, адже саме вона формує списки потреб у територіальній громаді. Це, у першу чергу, переселенці, які обрали для себе Ірпінь як нове місце проживання. Строк розміщення визначається умовами угоди між ВПО та муніципалітетом.

Гуртожиток, який після реконструкції стає Центром соціалізації переселенців, залишиться у власності територіальної громади для потреб ВПО, соціально вразливих груп населення, ветеранів. У країні давно назріла потреба у соціальному житлі, яке буде надаватися територіальною громадою тим, хто справді його потребує.

Приклад реалізації Благодійним фондом «Житло для ВПО» проекту реконструкції гуртожитку спільно з Ірпінською міськрадою доводить, що такі точкові ініціативи можливі та потрібні у кожній територіальній громаді.

В Україні гуртожитки у теперішньому стані – морально застарілі будівлі щодо планувального рішення: одна кімната на сім'ю, де люди сплять, їдять, проводять дозвілля, навчаються, спілкуються, відзначають свята, відпочивають. Зазвичай, ВПО мають побутові речі, які нема де зберігати. Житлова кімната перетворюється ще й на склад. Для вирішення завдання збереження речей ВПО (велосипеди, санчата, валізи, гуманітарна допомога) Фондом «Житло для ВПО» в концепції створення Центрів соціалізації переселенців передбачено обладнання комор у просторі горища [8].

У м. Ковелі на Волині реалізується інвестиційний проект «Реконструкція двоповерхової адміністративної будівлі та навчально-побутового корпусу під багатоквартирні житлові будинки на вулиці Драгоманова» у межах програми НЕФКО «Підтримка ЄС для нагальних потреб розміщення внутрішньо

переміщених осіб в Україні», що фінансується Інвестиційною платформою суспільства Європейського Союзу (NIP).

Підписано договір з підрядником на суму 1 000 798 євро. Планується ввести до експлуатації 24 квартири, які повністю вмеблюють та укомплектують побутовою технікою.

За словами Ковельського міського голови Ігоря Чайки, ці помешкання будуть власністю територіальної громади. Зараз готується документ, який визначатиме порядок надання і користування цими приміщеннями [8].

У м. Дрогобичі на Львівщині Благодійний фонд «Move Ukraine» має намір облаштувати соціальне житло для ВПО. Фонд вже тривалий час працює в Україні та здійснює моніторинг процесів приймання та розміщення ВПО в територіальних громадах. Організація планує провести реконструкцію частини занедбаної триповерхової будівлі, розташованої на вулиці Фабричній. Там облаштують одно- та двокімнатні квартири для вимушених переселенців, які проживають у Дрогобицькій міській територіальній громаді та перебувають в черзі на отримання тимчасового житла.

Управління капітального будівництва Дрогобицької міської ради виступатиме замовником майбутніх робіт [6].

Висновки. На підставі викладеного матеріалу статті ми можемо зробити такі висновки:

1. Реконструкція наявних будинків є ефективним і швидким способом забезпечення ВПО житлом. Недоліками реконструкції нежитлових будівель в житлові є потреба зміни функціонального призначення й суперечність містобудівним умовам щодо розташування житла, наприклад, в промзонах. Тому перепрофілювання є менш пріоритетним порівняно з реконструкцією занедбаних гуртожитків, баз відпочинку, пансіонатів [3]. Такі проекти можна здійснювати в будь-якому населеному пункті, адже мільйони людей в Україні залишилися без житла, а покинуті будівлі є в кожній територіальній громаді. Цей механізм варто використати в майбутньому створенні фонду соціального житла по всій країні.

2. Реконструкція занедбаних об'єктів дає імпульс ревіталізації території населених пунктів. Доцільність цього підтверджується соціальним ефектом від того, що покинута будівля припиняє бути притулком наркозалежних та смітником. Тим самим вдається підвищити якість території.

3. Викладений підхід створює умови для плідної співпраці з іноземними донорами, продуктивного та прозорого залучення фінансових ресурсів.

Список літератури

- Грень Л.М., Хмиров І.М., Карлюк С.В. (2022). Вимушена міграція внутрішньо-переміщених осіб у період воєнного стану: нормативно-правовий аспект. *Вісник Національного технічного університету «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства.* № 2. С. 52-56.
- Завальний В.В. (2022). Загально-теоретичні особливості правового статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 6. С. 213-217.

3. Законодавче забезпечення житлових прав внутрішньо переміщених осіб та практичні інструменти їх реалізації в Україні ; Проект USAID «Підвищення ефективності роботи і підзвітності Органів місцевого самоврядування» («ГОВЕРЛА») Retrieved from https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/946/%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BB%D0%BE_%D0%92%D0%9F%D0%9E.pdf

4. Законодавчі зміни щодо забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом для тимчасового проживання. Retrieved from <https://r2p.org.ua/page/zakonodavchi-zminy-shchodo-zabezpechennia-vnutrishno-peremishchennykh-osib-zhytlo-dlia-tymchasovoho-prozhyvannia>

5. Мельник І.П. (2017). Внутрішньо переміщені особи як об'єкт соціальної роботи. *Наукові часописи Університету*. Вип. 23. С. 176-182. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/19304>

6. На Львівщині реконструюють будівлю для проживання ВПО ; Реінформ Retrieved from <https://reinform.com.ua/31136/na-lvivshhyni-rekonstruyuyut-budivlyu-dlya-prozhyvannya-vpo/>

7. Соловей Ольга, Фонд «Житло для ВПО» розповіла про реконструкцію гуртожитку для потреб ВПО ; І. Настич. Build Portal. Retrieved from <https://budport.com.ua/news/27546-olga-solovey-fond-zhitlo-dlya-vpo-rozpovila-pro-rekonstrukciyu-gurtozhitku-dlya-potreb-vpo>

8. У Ковелі на розвиток громади залучають міжнародні кошти. Офіційний сайт Ковельської міської ради. Retrieved from <https://kovelrada.gov.ua/u-koveli-na-rozvytok-gromady-zaluchayut-mizhnarodni-koshty/>

9. Як забезпечити житлом переселенців? Рішення: відновлення покинутих приміщень. А. Смагіна. Рубрика. Retrieved from <https://rubryka.com/article/housing-solution-for-displaced-persons/>

10. Displacement Tracking Matrix. International Organization for Migration. Retrieved from <https://dtm.iom.int/ukraine>

References (transliterated)

1. Hren L.M., Khmyrov I.M., Karliuk S.V. (2022). Vymushena mihratsiia vnutrishno-peremishchennykh osib u period voiennoho stanu: normatyvno-pravovyi aspekt. Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI». Seriya: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva. № 2. S. 52-56.

Відомості про авторів / About the Authors

Грень Лариса Миколаївна (Hren Larysa) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>;

Сосипатров Артем Михайлович (Sosipatrov Artem) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, Харків, Україна

УДК 376:316.614

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.17

Л.В. КОСТИНА, Н.В. ЛЯБАХ

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ДЛЯ ДІТЕЙ З ООП ПРИ ДИСТАНЦІЙНІЙ ФОРМІ НАВЧАННЯ (З ДОСВІДУ РОБОТИ)

У статті доведено необхідність забезпечення якісної освіти та її доступності для всіх верств населення, для дітей з особливими освітніми потребами, зокрема. Зосереджено увагу на організації психологічної допомоги, підвищенні рівня соціально психологічного супроводу, вирішенні проблем, які можуть стати перешкодами в подальшому дорослому житті, на пошуку нових методів для осіб з особливими освітніми потребами під час здобуття освіти у дистанційному форматі. Наведено приклади організації роботи з учнями з особливими освітніми потребами в Комунальному закладі «Покотилівський лицей № 2» Харківської області. Відмічено сумісну роботу цього навчального закладу з Інформаційно-ресурсним центром «Без бар'єрів» науково-технічної бібліотеки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Наголошено на тому, що отримання особами з особливими освітніми потребами якісної загальної та професійної

освіти є однією з основних і невід'ємних умов їх ефективної соціалізації, забезпечення повноцінної участі у житті суспільства, успішної самореалізації в різних видах професійної і соціальної діяльності.

Ключові слова: особа з особливими освітніми потребами, інклюзія, ліцей, дистанційна форма освіти, соціалізація, суспільство, самореалізація, навчання, освітня траєкторія, індивідуальний підхід, безбар'єрність.

L.V. KOSTINA, N.V. LIABAKH

ORGANIZATION OF WORK IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS FOR CHILDREN WITH SEN WITH DISTANCE EDUCATION (FROM WORK EXPERIENCE)

The article proves the necessity of ensuring quality education and its accessibility for all segments of the population, for children with special educational needs, in particular. Attention is focused on the organization of psychological assistance, increasing the level of social and psychological support, solving problems that may become obstacles in further adult life, and finding new methods for people with special educational needs during distance education. Examples of the organization of work with students with special educational needs in the Communal Institution "Pokotylyv Lyceum No. 2" of the Kharkiv region are given. The cooperative work of this educational institution with the Information and Resource Center "Without Barriers" of the Scientific and Technical Library of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" was noted. It is emphasized that persons with special educational needs receive high-quality general and professional education is one of the main and integral conditions for their effective socialization, ensuring full participation in society, successful self-realization in various types of professional and social activities.

Key words: person with special educational needs, inclusion, lyceum, distance form of education, socialization, society, self-realization, learning, educational trajectory, individual approach, barrier-free.

Постановка проблеми. Забезпечити інклюзивний освітній простір – одне із завдань розбудови якісної української школи. Сьогодні проблема забезпечення якісної освіти та її доступності для всіх верств населення є найбільш актуальною. Особливе місце у суспільстві займають діти з обмеженими можливостями. Тому нами було поставлено завдання шукати нові форми роботи з дітьми з особливими потребами. Педагоги, психологи та міжнародні експерти зазначають, що у питанні розвитку інклюзивного навчання Україна зробила неабиякий крок уперед.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту й передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в загальноосвітньому закладі. Діяльність закладів освіти базується на Конституції України та нормативно-правових документах відповідних відомств [5-18]. Питання інклюзивної освіти постійно у фокусі уваги вітчизняних фахівців З.П. Ленів, З.І. Удич, А.А. Колупаєвої та ін. [19, 20, 23, 25, 26] Актуальність даної проблеми зумовлена тим, що будь-які перетворення, що відбуваються у сучасному світі, знаходяться у прямій залежності від рівня професійної компетентності психологів, їх відповідностей вимогам професійного стандарту, де психолог перетворюється на людину-навігатора, консультанта з навчання інноваційних психотехнологій для здобувачів з особливими освітніми потребами (ООП). Для таких людей має бути створене інклюзивне освітнє середовище, тобто, сукупність належних умов для забезпечення спільного навчання й розвитку здобувачів освіти з урахуванням їх потреб і можливостей.

Метою статті є узагальнення заходів організації психологічної допомоги, підвищення рівня соціально психологічного супроводу, вирішення проблем, які

можуть стати перешкодами в подальшому дорослому житті, боротьба з комплексами і страхами, фобіями, пошук нових методів для осіб з особливими потребами під час здобуття освіти у дистанційному форматі.

Виклад основного матеріалу. Інклюзивне навчання в Комунальному закладі «Покотилівський ліцей № 2» організовується відповідно до особливих потреб здобувачів з урахуванням визначеного рівня підтримки і координується Командою супроводу, девіз якої – «Не нашкодь!».

Ретельне опрацювання чинної законодавчої бази та правильне ведення ділової документації щодо навчання здобувачів з ООП дозволяє забезпечити ефективну співпрацю всіх осіб, відповідальних за організацію цієї системи освітніх послуг.

Понад 5 років існує інклюзивний клас у Комунальному закладі «Покотилівський ліцей №2». Підготовка до проведення корекційно – розвиткових занять займає багато часу, адже теоретичного матеріалу багато, а самих розробок до Програми, за якою необхідно проводити заняття, немає. Тому триває постійний пошук: якісь окремі скопійовані бланки, картинки, вправи. Переглянувши безліч веб-ресурсів, ми самостійно зробили шнурівку, щоб дитина могла за її допомогою розвивати дрібну моторику рук та навчилася зав'язувати шнурки, – шлях до соціалізації.

Важливою є робота практичного психолога з батьками «особливої» дитини. Вони активно залучаються до організації корекційно-виховного процесу, оскільки розвиток та виховання дитини з особливими потребами потребує спеціальних знань про захворювання, його наслідки, потенційні можливості дитини. Так, разом із батьками дітей було зроблено пісочницю для арт-терапії, яку наповнили принесеними іграшки. Це був початок накопичення база для роботи з дітьми з ООП.

Через COVID 19, а потім повномасштабну війну на території нашої країни організація інклюзивного

навчання в закладах дошкільної та загальної середньої освіти зазнала деяких змін, багато здобувачів освіти навчається дистанційно. І знову пошук. Постали питання: – Як працювати з дитиною, коли ти тут, а вона – там? Ти не маєш тілесного контакту, можливості допомогти, не бачиш, що вона пише, чи правильно пише? Постало багато питань і жодної відповіді. Щоб мати змогу налаштуватись, потрібно було пройти курси підвищення кваліфікації, переглянути багато сайтів та опрацювати літературу з даної тематики. У процесі роботи ми дотримуємося таких принципів:

1. Принцип інтерактивності. Усі здобувачі освіти мають навчатися за допомогою комп'ютерно-інформаційного середовища.

2. Принцип диференціації. Дистанційне навчання передбачає навчання за можливостями, тут застосовуються технології різнорівневних завдань.

3. Принцип індивідуального підходу. Обов'язково треба враховувати форму порушення дитини з ООП і можливості її комунікації для того, щоб вона більш ефективно продовжила навчання.

4. Принцип пластичності. Навчання має відбуватися у необхідному темпі для учня.

Слід пам'ятати, що діти з порушеннями інтелектуального розвитку мають деякі особливості, а саме:

- обмежені можливості пізнавальної діяльності;
- не можуть швидко та правильно реагувати;
- не можуть обробляти інформацію з навколишнього середовища.

Тому до кожної людини з порушеннями інтелектуального розвитку необхідно використовувати індивідуальний та диференційований підхід, тобто, враховувати пізнавальні можливості, їхній психологічний та емоційний стан.

Завдання корекційно-розвиткових занять повинні бути доступними та зрозумілими, навчальний матеріал повинен подаватися невеликими порціями, враховуючи мовленнєві та комунікативні можливості та потреби дітей з порушеннями інтелекту. Розпочинати заняття необхідно з визначення емоційного стану дитини, її настрою та самопочуття, готовності до сприйняття завдань і можливості їх виконувати.

При підготовці до корекційно-розвиткових занять потрібно підбирати вправи таким чином, щоб наряду з розвиваючим та навчальним компонентами було місце для діагностичного компонента. Це дає змогу бачити результат роботи, розвиток дитини, рівень засвоєння дитиною навичок.

Кожне заняття готується ретельно, але не завжди виходить саме те, чого хотілося б досягнути на уроці. Тому, якщо розроблене заняття не мало успіху, необхідно його переробити, враховуючи недоліки, і знов провести його з дитиною.

Приклад 1: Дитина (2 клас) не хоче їсти фрукти й овочі, тому вона не цікавиться їх назвою. Створена мною презентація на тему «Вчимо овочі і фрукти» не спрацювала як потрібно, бо дитина не може назвати, що на картинці зайве. Довелось переробляти, підписувати кожен малюнок.

Приклад 2: Дитина переставляє склади, коли говорить. Тому, маючи на меті навчити дитину

правильно вимовляти слова, треба їх підписувати, щоб вона мала змогу їх правильно прочитати. Методика ефективного навчання включає в себе:

- спробувати;
- спробувати ще раз;
- проаналізувати та виправити помилки;
- спробувати ще;
- пробувати, поки не вдасться;
- закріпити у навчанні.

Так на платформі «На урок» створені презентації і опубліковані у вільному доступі [11].

На початку повномасштабної війни головним та першочерговим завданням було підтримати дитину, її емоційний стан, відволікти від поганих думок. За допомогою моніторингу інтернет-ресурсів було знайдено цікаві ідеї та створено інтерактивні вправи саме для підняття настрою. Так, можна запропонувати здобувачам освіти обвести руку, уважно подивитись, нащо це схоже (малюнок можна повертати), можливо, треба щось домалювати. Слід зазначити, що не всі можуть використовувати олівець або пензлик, тому найдоступніший спосіб малювання за допомогою пальця. Малювати пальцем дуже легко, занурюючи палець у фарбу і малюю. Адаже нетрадиційні прийоми малювання у здобувачів з особливими потребами розвивають дрібну моторику рук, формують естетичний смак, заспокоюють, займають, відволікають,

Для зняття напруги дієюю є дихальна вправа, вправи на повторення рухів за тваринами, за потреби, дітям з ООП треба проводити більше часу зі своїми чотирилапими друзями, поки батьки зайняті побутовими справами, – це знімає стрес.

Можна знайти безліч корисної інформації для підготовки занять на веб-ресурсах [1-4] та у спеціальних друкованих виданнях, які пропонують просто і швидко створювати або використовувати вже готові інтерактивні розробки. За їх допомогою можна закріплювати знання, поєднувати різні форми роботи з дітьми, це цікаво, і дітям подобається, адже діти отримують спеціальну допомогу безпосередньо у школі.

Розвиток дитини здійснюється через сім'ю, освіту й виховання. Це необхідна соціалізація для підготовки до дорослого життя чи здобуття професії. А ефективна, соціально прийнятна соціалізація зможе надати людині можливість повноцінно існувати в сучасному світі [24].

Що стосується здобувачів вищої освіти з ООП, позбавленим можливості вести повноцінне життя внаслідок вад фізичного або психічного розвитку, то організація їх соціальної підтримки потребує, в першу чергу, зміни ставлення суспільства до них. Внаслідок обмежень у спілкуванні, самообслуговуванні, пересуванні, контролі за своєю поведінкою, розвиток здобувачів вищої освіти залежить від задоволення їх потреб іншими людьми.

Розуміючи актуальність та важливість роботи за напрямом, вказаним вище, за ініціативи учасників Міжнародного дистанційного науково-практичного семінару «З толерантністю в серці», який проводився у науково-технічній бібліотеці у грудні 2021 року в рамках Міжнародного дня людей з особливими

потребами (3 грудня 2021 року) та в рамках Всеукраїнської кампанії «16 днів проти насильства», започатковано роботу Інформаційно-ресурсного центру «Без бар'єрів».

Центр «Без бар'єрів» створено з метою:

- забезпечення безперешкодного доступу до інформаційних ресурсів;
- сприяння мотивації до навчання та самореалізації;
- формування толерантності до осіб з особливими освітніми потребами;
- підтримка психологічного здоров'я користувачів тощо.

Так, у межах своєї діяльності укладено угоди між НТУ «ХПІ» і закладами загальної середньої освіти (м. Харків та Харківська область). Така спільна співпраця є важливою, адже дає всім нам поєднувати фахові знання, обмінюватися досвідом та ресурсами для отримання кращих результатів.

Висновки. Отже, реалізація прав на освіту людей з особливими потребами розглядається як одне з найважливіших завдань сьогодення. Отримання такими людьми якісної загальної та професійної освіти є однією з основних і невід'ємних умов їх ефективної соціалізації, забезпечення повноцінної участі у житті суспільства, успішної самореалізації в різних видах професійної і соціальної діяльності [22]. Жодна дитина не має відчувати себе іншою та виключеною з освітніх, культурних і соціальних процесів. Це і є головним завданням інклюзії. Війна – травматичний досвід для кожної дитини. Адже їм складно впоратися зі своїми емоціями. Втрата стабільності, безпеки, звичного способу життя дестабілізують їхній стан. Тож у наших реаліях війни тільки індивідуальна освітня траєкторія потрібна дітям з ООП. Дітей з ООП необхідно залучати до участі у конкурсах та інших заходів, які проводяться у закладах освіти. Вони також мають право на перемоги, як і всі діти.

Список літератури

1. Європейська конвенція з прав людини. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Закон України «Про вищу освіту». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (№1324 – VII від 5 червня 2014 року). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text>
4. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
5. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
6. Закон України «Про повну загальну середню освіту». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
7. Колупасва А.А., Данилавічюте Е.А., Литовченко С.В. (2012). *Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі* : навч.-метод. посібник К. : Видавничка група «А.С.К.». 192 с.
8. Колупасва А.А., Савчук Л.О. (2011). *Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання* : наук.-метод. посіб. ; Нац. акад. пед. наук, Ін-т спец. педагогіки. Вид. доповн. та переробл. К. : Атопол. 272 с.

9. Конвенція про права дитини. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021

10. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Конвенцію ратифіковано Законом № 1767–VI від 16.12.2009. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

11. Костіна Лариса Василівна Retrieved from <https://naurok.com.ua/profile/1092044>

12. Наказ Міністерства освіти і науки України № 769 від 29.08.2022 «Про внесення змін до типової освітньої програми для 5-10 (11) класів закладів середньої освіти для осіб з особливими освітніми потребами». Retrieved from <https://busk.irc.org.ua/news/09-45-04-29-08-2022/>

13. Наказ МОН від 08.06.2018 № 609 «Про затвердження Примірною положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0609729-18#Text>

14. Новосьолова С.Ю., Главчева Ю.М. (2022). Особливості соціалізації здобувачів освіти з особливими потребами у сучасному українському суспільстві. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат : матеріали II Всеукр. міждисциплінар. наук.-практ. конф. 20 жовт. 2022 р. Тернопіль* : ТНПУ. С. 140-144.

15. Пащенко О.В., Гриценко І.А., Софій Н.З. (2012). *Інклюзивна освіта в умовах професійно-технічного навчального закладу* : навч.-метод. посіб. ; Нац. акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти, Укр.-канад. проект «Децентралізація управління професійним навчанням в Україні». К. : Арт Економі. 183 с.

16. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 635 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text>

17. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>

18. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2019 р. № 530 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text>

19. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MUS13929>

20. Сабат Н. (2008). Соціально-педагогічний аспект інклюзивного навчання. *Соціальний педагог*. № 3. С.42 – 46.

21. *Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність та перспективи розвитку* : колективна монографія у 2 частинах. (2021). Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні ; за ред. С.П. Миронової, Л.Б. Платаш. Чернівці : «Технодрук». 352 с.

22. Удич З.І. (2016). *Інклюзивна освіта. Практикум для студентів педагогічних спеціальностей* : навч. посіб. Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, Ін-т педагогіки та психології, Каф. педагогіки та менеджменту освіти. Тернопіль: Принт-офіс. 141 с.

References (transliterated)

1. Yevropeiska konventsiia z prav liudyny. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
3. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy pro osvitu shchodo orhanizatsii inkluzivnoho navchannia» (№1324 – VII vid 5 chervnia 2014 roku). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text>

4. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
5. Закон України «Про основи соціальної захистності осіб з інвалідністю в Україні». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
6. Закон України «Про повну загальну середню освіту». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
7. Kolupaieva A.A., Danilavichutie E.A., Lytovchenko S.V. (2012). Profesiine spivrobotnytstvo v inkluzivnomu navchalnomu zakladi : navch.-metod. posibnyk K. : Vydavnycha hrupa «A.S.K.». 192 s.
8. Kolupaieva A.A., Savchuk L.O. (2011). Dity z osoblyvymy osvitynymi potrebamy ta orhanizatsiia yikh navchannia : nauk.-metod. posib. ; Nats. akad. ped. nauk, In-t spets. pedahohiky. Vyd. dopovn. ta pererobl. K. : Atopol. 272 s.
9. Konventsiiia pro prava dytyny. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
10. Konventsiiia pro prava osib z invalidnistiu. Konventsiiu ratyfikovano Zakonom № 1767–VI від 16.12.2009. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
11. Kostina Larysa Vasylivna Retrieved from <https://naurok.com.ua/profile/1092044>
12. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 769 від 29.08.2022 «Pro vnesennia zmin do typovoi osvitynoy prohramy dlia 5-10 (11) klasiv zakladiv serednoi osvity dlia osib z osoblyvymy osvitynymi potrebamy». Retrieved from <https://busk.irc.org.ua/news/09-45-04-29-08-2022/>
13. Nakaz MON від 08.06.2018 № 609 «Pro zatverdzhennia Prymirnoho polozhennia pro komandu psykholoho-pedahohichnoho suprovodu dytyny z osoblyvymy osvitynymi potrebamy v zakladi zahalnoi serednoi ta doshkilnoi osvity». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0609729-18#Text>
14. Novosolova S.Iu., Hlavcheva Yu.M. (2022). Osoblyvosti sotsializatsii zdobuvachiv osvity z osoblyvymy potrebamy u suchasnomu ukrainskomu suspilstvi. Inkluzivna osvita: ideia, stratehiia, rezultat : materialy II Vseukr. mizhdystsypinar. nauk.-prakt. konf. 20 zhovt. 2022 r. Ternopil : TNPU. S. 140-144.
15. Pashchenko O.V., Hrytsenok I.A., Sofii N.Z. (2012). Inkluzivna osvita v umovakh profesiino-tekhnichnoho navchalnoho zakladu : navch.-metod. posib. ; Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, Un-t menedzh. osvity, Ukr.-kanad. projekt «Detsentralizatsiia upravlinnia profesiinym navchanniam v Ukrainy». K. : Art Ekonomi. 183 s.
16. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy від 10 lypnia 2019 r. № 635 «Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii inkluzivnoho navchannia u zakladakh vyshchoi osvity». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text>
17. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy від 15 veresnia 2021 r. № 957 «Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii inkluzivnoho navchannia u zakladakh zahalnoi serednoi osvity». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>
18. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy від 4 kvitnia 2019 r. № 530 «Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii inkluzivnoho navchannia u zakladakh doshkilnoi osvity». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#Text>
19. Pro zatverdzhennia Kontseptsii rozvytku inkluzivnoho navchannia. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MUS13929>
20. Sabat N. (2008). Sotsialno-pedahohichnyi aspekt inkluzivnoho navchannia. Sotsialnyi pedahoh. № 3. S.42 – 46.
21. Sotsialna ta osvityna inkluziia: istoriia, suchasnist ta perspektyvy rozvytku : kolektyvna monohrafiia u 2 chastyakh. (2021). Chastyna 1. Instytutsiina ta osobystisni aspekty vprovadzhennia v Ukraini ; za red. S.P. Myronovoi, L.B. Platash. Chernivtsi : «Tekhnodruk». 352 s.
22. Udych Z.I. (2016). Inkluzivna osvita. Praktykum dlia studentiv pedahohichnykh spetsialnostei : navch. posib. Ternop. nats. ped. un-t im. Volodymyra Hnatiuka, In-t pedahohiky ta psykholohii, Kaf. pedahohiky ta menedzhmentu osvity. Ternopil: Print-ofis. 141 s.

Надійшла (received) 12.09.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Костіна Лариса Василівна (Kostina Larysa) – Комунальний заклад «Покотилівський ліцей № 2 Височанської селищної ради Харківського району Харківської області», практичний психолог Соціально-психологічної служби, вчитель біології та екології, Харків, Україна;

Лябах Наталія Василівна (Liabakh Natalia) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувач сектора науково-технічної бібліотеки, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-2557>

УДК 364.4:316.614-056.29

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.18

С.Ю. НОВОСЬОЛОВА

КОГНІТИВНЕ МИСЛЕННЯ У ЛЮДЕЙ, ЯКІ МАЮТЬ ПРОБЛЕМИ З ОПОРНО-РУХОВИМ АПАРАТОМ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито сутність таких понять, як «реабілітація», «соціальна реабілітація»; доведено важливість роботи команди вузькопрофільних фахівців у процесі реабілітації людей, які мають проблеми з опорно-руховим апаратом, на відновлення їх ментального та фізичного здоров'я; визначено основні завдання з реабілітації клієнтів з порушеннями; зазначено, що після повномасштабного вторгнення особливо зростає потреба у команді вузькопрофільних фахівців, а втручання фахівців на ранніх етапах травматичних ушкоджень є найважливішим фактором у збереженні певних функцій. Зроблено висновки: комплексний міждисциплінарний підхід в лікуванні неврологічного профілю та проблем з опорно-руховим апаратом дуже актуальний під час війни; важливий внесок команди вузькопрофільних фахівців у процес реабілітації – це можливість працювати з людьми, які потребують допомоги; до навчання щодо надання допомоги людям, які її потребують, необхідно залучати представників соціальної сфери; для покращення когнітивних навичок необхідно приділяти час самовдосконаленню, навчатися, розвивати розумову та рухову діяльність.

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія:

Актуальні проблеми розвитку українського суспільства, № 2 2023

Ключові слова: соціальна реабілітація, здоров'я, вузькопрофільні фахівці, опорно-руховий апарат, надання допомоги, розумова та рухова діяльність.

S.Yu. NOVOSOLOVA

COGNITIVE THINKING IN PEOPLE WHO HAVE PROBLEMS WITH THE MUSCLE-MUSCLE SYSTEM: A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECT

The article reveals the essence of such concepts as "rehabilitation", "social rehabilitation"; the importance of the work of a team of narrow-profile specialists in the process of rehabilitation of people who have problems with the musculoskeletal system to restore their mental and physical health has been proven; the main tasks for the rehabilitation of clients with violations are defined; it is stated that after a full-scale invasion, the need for a team of narrow-profile specialists especially increased, and the intervention of specialists in the early stages of traumatic injuries is the most important factor in preserving certain functions. Conclusions were made: a complex interdisciplinary approach in the treatment of the neurological profile and problems with the musculoskeletal system is very relevant during the war; an important contribution of a team of specialized specialists to the rehabilitation process is the opportunity to work with people who need help; it is necessary to involve representatives of the social sphere in training on providing assistance to people who need it; to improve cognitive skills, it is necessary to devote time to self-improvement, study, and developmental and motor activity.

Key words: social rehabilitation, health, specialized specialists, locomotor apparatus, assistance, mental and motor activity.

Постановка проблеми. Почуття та поведінка людини залежить від її думок. Наші думки впливають на поведінку та створюють жорсткі шкідливі установки, які заважають гармонійним відносинам, адаптації у соціумі, спотворюють сприйняття реальності, провокують стійкі емоційні переживання. Життєвий шлях людини характеризується наявністю різноманітних і багатопланових подій. Деякі з них, на жаль, є негативними, або сприймаються такими, та мають травматичний характер. Події з негативним забарвленням багато в чому впливають на формування подальшого сценарію життя людини і не кращим чином позначаються на її ментальному та фізичному здоров'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Законодавство України про реабілітацію базується на Конституції України та складається з Основ законодавства України про охорону здоров'я, цього Закону, інших законодавчих актів, що регулюють відносини з питань, пов'язаних з охороною здоров'я, та інших прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів [1, Ст. 2].

Фундамент для побудови сучасної системи реабілітації був закладений ще у 2021 р. із набуттям чинності Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я». Поштовх до подальшого розвитку надав Указ Президента України від 18.08.2021 р. № 369/2021, який вводить у дію рішення Ради національної безпеки та оборони «Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою». Відтоді Міністерство почало розробляти заходи для забезпечення надання повноцінної реабілітаційної допомоги громадянам з першого дня звернення з травмою чи захворюванням [5].

Розкриттю сутності реабілітації, її процесам присвячено роботи таких авторів, як: І. Борисова [3], Н. Гусак [2], О. Чуйко [4], В. Лепський [3], С. Макаренко [3], Л. Науменко [3] та інших дослідників.

Мета статті – розкрити важливий внесок команди вузькопрофільних фахівців у процес реабілітації людей, які мають проблеми з опорно-руховим апаратом, на відновлення їх ментального та фізичного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Здоров'я – стан цілковитого фізичного, психологічного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороби чи фізичних дефектів (ВООЗ, 1946). Втрата здоров'я звучить травмуючи, але життя триває, ми сильні, зможемо адаптуватись до нового життя в нових умовах. На сьогоднішній день реабілітаційні центри надають міждисциплінарну допомогу на якісному рівні з відновлення фізичного та психічного здоров'я людини. Комплексний міждисциплінарний підхід в лікуванні неврологічного профілю та проблем з опорно-руховим апаратом дуже актуальний під час війни. До команди фахівців залучені лікарі різного профілю, психологи, психотерапевти та психіатри (за необхідністю).

Коли людина вперше дізнається про свій діагноз, вона проходить різні стадії прийняття неминучого. Від заперечення, агресії до депресії, тільки потім приходиться прийняття ситуації та адаптації до нових умов життя. Стадія прийняття залежить від особистості людини, діагнозу та її емоційного стану.

Профілактика та відновлення фізичного та психічного здоров'я залежить від вчасно виявленого діагнозу, що дозволяє успішно побороти недугу та повернутися до повноцінного життя. Це можливо завдяки передовим технологіям, застосуванню новітнього обладнання та високо кваліфікаційному персоналу. Допомогти подолати емоційні та поведінкові проблеми допоможуть психотерапевтичні сеанси.

Реабілітація – один з найважливіших напрямків роботи у системі охорони соціального здоров'я, що включає державні, соціально-економічні, психологічні, професійні, педагогічні та інші заходи, спрямовані на

профілактику та лікування захворювання, які призводять до тимчасової або стійкої втрати працездатності, а також на повернення хворих та людей з обмеженими фізичними можливостями до суспільства.

Соціальна реабілітація є процесом, що має на меті відновлення важливих функцій життєдіяльності людини і суспільства через спеціалізацію та адаптацію існуючих соціальних умов, інтеграцію/реінтеграцію людини в суспільство та їх взаємовплив один на одного, розвиток людського капіталу та зміну існуючих соціальних стереотипів [2, с. 113].

На думку Еркі Кемпайнен, фінського дослідника, існує щонайменше три значення «соціальної реабілітації». Це: 1) покращення контексту соціальної діяльності; 2) соціальний аспект будь-якого виду реабілітації; 3) конкретні методи соціальної реабілітації [6].

Фахівці в сфері реабілітації відновлюють ментальне та фізичне здоров'я. Наша психіка тісно пов'язана з тілом, тому дуже важливо працювати комплексно, по індивідуальній програмі реабілітації.

Напевно, ви чули про вправи на дошці Євмінова, ранкову гігієнічну гімнастику або механотерапію. Що у них спільного? Всі ці методи відомі на пострадянському просторі як частина ЛФК (тобто лікувальної фізичної культури). В її основі – комплекс фізичних вправ, що прописується до виконання клієнту. Але ж фізкультура це корисно? – зауважите ви. І будете праві. Але ЛФК не є частиною сучасної реабілітації і вважається застарілим методом, який більше не використовують провідні реабілітаційні відділення в Україні.

Зазвичай, коли людина приходила на ЛФК, працівник системи охорони здоров'я показував йому набір стандартних вправ, які той має виконувати. Людина робила ці вправи протягом деякого періоду часу самотужки, без контролю та нагляду фахівця. Як наслідок – незначне покращення або взагалі відсутність будь-якого прогресу. Адже вправи ЛФК були недостатньо адаптовані під потреби окремої людини і отриманий результат не аналізувався.

ЛФК, як і будь-яке фізичне навантаження, може позитивно впливати на організм. Виконувати вправи ЛФК може бути так само корисно, як робити зарядку чи відвідувати спортзал. Важливо це робити систематично, правильно та уникаючи можливих травм. Проте ЛФК не є ефективною, якщо порівнювати з активною, доказовою реабілітацією, де важливий індивідуальний підхід до кожного клієнта, комплексна робота над його потребами та залучення мультидисциплінарної команди фахівців.

На сьогоднішній день в сфері реабілітаційної медицини України використовується доказова реабілітація фізична терапія для відновлення фізичного здоров'я людей з проблемами опорно-рухового апарату (ОРА).

У фізичній терапії обов'язковими є обстеження, чітка постановка цілей, повна індивідуалізація реабілітаційної програми. Фізична терапія теж пропонує вправи та фізичні навантаження, але ставить конкретні досяжні цілі, над якими людина після хвороби або травми буде працювати разом з

фахівцем. Відновлення спрямоване на комплексні рухи, а не просто на загальний стан організму чи тонус окремих м'язів. Якщо розроблена програма виявляється неефективною, фізичний терапевт змінює та вдосконалює її. Продуктивність такого підходу набагато вища і це підтверджується науковими дослідженнями.

ЛФК – це про фізичний розвиток та рух, які самі по собі є корисними, але не мають комплексної відновлювальної дії. Натомість реабілітація – про загальне відновлення організму, формування навичок самообслуговування, адаптацію до нових умов життя, психологічне одужання, за потреби підбір допоміжних засобів. Це досягається через взаємодію клієнта та команди вузькопрофільних фахівців, яка має конкретні задачі та цілі.

Ушкодження опорно-рухового апарату можуть статися з нами зовсім неочікувано. Вони виникають в абсолютно різних обставинах, від побутових травм і активної діяльності до ДТП. А зараз, зі зростанням мінно-вибухових травм внаслідок повномасштабної війни, питання реабілітації ОРА стало ще актуальнішим.

Реабілітація та фізична терапія важливі для всіх, незалежно від ступеня пошкодження ОРА. Вони допомагають відновити втрачену функціональність швидше та ефективніше. Форма фізичної терапії може варіюватися від індивідуальних занять до рекомендацій щодо самостійних вправ.

Якщо ви маєте ушкодження ОРА, ось кілька кроків, які вам слід виконати:

1. З'ясувати у лікуючого лікаря, чи є протипокази до терапії;
2. Знайти компетентного фізичного або ерготерапевта (залежно від запиту стосовно відновлення ОРА), щоб разом почати роботу над відновленням;
3. Не гаяти час, адже відновлення можна і слід починати ще на гострих етапах. Пізній початок занять з фахівцем збільшує ризик ускладнень, які сповільнюють процес відновлення.

Пам'ятайте, що під час роботи над відновленням людина повинна бути активним й основним учасником процесу. Тільки від неї залежить досягнення багатьох цілей реабілітації. Також ґрунтовне виконання рекомендацій суттєво збільшить шанси максимально можливого відновлення втрачених функцій ОРА. А будь-які зміни, що виникли під час самостійних занять чи у процесі терапії, – слід завжди обговорювати з терапевтом.

Фізичний терапевт, зі свого боку, має керуватися принципами біопсихосоціальної моделі терапії та філософії Міжнародної класифікації функціонування (МКФ). Робота повинна бути завжди пацієнто-орієнтована на та плануватися з метою досягнення запитів клієнтів стосовно відновлення. Не відкладайте реабілітацію на потім, ще допоможе вам відновити утрачені функції вашого організму.

МКФ – одна з основних класифікацій Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ). Вона визнана на міжнародному рівні «золотим стандартом» оцінки та звітності щодо

функціонування осіб з порушеннями здоров'я. Її впровадження, зокрема, забезпечить науково-обґрунтований, мультидисциплінарний та пацієнто-орієнтований підхід у сфері реабілітації.

Застосування МКФ обмеження життєдіяльності та здоров'я – невід'ємна частина Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні. З метою впровадження МКФ передбачається проведення біопсихосоціальної моделі реабілітації, застосування відповідної класифікації у розрізі соціальної сфери, а також інклюзивної зайнятості та навчання населення України.

Напрямок фізичної терапії порушень опорно-рухового апарату чи не найпоширеніший у загальній кількості послуг з реабілітації, що надаються. Окрім того, знання та вміння з фізичної терапії у скелетно-м'язовій реабілітації є необхідними й для інших напрямків: неврологічного, педіатричного, респіраторного, реанімаційного тощо.

Особливості фізичної терапії порушень ОРА фокусуються на індивідуальному оцінюванні та терапії, опорою на терапевтичні вправи та мануальні терапевтичні техніки, а також сильним акцентом на менеджменті болю, функціональному поліпшенні та запобіганні травмам.

Основні завдання в реабілітації клієнтів з порушеннями ОРА:

- 1) менеджмент болю;
- 2) поліпшення функціонування, що передбачає відновлення та удосконалення здатності клієнта виконувати повсякденні дії, наприклад, ходьби, піднімання предметів, нахили, заняття спортом або хобі;
- 3) відновлення амплітуди рухів та гнучкості;
- 4) збільшення сили м'язів;
- 5) поліпшення постави;
- 6) розвиток та удосконалення рівноваги та координації;
- 7) освіта клієнтів та їх близьких, скерована на надання інформації про стан, його прогресування та способи ефективної терапії та самоменеджменту;
- 8) профілактика травм;
- 9) передхірургічна підготовка та відновлення після операцій;
- 10) психологічне одужання, психокорекція мислення та поведінки;
- 11) адаптація до нових умов життя, за потреби підбір допоміжних засобів;
- 12) взаємодія клієнта та команди вузькопрофільних фахівців, яка має конкретні завдання та цілі.

Як і всі напрямки фізичної терапії, фізична терапія опорно-рухового апарату ґрунтується на практиці, що базується на доказах. Це передбачає, що команда вузькопрофільних фахівців слідує за останніми науковими дослідженнями й клінічними настановами та опирається на докази для прийняття рішень щодо терапії.

Важливий внесок команди вузькопрофільних фахівців у процес реабілітації – це можливість працювати з людьми, які потребують допомоги:

1. Наявність команди вузькопрофільних фахівців на початку шляху відновлення після будь-яких травм

чи оперативних втручань збільшують в рази ймовірність повного чи компенсованого відновлення. Це пришивидшує повернення людини до активного життя.

2. Після повномасштабного вторгнення особливо зросла потреба у команді вузькопрофільних фахівців, а втручання фахівців на ранніх етапах травматичних ушкоджень є чи не найважливішим фактором у збереженні певних функцій.

3. Фахівці команди вузькопрофільних фахівців повинні любити свою роботу, мати терпіння та емпатію, їм людина має довіряти і вірити, що попереду тривалий, але результативний шлях відновлення ОРА.

При реабілітації травм ОРА та захворюванні нервової системи, необхідно враховувати протипоказання у зв'язку з анатомо-фізіологічними особливостями людини та опрацьовувати об'єктивні дані психологічного стану клієнта:

- зміна емоційної сфери (страх, неспокій, ейфорія, апатія);
- психологічна напруженість (невдоволення собою, відчуття сорому, депресія);
- поведінка (відмова від лікарських засобів, соціальна самоізоляція, суїцид, розлади спілкування);
- увага (довільна, мимовільна);
- пам'ять (амнезія, гіпоамнезія, гіперамнезія);
- харчування (яке значно перевищує потребу організму або погіршення харчування);
- дихання (утруднене дихання, кашель, ядуха);
- рух (зниження рухової активності, розлади координації).

Необхідним є установлення психологічного контакту:

- міміка, тембр голосу, темп мовлення, рухи клієнта та словниковий запас;
- зміни емоційної сфери, вплив емоцій на поведінку, настрій, стан організму;
- зниження захисних функцій організму;
- втома;
- відчуття тривоги;
- відчуття відчаю та безнадії;
- неспокій пов'язаний з ...;
- страх пов'язаний з нестачею повітря;
- страх залишитись інвалідом...;
- депресивний стан у зв'язку з хворобою;
- тривога з приводу відносин в сім'ї;
- тривога пов'язана із залежністю від стороннього догляду;
- тривога пов'язана з невпевненістю у сприятливому та довгому перебігу хвороби.

Людина з проблемами з ОРА бере активну участь в плануванні відновлення ментального та фізичного здоров'я. Психолог допомагає, мотивує, переконує клієнтів в необхідності досягнення мети відновлення втрачених функцій ОРА. Разом з клієнтом визначає способи досягнення методами когнітивно-поведінкової психотерапії.

Досягнення будь-якої мети включає 3 компоненти:

- 1) виконання (дія);
- 2) критерії оцінювання (дата, час, відстань);

3) вимоги (за допомогою когось або чогось).

Мета повинна бути:

1) реальна;

2) з визначенням конкретних термінів досягнення;

3) узгоджена з клієнтом.

Види мети:

1. Короткотермінова, досягнення якої відбувається протягом тижня. Наприклад: Адаптація клієнта до захворювання, за допомогою психолога.

2. Довготермінова, досягнення якої відбувається протягом двох тижнів, частіше це після виписання клієнта із стаціонару. Наприклад: Адаптація клієнта до життя в родині після виписування із лікарні, він психологічно підготовлений, за допомогою психолога в лікарні.

Важливий комплексний підхід команди вузькопрофільних фахівців, щоб врахувати комплексні психофізіологічні тренування у різних лікувальних варіантах та режимах рухової активності. Співпраця з колегами, родичами, друзями клієнта, з метою надання допомоги, для підтримки та догляду.

Виявлення та оцінювання нових потреб клієнта. Якщо мету досягнуто і проблему вирішено, ми мотивуємо клієнта до нової мети, повернення до повноцінного життя. Якщо мета не досягнута, важливо залучити клієнта до визначення причини, яка завадила досягненню мети, проаналізувати та відкоригувати мету, щоб вона була реальна для досягнення, мотивувати клієнта.

Когнітивне мислення – це вміння сприймати інформацію, запам'ятовувати, приймати рішення, критично мислити, досягати мети. Навички когнітивного мислення у людей, які мають проблеми з опорно-руховим апаратом – це застосування нових знань у повсякденному житті та вирішення складних завдань. Але це не вроджений талант, а старання робота над собою, існують ефективні методи розвитку розумових процесів, за допомогою яких кожен зможе вдосконалити свої навички.

Здатність людини розпізнавати емоції і почуття та керувати ними, така навичка допомагає нам у вирішенні завдань та досягненні мети у житті, у спілкуванні, у професійній та повсякденній діяльності. Особистість з розвиненим когнітивним мисленням усвідомлює те, що відбувається; здатна запам'ятовувати інформацію; зосереджена; сконцентрована; відрізняється багатоманітністю; може приймати раціональні рішення та логічно мислити.

Володіти такими вміннями може будь-яка людина, якщо вона розвиватиме в собі когнітивне мислення. Необхідно розуміти, що поліпшити свої когнітивні навички можна будь-якої миті та у будь-якому віці, для цього слід приділяти час самовдосконаленню, навчатися, розвивати розумову та рухову діяльність.

Важливу роль у реабілітації відіграє застосування МКФ та біопсихосоціальних підходів для покращення допомоги людям з обмеженнями у повсякденній діяльності. У зв'язку з повномасштабним вторгненням, виникає велика потреба в фахівцях мультидисциплінарних команд в

Україні – це необхідність підвищувати компетенції усіх фахівців у сфері реабілітації, вдосконалювати планування та надання соціальної допомоги та освітніх послуг. Водночас, їх знання мають допомогти у розробці комплексних політик і стандартів та формуванні методичних матеріалів МБФ для вдосконалення навчальної бази.

Навчання: рекомендовано проводити спеціалізовані освітні заходи МКФ за своїми напрямками для:

- представників надавачів соціальних послуг;
- представників центральних та місцевих органів влади у сфері соціальної, освітньої та трудової діяльності;
- представників закладів вищої освіти;
- представників організацій, які займаються опікою та освітою дітей з особливими потребами;
- представників громадських організацій;
- представників організацій та установ, що надають соціально-медичну допомогу;
- представників інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ);
- працівників відповідних сфер діяльності (масове працевлаштування, масове навчання тощо);
- представників органів державної влади, що займаються питаннями прав людини та інклюзії;
- співробітників центрів зайнятості, які займаються роботою з особами з інвалідністю;
- представників пацієнтських організацій, батьків та ветеранів.

Висновки. На підставі викладеного у статті, можемо зробити такі висновки: по-перше, комплексний міждисциплінарний підхід в лікуванні неврологічного профілю та проблем з опорно-руховим апаратом дуже актуальний під час війни; по-друге, важливий внесок команди вузькопрофільних фахівців у процес реабілітації – це можливість працювати з людьми, які потребують допомоги; по-третє, до навчання щодо надання допомоги людям, які її потребують, необхідно залучити представників соціальної сфери; по-четверте, для покращення когнітивних навичок необхідно приділяти час самовдосконаленню, навчатися, розвивати розумову та рухову діяльність.

Список літератури

1. Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я». Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/t201053?an=1>
2. Гусак Наталія. (2008). Соціальна реабілітація: підходи до визначення поняття. *Соціальна політика і соціальна робота. Український науковий і громадський політичний часопис*. № 1. С. 103-114.
3. Науменко Л.Ю., Лепський В.В., Борисова І.С., Макаренко С.В. (2015). Професійний аспект індивідуальної програми реабілітації: стан в Черкаській області та сучасні можливості інвалідів для реалізації професійної освіти в Україні. *Сімейна медицина*. №4 (60). С. 29-31.
4. Чуйко О.В. (2015). Соціальна реабілітація: підходи до змістових характеристик процесу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. №4 (29). С. 152-158.
5. Устінюк О.В. В Україні триває розбудова сучасної системи реабілітації Retrieved from www.umj.com.ua/uk/novyna-241171-v-ukrayini-trivaye-rozbudova-suchasnoyi-sistemi-reabilitatsiyi

6. Erkki Kemppainen The Concept of Social Rehabilitation Retrieved from <http://geriatricrehabilitation.blogspot.com/2011/01/social-habilitation.html>

References (transliterated)

1. Zakon Ukrainy «Pro rehabilitatsiiu u sferi okhorony zdorovia». Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/t201053?an=1>

2. Husak Nataliia. (2008). Sotsialna rehabilitatsiia: pidkhody do vyznachennia poniattia. Sotsialna polityka i sotsialna robota. Ukrainskyi naukovyi i hromadskyi politychnyi chasopys. № 1. S. 103-114.

3. Naumenko L.Iu., Lepskyi V.V., Borysova I.S., Makarenko S.V. (2015). Profesiinyi aspekt individualnoi prohramy rehabilitatsii: stan v Cherkaskii oblasti ta suchasni

mozhyvosti invalidiv dlia realizatsii profesiinoi osvity v Ukraini. Simeina medytsyna. №4 (60). S. 29-31.

4. Chuiko O.V. (2015). Sotsialna rehabilitatsiia: pidkhody do zmistovykh kharakterystyk protsesu. Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky. №4 (29). S. 152-158.

5. Ustinov O.V. V Ukraini tryvaie rozbudova suchasnoi systemy rehabilitatsii Retrieved from www.umj.com.ua/uk/novyna-241171-v-ukrayini-trivaye-rozbudova-suchasnoyi-sistemi-rehabilitatsiyi

6. Erkki Kemppainen The Concept of Social Rehabilitation Retrieved from <http://geriatricrehabilitation.blogspot.com/2011/01/social-habilitation.html>

Надійшла (received) 10.11.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Новосолова Світлана Юрївна (Novosolova Svitlana) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», керівник Інформаційно-ресурсного центру «Без бар'єрів», завідувач сектора науково-технічної бібліотеки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1341-6323>

УДК 81'373.43:316.774

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.19

І.М. ГАВРИЛОВА, Д.О. ПЕДАШ

НЕОЛОГІЗМИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ НАПРАВЛЕНОСТІ

Представлена наукова стаття аналізує важливість та роль неологізмів у сучасній науково-технічній мові та підкреслює їх значущість для наукового та технічного спілкування. Розглядаються причини, що призводять до виникнення нових слів і термінів, які відображають сучасні реалії та рівень наукового розвитку. Також обговорюються чинники, які впливають на створення та появу неологізмів. Дана робота також визначає, чому ці нові слова є необхідними для галузей науки та технологій та як вони впливають на розвиток науки та технологій у сучасному світі.

Ключові слова: неологізми, науково-технічна мова, інновації, ефективна комунікація, розвиток науки та технологій, глобальна спільнота, актуалізація мови, популяризація науки.

I.M. HAVRYLOVA, D.O. PEDASH

NEOLOGISMS OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL NEOLOGISMS

The research article examines the importance and role of neologisms in modern scientific and technical language and emphasizes their significance for scientific and technical communication. Possible reasons and challenges of the emergence of new words and terms that represent modern realities and the level of scientific development are examined. The factors that influence the formation and emergence of neologisms are also discussed. The study also identifies why these new words are necessary for the branches of science and technology as well as how they influence the development of science and technology in the modern world.

Key words: neologisms, scientific and technical language, innovations, effective communication, development of science and technology, global community, language actualisation, popularisation of science.

Постановка проблеми. Мова незупинно розвивається, і цей процес особливо активний в галузі науки та технологій. У сучасному світі, де інновації та розвиток наймовірніше швидкі, неологізми (нові слова) стають невід'ємною частиною мови, що використовується в цих галузях. Запровадження нових концепцій, винаходів та технологій призводить до виникнення нових слів і термінів, які відображають сучасні реалії і високий рівень наукового розвитку. Актуальність даної роботи визначається потребою вивчення нових слів як засобу відображення змін, що відбуваються у сучасній лінгвокультурі. Ці зміни обумовлені впливом важливих соціальних чинників, таких, як комп'ютеризація, інформатизація, глобалізація тощо. Також важливо досліджувати особливості перекладу нових слів. Проте, існують проблеми, пов'язані зі створенням, використанням та розповсюдженням неологізмів у науковій та технічній спільноті. По-перше, однією з основних проблем є розуміння та сприйняття неологізмів. Нові терміни можуть бути складними для розуміння і вимагати пояснень, що може затримувати процес комунікації та розповсюдження інформації. Другою проблемою є відсутність еквівалентів для неологізмів в інших

мовах. Оскільки наукова спільнота має глобальний характер, важливо забезпечити міжнародне розуміння та обмін інформацією, але це може бути ускладнено, якщо термінів немає в інших мовах. Також неологізми науково-технічної спрямованості часто використовуються у громадському дискурсі та засобах масової інформації. Однак, їх неправильне використання або маніпуляція ними може призвести до збентеження або спричинити виникнення неправильних уявлень про науку та технології серед громадськості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поява нових слів, потреба в їхньому документуванні та роз'ясненні призвела до створення окремої галузі в лексикології – неології, яка вивчає новостворені слова. Однак однією з невирішених проблем у неології є саме роль неологізму. Таким чином, теоретико-методологічну базу нашого дослідження складають роботи Є. Балюта [1], Н. Біховець [2], Ю. Зацний [11] та ін. Неологізми викликають велике зацікавлення лінгвістів Е. Ханпіра, О. Ликова, В. Лопатіна, О. Габінської, М. Шаманського, Г. Віняра, які розглядають загалом поняття неологізму та досліджують проблеми неології, або вивчення нових слів і виникнення нових лексичних одиниць у мові.

Група інших вчених досліджувала загальні словотвірні, лексико-семантичні та стилістичні тенденції розвитку: роботи А. Москаленка, І. Шашкіна, К. Ленця, О. Сербенської та їх нароби лягли в основу даного дослідження також. Однак роль і важливість використання саме науково-технічних неологізмів є важливим об'єктом даного наукового дослідження.

Мета статті. Проаналізувати роль та важливість уживання неологізмами у сучасній науково-технічній мові, і підкреслити їх значущість для наукового та технічного спілкування. Визначити, чому ці нові слова і терміни є необхідними і корисними для цих галузей та як вони впливають на розвиток інновацій і сприйняття науки та технологій.

Виклад основного матеріалу. У рамках огляду лінгвістики, зауважимо, що неологія (неологіка) – наука про неологізми, у галузь якої входить виявлення нових слів та значень, аналіз факторів їх появи, вивчення способів їх утворення [11]. До сфери діяльності неології також включається розробка принципів соціалізації нових слів (прийняття чи відхилення їх користувачами мови) та аспекту лексикалізації (включення нових слів до словникового запасу) [16]. Попри той факт, що мови народів постійно поповнюються новими словами, серед вчених дотепер відсутнє загальноприйняте визначення терміну «неологізм». У перекладі з грецької неологізм (neos – новий, молодий, logos – слово) – слово, яке ще не встигло ввійти до загального слововжитку і не включено до словників [12]. Енциклопедія «Українська мова» визначає неологізм як «слово, а також його окреме значення, які з'явилися в мові на певному етапі її розвитку (загальномовні неологізми) або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові окремого автора (стилістичні або індивідуально-авторські)» [12, с. 7].

Мова збагачується не лише появою нових слів, а також позначенням нового за допомогою вже існуючих слів. Здатність позначати невідоме поняття через відоме представлена і в лексичному, і в семантичному словотворі, сутність якого полягає у використанні давно існуючого в мові слова для позначення нового поняття, вербалізації концептуального значення [7, с. 18].

О. Дзюбіна виокремлює наступні фактори появи неологізмів: старі слова повністю змінюють своє раніше існуюче значення; в семантичній структурі слова з'являється ще одне прирощення смислу.

А. Погоріла зазначає, що неологізми – це слова, словосполучення, аббревіатурні позначення, що появляються на певному етапі розвитку та функціонування мови для позначення нових реалій та понять, актуалізація яких зумовлюється соціальними та територіальними чинниками [14]. Також варто звернути увагу, що, на думку багатьох дослідників, позначення неологізмів перестає задовольняти багатьох вчених, у результаті, все частіше звертаються до поняття «інновація», що

розуміється як «новоутворення, нововведення, будь-яке лексико-семантичне нововведення» [13, с. 22]. Таким чином, неологізми можуть позначати ще як лексичні інновації. Інновації – це новотвори, запозичення, а також включення і входження в мову, зумовлені перерозподілом значень у видах і жанрах мовлення; це і відродження слів і висловів з минулих епох [12, с. 180].

Залежно від призначення, мовні новотвори поділяються на дві категорії: стилістичні та номінативні. Стилiстичні неологізми надають образну характеристику предметам, які вже мають назву. В той час, як номінативні неологізми виникають через потреби розвитку науки та техніки і, зазвичай, не мають синонімів. Проте, у разі виникнення синонімів, один із новотворів може витіснити інший з часом. Важливо зауважити, що новотвір відрізняється від звичайного слова тим, що, існуючи певний час, він може стати загальноновживаним словом або зникнути з мови [3].

Через розширення термінологічних систем з'являються нові терміни для називання нових понять або концепцій, що виникають у сучасному світі, такі як «генотип», «комп'ютер». Ці слова виконують номінативну функцію, оскільки служать для точного позначення і опису нових явищ.

Неологізми також виникають через потребу замінити вже існуючі слова більш точними, зрозумілішими, або такими, що краще відповідають мовним нормам. Наприклад, введення нових термінів, або нових значень для слів, що раніше мали інші конотації.

Унаслідок цих факторів виникають нові слова, які призначені для точного позначення понять і, в майбутньому, можуть стати частиною мовного багатства всіх мовців. Такі лексичні нововведення виникають також тоді, коли автор бажає надати певному предмету чи явищу нову, більш образну та виразну назву, яка відображає його особисту концепцію чи емоційне ставлення до нього.

Щодо даних факторів, неологізми можна поділити на:

1) загальномовні, що уживають для називання нових понять: («провайдер» – (від англ. to provide – забезпечувати) організація, яка надає певні послуги, «айпад» – (від англ. iPad – Айпад (або Айпод)) це планшетний комп'ютер від компанії Apple, «ори гамі» – (від яп. складений папір) мистецтво складання паперу, метою якої є створення витворів шляхом використання схеми геометричних згинів і складок, «штрихкод» – (від нім. Strich – риска, лінія, від фр. Code – код) спосіб запису даних у вигляді білих та чорних смуг різної товщини або квадратів різного розміру, призначений для ідентифікації товару і зчитування інформації про нього), так і з метою заміни вже наявної в мові назви точнішою («ремікс» – (від англ. remix) новий варіант, переробка старої мелодії, пісні, які створюються шляхом «перемішування» декількох частин вихідної композиції, накладення на неї різних звуків, спецефектів, зміни темпу, тональності, «саміт» – (від

англ. summit від лат. summum – найвищий): зустріч глав держав або голів урядів; нарада на найвищому рівні, «ньюзмейкер» – (від англ. newsmaker – вартий потрапити у новини, «той, хто створює новини») 1) суб'єкт, чий вчинки чи висловлювання стають приводом для новин, викликають широкий громадський інтерес, 2) фахівець, чийм завданням є створення і поширення новин, пробудження широкого громадського інтересу (до певного предмету чи видання), «спічрайтер» – (від англ. speechwriter від speech – промова і writer – письменник) укладач текстів промов, виступів для високопосадовців, політиків, громадських діячів чи бізнесменів) [17].

2) індивідуальні (авторські) – є стилістично маркованими, оскільки вони відтворюють прагнення дати нову назву поняттю, що вже має словесне позначення у мові.

Поява даних неологізмів обумовлена як зовнішніми факторами, такими як постійний розвиток суспільства, технологій і техніки, виникнення нових явищ, які потребують відповідного виразу в мові, так і внутрішніми мовними потребами, пов'язаними з економією мовних ресурсів [16]. Упровадження комп'ютерної техніки в життя сучасного суспільства призвело до створення нових слів та термінів, які відображають поняття та концепції в галузі інформаційних технологій [19]. Ці новостворені слова та терміни можна назвати інформаційними неологізмами. Важливо відзначити, що інформаційні неологізми виконують у мові переважно номінативну функцію, тобто вони служать для називання конкретних понять і об'єктів у сфері інформаційних технологій. Іншими словами, ці неологізми ідентифікують і номінують нові технології, процеси, програми, апаратне забезпечення та інші аспекти інформаційного світу. Наприклад, слова «інтернет», «веб-сайт», «інтерфейс», «соціальна мережа» є прикладами інформаційних неологізмів, оскільки вони визначають конкретні поняття та явища, пов'язані із сферою інформаційних технологій.

Актуалізація мови в науково-технічному контексті є не менш важливою, оскільки ця галузь постійно розвивається, вводячи нові технології, методи та поняття. Введення неологізмів допомагає мові залишатися актуальною та відображати сучасний стан науки і технологій. Крім того, неологізми спрощують комунікацію між фахівцями у галузі, створюючи короткі та чіткі терміни, які замінюють довгі пояснення і сприяють більш ефективному обміну інформацією. Ця спрощена комунікація також заохочує інноваційний дух, оскільки введення нових термінів стимулює дослідників до створення нових концепцій, продуктів та технологій. Завдяки глобальному характеру науки та технологій, неологізми створюють мовну спільноту в міжнародному контексті, полегшуючи обмін ідеями та дослідженнями між вченими з різних країн. Крім того, вони можуть бути цікавими для громадськості

та медіа, допомагаючи популяризувати науку та технології серед широкого загалу.

Важливість неологізмів в науково-технічному напрямі важко переоцінити, оскільки вони відіграють ключову роль у сприянні розвитку, комунікації та розумінні сучасних наукових і технологічних досягнень. Одним з головних аспектів важливості неологізмів у цьому контексті є виразність та точність мови. Науково-технічні галузі є однією з найдинамічніших галузей у сучасному світі, оскільки нові дослідження, відкриття і технологічні здобутки щодня приносять нові концепції та ідеї. А нові технології та концепції часто важко описати за допомогою існуючих слів і термінів [16].

Введення неологізмів дозволяє створити спеціалізовану лексику [2], яка точно передає сутність нового явища або технології. Наприклад, термін «фішинг» – (від англ. phishing – шахрайство) позначає вид інтернет-шахрайства з метою виманювання у користувачів мережі персональних даних (паролів, логінів, номерів кредитних карт і т.п.), «вішинг» – (vishing від voice – голос і phishing – фішинг) телефонне шахрайство, яке полягає у виманюванні реквізитів банківських карток або іншої конфіденційної інформації чи примушуванні до переказу коштів на картку шахраїв, «хостинг» – (від англ. hosting, host – приймати гостей) – сервіс розміщення веб-сайтів чи веб-додатків на комп'ютерах, підключених до комп'ютерної мережі (наприклад, Інтернет), «кореляція» – (від англ. correlation – взаємозв'язок) 1) співвідношення, відповідність, взаємозв'язок предметів або понять; 2) залежність між явищами або величинами (параметрами), що не має чіткого функціонального характеру.

Введення нових термінів може забезпечити спільну мову для вчених з різних країн і культур, полегшуючи обмін знаннями та співпрацю. На відміну від цього, забезпечує зручність та легкість у комунікації та взаємодії на міжнародному рівні. Яскравими прикладами можуть слугувати такі слова як «апгрейд» (від англ. upgrade – вдосконалювати) – 1) перехід на новий якісний рівень в широкому смислі; 2) заміна деталей комп'ютера на більш сучасну модель, «юзер» (від англ. user – користувач) – користувач, споживач, «мейнстрім» (від англ. mainstream – основний потік) – переважаючий на даний момент напрямок в певній сфері діяльності, «модератор» – (від лат. moderor – той, що стримує) – 1) пристрій в музичних клавішних інструментах для приглушення звуку; 2) особа, що проводить соціологічне дослідження, керівник фокус-групи; 3) пристрій для гальмування рідини чи газу; 4) особа, що контролює дотримання правил в мережевих форумах, чатах чи конференціях.

Неологізми можуть стати цікавими для широкої громадськості та медіа, що допомагає популяризувати наукові досягнення та технології [16]. Зацікавлені особи можуть швидше зрозуміти новини та статті, коли вони містять відповідні терміни і неологізми. Такі як: «чат» (від англ. chat – спілкуватися) – в

Інтернеті можливість для багатьох людей одночасно спілкуватись через комп'ютерні мережі; «браузер» (від англ. browser – веб-браузер) – програмне забезпечення, яке читає і виводить на дисплей гіпертекст і гіпермедіа документи в Інтернеті; «офтопик» (від англ. off topic – не за темою) – те, що виходить за межі теми конференції; «хакер» (від англ. hacker – комп'ютерний зломник) – 1) спеціаліст по комп'ютерам; 2) особа, яка незаконно підключається до чужої комп'ютерної мережі) та інші.

А також у процесі даної роботи було проведено дослідження на частотність уживання запропонованих вище неологізмів у період 2021-2023 років. У ході дослідження було взято три інтернет-ресурси, а саме: Дзеркало медіа, Економічна правда та Фокус. Дане дослідження показало, що з даних неологізмів є деякі неологізми, які стали досить поширеними і використовуються активно в період 2021-2023 років. Серед таких популярних неологізмів входять: «саміт», «інтернет», «веб-сайт», «фітінг», «модератор», «чат», «браузер» та «хакер». Деякі інші неологізми, такі як «нюзмейкер», «ремікс», «спічрайтер», «апгрейд», «мейнстрім», є менш поширеними та не використовуються так активно. Хоча менш використовувани неологізми не є дуже поширеними на даний момент, їхнє вживання поступово зростає. Це свідчить про те, що ці нові слова поступово впроваджуються в мову і можуть стати більш поширеними у майбутньому, тому їх відсоткове співвідношення уживання менше.

Висновки. Отже, у результаті нашого дослідження, ми дійшли висновку, що неологізми відіграють значущу роль у сучасній науково-технічній мові. Неологізми допомагають науковцям та інженерам створювати нові слова та терміни, які відображають нові концепції та ідеї. Це дозволяє їм точно та чітко виражати складні наукові ідеї, полегшуючи їх розуміння і сприяючи інноваціям. Також сфера науки та технологій постійно розвивається, вводячи нові технології, методи та поняття. З цього випливає, що використання неологізмів допомагає мові залишатися актуальною і відображати сучасний стан наукових досягнень. Нові слова спрощують комунікацію між фахівцями в галузі, оскільки створюють короткі та чіткі терміни, які замінюють довгі пояснення і сприяють більш ефективному обміну інформацією. У сучасному світі наука та технології є глобальними явищами, і використання саме неологізмів допомагає створити спільну мову для вчених з різних країн і культур, полегшуючи обмін знаннями та співпрацю. До того ж, неологізми можуть бути цікавими і для широкої громадськості та медіа, допомагаючи популяризувати наукові досягнення та технології серед широкого загалу. Неологізми мають ключове значення у сприятті розвитку, поліпшенні комунікації та сприйнятті сучасних наукових та технологічних досягнень. Вони допомагають науковцям та інженерам ефективно виражати нові ідеї та сприяють створенню спільної мови для глобальної науково-технічної спільноти.

Список літератури

1. Балюта Е.Г. (2006). Неологізми англійської мови сфери екології (теоретичні засади). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. № 27. С. 148–152.
2. Биховець Н.М. (1988). Запозичення серед англійських неологізмів. *Мовознавство*. № 6. С. 5-12.
3. Білоконь Г.М., Сорока С.В. *Неологізми сфери інтернет та інформаційно-комунікаційних технологій і способи добору їх перекладу*. м. Київ, 2017 р. Retrieved from https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/28754/1/Soroka_Bilokon_Neologisms.pdf
4. Булаховський Л.А. (1955). *Нариси з загального мовознавства*. К. : Радянська школа. 307 с.
5. Глазова О.П. (2013). *Вивчення в школі неологізмів*. К. : Київський університет імені Бориса Грінченка. Retrieved from http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2653/1/O_Glazova_MD_10_IPPO.pdf
6. Дзеркало медіа. Retrieved from <https://dzerkalo.media/>
7. Дзюбіна О.І. (2014). Особливості утворення та функціонування семантичних неологізмів англійської мови в сфері інтернет-комунікації. *Записки з романогерманської філології*. Вип. 2 (33). С. 17-23.
8. Дзюбіна О.І. (2014). Диференціальні ознаки неологізмів і окаціоналізмів (на матеріалі художньої літератури та інтернет-реклами англійської мови). *Вісник ЛНУ ім. І. Франка*. Сер. : Іноземні мови. № 22. С. 78–84.
9. Економічна правда. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/>
10. *Українська мова*. Енциклопедія. (2004). Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 824 с.
11. Зацний Ю. А. (1999). *Розвиток словникового складу англійської мови в 80-ті-90-ті роки ХХ століття*. Запорізький державний університет. Запоріжжя. 430 с.
12. Костенко О.Г. (2020). Сучасні англійські неологізми та способи їх перекладу українською мовою. *Закарпатські філологічні студії*. Том 2. Вип. 13. С. 97-100.
13. Лук'янюк В. Тлумачний словник іншомовних слів, 2001-19. Retrieved from <https://www.jnsm.com.ua/cgibin/u/book/sis.pl?Article=941&action=show>
14. Погоріла А.І. (2017). Особливості функціонування неологізмів у молодіжному мовленні. *Молодий вчений*. № 4.3 (44.3). С. 208-211.
15. Словник української мови. (1970-1980). Академічний тлумачний словник. Retrieved from <http://sum.in.ua/>
16. Ткаченко С.І. (2020). Неологізми в сфері інформаційних технологій. Retrieved from <https://duikt.edu.ua/ua/news/1/category/9/view/8862>
17. Тлумачний словник української мови . Словник УА. Retrieved from <https://slovnyk.ua/>
18. Фокус. Retrieved from <https://focus.ua/>

References (transliterated)

1. Baliuta E.H. (2006). Neolohizmy anhliskoi moyvy sfery ekolohii (teoretichni zasady). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*. № 27. S. 148–152.
2. Bykhovets N.M. (1988). Zapozychennia sered anhliskykh neolohizmiv. *Movoznavstvo*. № 6. S. 5-12.
3. Bilokon H.M., Soroka S.V. Neolohizmy sfery internet ta informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii i sposoby doboru yikh perekladu. m. Kyiv, 2017 r. Retrieved from https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/28754/1/Soroka_Bilokon_Neologisms.pdf

4. Bulakhovskiy L.A. (1955). *Narysy z zahalnoho movoznavstva*. K. : Radianska shkola. 307 s.
5. Hlazova O.P. (2013). *Vychennia v shkoli neolohizmiv*. K. : Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka. Retrieved from http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2653/1/O_Glazova_MD_10_IPPO.pdf
6. Dzerkalo media. Retrieved from <https://dzerkalo.media/>
7. Dziubina O.I. (2014). *Osoblyvosti utvorennia ta funktsionuvannia semantychnykh neolohizmiv anhliiskoi movy v sferi internet-komunikatsii*. *Zapysky z romanohermanskoj filolohii*. Vyp. 2 (33). S. 17-23.
8. Dziubina O.I. (2014). *Dyferentsialni oznaky neolohizmiv i okazionalizmiv (na materialakh khudozhnoi literatury ta internet-reklamy anhliiskoi movy)*. *Visnyk LNU im. I. Franka*. Ser. : Inozemni movy. № 22. S. 78–84.
9. *Ekonomichna pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/>
10. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. (2004). Redkol.: Rusanivskiy V.M. (spivholova), Taranenko O.O. (spivholova), M.P. Ziabliuk ta in. 2-he vyd., vypr. i dop. K. *Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana*. 824 s.
11. Zatsnyi Yu. A. (1999). *Rozvytok slovnykovoho skladu anhliiskoi movy v 80-ti-90-ti roky KhKh stolittia*. Zaporizkyi derzhavnyi universytet. Zaporizhzhia. 430 s.
12. Kostenko O.H. (2020). *Suchasni anhliiski neolohizmy ta sposoby yikh perekladu ukrainskoju movoju*. *Zakarpatski filolohichni studii*. Tom 2. Vyp. 13. S. 97-100.
13. Lukianiuk V. *Tlumachnyi slovnyk inshomovnykh sliv*, 2001-19. Retrieved from <https://www.jnsm.com.ua/cgibin/u/book/sis.pl?Article=941&action=show>
14. Pohorila A.I. (2017). *Osoblyvosti funktsionuvannia neolohizmiv u molodizhnomu movlenni «Molodyi vchenyi»*. № 4.3 (44.3). S. 208-211.
15. *Slovnyk ukrainskoj movy*. (1970-1980). *Akademichni tlumachnyi slovnyk*. Retrieved from <http://sum.in.ua/>
16. Tkachenko S.I. (2020). *Neolohizmy v sferi informatsiinykh tekhnolohii*. Retrieved from <https://duikt.edu.ua/ua/news/1/category/9/view/8862>
17. *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoj movy*. *Slovnyk UA*. Retrieved from <https://slovnyk.ua/>
18. *Fokus*. Retrieved from <https://fokus.ua/>

Надійшла (received) 20.12.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Гаврилова Ірина Миколаївна (Havrylova Iryna) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри ділової іноземної мови та перекладу; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2322-8051>;

Педаш Дарина (Pedash Daryna) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», студентка кафедри ділової іноземної мови та перекладу; Харків, Україна.

УКРАЇНОЗНАВСТВО, КУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ НАУКИ

УДК 94(477):378

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.20

Г.В. ПАВЛОВА, Л.П. СЕМЕНЕНКО

ХАРКІВСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Стаття вирішує складне завдання щодо відновлення історичної справедливості стосовно деяких представників технічної інтелігенції, які безпосередньо були пов'язані з Харківським технологічним інститутом за період з 1890 по 1934 роки. Доведено важливість інформативних знань щодо ролі випускників вищого технічного закладу освіти для прийдешніх поколінь, про їх наполегливу, віддану працю на благо країни. У роботі авторами розкрито особистий внесок його випускників у розвиток окремих регіонів України, провідних підприємств і галузей промисловості у таких містах, як: Ізюм, Запоріжжя, Харків, Донецьк, Луганськ, Макіївка, Маріуполь, Краматорськ та інших українських міст. У статті широко висвітлено імена випускників Харківського технологічного інституту – фахівців із сільськогосподарського машинобудування, паровозобудування, виробництва тракторів, модернізації дослідних зразків та створення легендарного танка Т34, спеціалістів з технологій коксування та збагачення вугілля, цукрової промисловості, суднобудування, блискучих науковців, архітекторів, інженерів Харкова, які будували та упорядковували міста України, – всіх тих, чії імена повинні нагадувати про героїчну працю і спонукати українців на захист всіх надбань від рашистської навали.

Ключові слова: Харківський технологічний інститут, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», інтелектуальна еліта, інженери, технологи, індустріалізація, промисловість, заводи, відновлення України.

G.V. PAVLOVA, L.P. SEMENENKO

KHARKIV INSTITUTE OF TECHNOLOGY IN THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL UKRAINE

The article solves the difficult task of restoring historical justice in relation to some representatives of the technical intelligentsia who were directly associated with the Kharkiv Institute of Technology in the period from 1890 to 1934. The importance of informative knowledge about the role of graduates of a higher technical educational institution for future generations, about their hard, dedicated work for the good of the country, has been proved. In the work, the authors reveal the personal contribution of its graduates to the development of certain regions of Ukraine, leading enterprises and industries in such cities as: Izyum, Zaporizhzhia, Kharkiv, Donetsk, Luhansk, Makiivka, Mariupol, Kramatorsk and other Ukrainian cities. The article extensively covers the names of graduates of the Kharkiv Institute of Technology - specialists in agricultural engineering, steam engine construction, tractor production, modernization of prototypes and the creation of the legendary T34 tank, specialists in coking and coal enrichment technologies, sugar industry, shipbuilding, brilliant scientists, architects, engineers of Kharkiv, who built and organized the cities of Ukraine - all those whose names should remind of heroic work and encourage Ukrainians to protect all their assets from the racist invasion.

Key words: Kharkiv Institute of Technology, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", intellectual elite, engineers, technologists, industrialization, industry, factories, restoration of Ukraine.

Постановка проблеми. Харківський технологічний інститут (ХТІ), предтеча Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ»), протягом 1885–1930 років підготував близько 5 тисяч висококваліфікованих спеціалістів технічного профілю. Його відкриття сприяло швидкому розвитку підприємств, міст та

цілих регіонів. Історію творять особистості, тому маємо знати про внесок харківських політехніків минулого у становлення і розвиток індустріальної України. Їх праця, їх творчі набутки і досягнення можуть бути прикладом для сучасників – у становленні і розвитку нової України епохи комп'ютерів і телекомунікацій, нано- та когнітивних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Грунтовні публікації, що розкривають персональний внесок випускників ХТІ у розвиток окремих регіонів України, відсутні, інформація розпорошена, не систематизована і ґрунтовно не досліджена. За радянських часів вийшло чимало книг з історії харківських заводів: тракторного (ХТЗ), електромеханічного (ХЕМЗ), «Серп і Молот», «Поршень», велосипедного. Радянську заводську історіографію поєднує тенденція звеличення ролі пролетаріату та применшення, а то й ігнорування, ролі технічної інтелігенції у становленні і розвитку промислових підприємств. Головні герої з народу – робітники, майстри, бригадири, стахановці, новатори. Водночас, знайти інформацію про інтелектуальну працю заводського інженера, хоча б прізвище з ініціалами, – складне завдання. Аналогічна картина спостерігається в опублікованих історіях промислових підприємств та інших міст України.

Завдяки вивченню змісту рідкісних періодичних видань, а також раритетних матеріалів Державного архіву Харківської області та тих, що збереглися в НТБ НТУ «ХПІ», ми можемо хоча б частково відновити історичну справедливість стосовно деяких представників технічної інтелігенції, які безпосередньо були пов'язані з ХТІ.

Метою статті є на підставі аналізу архівних матеріалів дослідити і розкрити особистий внесок випускників ХТІ у розвиток окремих регіонів України, провідних підприємств і галузей промисловості у період 1890-1934 років.

Виклад основного матеріалу. Чуємо звуки повітряної тривоги та вибухи снарядів, бачимо зранені, скалічені міста України. Читальні зали бібліотек спорожніли. Наші читачі зараз там, де вони найпотрібніші... У пам'яті постають картини мирного життя: затишні дворики міст та сучасні мегаполіси; неповторні пам'ятки архітектури та багатоповірки, що світяться; нові дороги та відремонтовані хідники, тротуари біля під'їздів, квітучі сади дач та палісадники; гамірні веселі площі, заводські прохідні та горді будівлі науково-дослідних інститутів й багато іншого, що було непомітним атрибутом звичайного життя. Це результат праці мільйонів людей, яку неможливо оцінювати лише у фінансових, матеріальних та людських витратах. Кілька поколінь українців розбудовували свою незалежну державу, змушену тепер зупиняти навалу ворога. До цієї звитяжної праці активно долучалися інженери усіх спеціальностей.

Випускники ХТІ, які народилися ще наприкінці XIX ст., походили з різних губерній імперської Росії. В інституті здобували освіту представники 68 губерній з 76, 16 областей з 20. Були й уродженці США, Китаю, Персії, Туреччини та 16 європейських країн.

Країна, на той час, посиленними темпами розвивала промисловість, нарощувала виробничі потужності, запускала нові заводи важкої та легкої

промисловості. До середини 1920-х років молоді інженери самостійно обирали місце служби у різних містах імперії. Більшість з них пов'язували свою долю з Україною, а, особливо, з Харківською та Катеринославською губерніями.

До Харкова більш прагнули уродженці Слобідської України. Місто приваблювало вакансіями, можливістю обрати роботу за своєю спеціальністю з прийнятною оплатою. Від самовіддачі та самовідданості випускників ХТІ залежало багато чого: виконання державних замовлень, створення нових заводів та фабрик, будівництво нових доріг, мостів, трамвайних ліній, електричних станцій та житлових будинків із довгоочікуваними водопроводом, освітленням та теплом.

Нові промислові підприємства збільшували кількість робочих місць, нові житлові квартали покращували добробут харків'ян. До середини 1930-х харківські заводи: електромеханічний, паровозобудівний ім. Профінтерну, турбогенераторний, «Поршень», «Світло Шахтаря», машинобудівні «Червоний Жовтень» та «Серп і Молот», тракторний, коксохімічний, силікатний, канатний, верстатобудівний, велосипедний та завод підйомно-транспортних споруд ім. Т. Г. Шевченка увійшли до потужних індустриальних підприємств України.

Харківський паровозобудівний завод (Харківський завод транспортного машинобудування ім. В.О. Малишева), випускав та модернізував паровози, трактори, різні двигуни, важку та легку бронетехніку: перший паровоз (1897 р.), ювілейний 1000-й паровоз (1903 р.); перші нафтові та газові двигуни (1911 р.); перші гідротурбіни (1924 р.); перший вітчизняний трактор «Комунар» (1925 р.); ювілейний 3000-й паровоз (1927 р.); перший танк Т-24 (1930 р.); перший паровоз серії СО19 (1936 р.); перший дизель БД-2 для танка Т 34 (1938 р.), ювілейний 35-тисячний танк Т-34 (1945 р.); ювілейний 1000 тепловоз ТЕ-3 (1957 р.); тягач-снігохід «Харків'янка» (1958 р.) та ін. [1]. Дослідження дозволили встановити, що досягнення підприємства та його історія тісно переплелися з долями випускників ХТІ (НТУ «ХПІ»), починаючи з першого випуску технологічного інституту.

Казимир Оттонович Карніцій, випускник 1892 року, керував будівництвом Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ), а Феодосій Максимович Воробйов, випускник 1894 року, працював на будівництві заводу, що став до ладу у 1896 році. У 1898 начальником технічної контори став Яків Абрамович Кац (1917–1919 – директор заводу). У 1903 році, в журналі «Известия Южно-Русского общества технологов», було надруковано некролог, присвячений начальнику паровозобудівного відділу ХПЗ, випускнику 1891 року Володимирі Аркадійовичу Булгакову у зв'язку з його раптовою смертю. Його проводжали всім заводом. Володимира Аркадійовича Булгакова, на посаді начальника відділу, змінив Петро Прокопович

Литвинов, випускник ХТІ 1893 року. Вихованці інституту часто обіймали й обіймають керівні посади і до сьогодні. Директорами заводу у різний час були такі інженери, як: Іван Петрович Бондаренко, Петро Павлович Парфенов, Павло Юхимович Саблев, Сергій Васильович Саленков; технічними директорами – Олександр Федорович Лисицький, Михайло Михайлович Андріанов, Григорій Зіновійович Павлоцький; головними інженерами – Євген Георгійович Крушель, Василь Трохимович Цветков, Павло Гаврилович Чепелев, Яків Ісакович Невяжський, Валентин Васильович Фокін (згодом заступник наркома машинобудування СРСР) та ін.

Одним із головних напрямів підготовки інженерів ХТІ та Харківського механіко-машинобудівного інституту було паровозобудування.

До історії паровозобудування увійшли імена конструктора ХПЗ харків'янина Олександра Сергійовича Раєвського, автора ряду проєктів паровозів, ходової частини тепловозів, Давида Львовича Чернявського – завідувача конструкторської групи заводу, спеціаліста з методики розрахунку на міцність оболонкових кузовів тепловозів.

На початку 1930-х років начальником паровозного цеху був уродженець села Попасна Бахмутського повіту Катеринославської губернії, згодом – мер Харкова – Марк Кіндратович Ткаченко.

1923 року Вища рада народного господарства (ВРНГ) України ухвалила рішення про організацію на ХПЗ виробництва тракторів, а вже через рік було розроблено дослідний зразок першого в країні гусеничного трактора «Комунар». Це був модернізований варіант німецького трактора Napomag WD-50. Так було започатковано тракторизацію України [2].

Харківський технологічний інститут, починаючи з 1896 року, готував фахівців із сільськогосподарського машинобудування, а до середини 1920-х років на механічному факультеті відкрив окрему спеціальність «Тракторобудування», яку з початком будівництва тракторного заводу було виокремлено в окремий факультет.

У цій галузі працювало багато відомих випускників інституту. Випускник 1916 року, викладач ХТІ Василь Олександрович Константинов безпосередньо брав участь у випуску першого трактора на ХПЗ. За його керівництвом було успішно впроваджено проєкт зі створення карбюраторного газового двигуна для трактора «Комунар». Тракторний цех очолив уродженець Дніпровського повіту Таврійської губернії Фроїм Йосипович Лящ, а головним конструктором тракторобудівного відділу був призначений уродженець Дружківки Бахмутського повіту Катеринославської губернії Микола Гордійович Зубарев, який керував розробкою та створенням оригінальних конструкцій транспортних тракторів та артилерійських тягачів («Комунар», «Комінтерн», «Ворошиловець», «ХТЗ-5», «ХТЗ-7», «АТ-45», «АТ-К»).

Чернігівець Михайло Іванович Медведєв займався модернізацією двигуна трактора «Комунар», розробкою та удосконаленням тракторів «Комінтерн», «Ворошиловець», «СХТЗ», «С-60», «СТЗ-НАТІ», «С-65», «С-2». Уродженець Кадіївки Бахмутського повіту начальник Бюро експлуатації тракторів заводу Юрій Трохимович Водолажченко долучився до розробки тракторів: Т-75, Т-19, Т-19А, Т-18, Т-15, Т-46, Т-46В.

У 1926 році у тракторному Конструкторському бюро виділено групу конструкторів для розробки проєкту дослідного танка. Так розпочалася історія танкобудування у Харкові. Очолив проєкт випускник ХТІ харків'янин Іван Никанорович Алексєнко. При ХПЗ працювали оборонні заводи №№ 75, 183. У модернізацію дослідних зразків та створення легендарного танка Т34 гідний внесок зробили багато випускників ХТІ. Уродженець Горлівки Бахмутського повіту Катеринославської губернії інженер Іван Якович Трашутін працював разом з головним конструктором заводу Михайлом Іллічем Кошкіним (випускник ЛПП) над створенням танка Т-34. Заступником начальника танкового відділу заводу № 183 при ХПЗ був Кирило Олександрович Куликов, начальником технічного відділу – Сергій Олександрович Воробйов (згодом перший директор Українського заочного політехнічного інституту), начальником цеху – уродженець Сувальської губернії, випускник ХТІ Освальд Карлович Лявзон. Уродженець м. Луганська Олексій Васильович Забайкін надійно захистив танк, створивши нову марку броньової сталі, та удосконалив технологію виготовлення литої башти танка замість зварної.

Група інженерів, під керівництвом головного конструктора Костянтина Федоровича Челпана з Маріупольського повіту, забезпечила танк потужним двигуном. Випускника ХТІ, уродженця Віленської губернії, Йосипа Семеновича Бера було призначено начальником Конструкторського бюро дизельного відділу. Серед творців швидкохідного безкомпресорного дизельного двигуна В-2 танка Т-34 були також Яків Юхимович Віхман, Андрій Козьмич Башкін, Петро Самуїлович Ярин із Кременчука та ін.

Розробку авіаційного варіанта дизеля БД-2А очолив херсонєць Григорій Йосипович Аптекман. За ХПЗ було створено Український науково-дослідний авіадизельний інститут (УНІАДІ). Головним інженером Конструкторського бюро з дизелів був призначений Семен Ізраїльович Коропов, головним інженером дослідного заводу при інституті – уродженець м. Риги Ліфляндської губернії Микола Матіасович Гіршберг, керівником експериментального відділу інституту – полтавець Юрій Борисович Моргуліс.

Інститут проіснував недовго, ймовірно, через репресії, що охопили весь завод. 1935 року групу конструкторів ХПЗ відзначили урядовими нагородами, а вже 1938 року почалися арешти та розстріли її членів.

Маріуполь – важливий промисловий та економічний центр країни, що входив до десятки великих міст України, лідер української металургії, володар найбільшого морського порту та заводів важкої індустрії [3]. Історія заводу «Азовсталь» розпочалася з 1930 року, коли ВРНГ СРСР ухвалила рішення про будівництво нового металургійного заводу в Маріуполі. У 1933 році завод дав першу продукцію.

У Харківському технологічному інституті розуміли значення металургійної промисловості як важливої складової індустріалізації країни. Уже з 1886 року студенти слухали лекції з металургії Аполлона Федоровича Мевіуса, відомого гірничого інженера, який став першим в Україні викладачем ливарної справи. У 1920-х роках спеціальність «Металургія» вже входила до офіційного переліку спеціальностей з підготовки інженерів; було організовано спеціальний факультет. Окремі аспекти металургії вивчали також на хімічному, електротехнічному та інженерно-будівельному факультетах.

Серед лекторів були відомі фахівці: Теодор Михайлович Бер – ініціатор створення в ХТІ металургійної лабораторії, Володимир Андрійович Можаров – головний металург Південного машинобудівного тресту, Євген Гаврилович Шумовський – начальник об'єднаних лабораторій Миколаївського суднобудівного заводу, Михайло Вікторович Врацький – науковий керівник прокатної групи Українського науково-дослідного інституту металів, Лев Самійлович Длугач – старший інженер тресту «Південьсталь», Микола Федорович Лева – заступник директора Українського інституту металів, Григорій Ісайович Штурман – спеціаліст з електрообладнання металургійних заводів, Михайло Олександрович Уралов – спеціаліст з питань застосування уагнетривів у металургійній промисловості тощо.

Випускники ХТІ гідно увійшли до кадрового складу «Азовсталі», а їхня праця сприяла розвитку заводу, збільшенню потужності виробництва, модернізації обладнання та відновленню заводу після Другої світової війни.

1933 року першим директором заводу став один із випускників ХТІ – Яків Семенович Гугель, який раніше очолював Маріупольський новотрубний завод, а з 1930 року – «Азовстальбуд». У будівництві брали участь і випускники інженерно-будівельного факультету, серед них уродженець Катеринославської губернії Михайло Георгійович Григоренко.

На різних ділянках виробництва були задіяні випускники Абрам Соломонович Красовицький, Федір Павлович Неутратов, Теодор Лікайс та інші. 1950 року директором «Азовсталі» став уродженець Юзівки інженер-технолог за спеціальністю «Гаряча обробка металів» Сергій Іларіонович Тищенко (згодом міністр чорної металургії УРСР).

До створення Нікополь-Маріупольського металургійного підприємства «трубопрокатної

фабрики» для прокатки безшовних залізних труб Товариства «Провіданс» причетний харківський інженер Володимир Олександрович Сахарнов. Син селянина, який зумів здобути вищу технічну освіту, обіймав посаду помічника директора заводу 1901 року. За його участю було запущено першу домну заводу.

ХТІ розподіляв молодих фахівців на великі заводи міста Краматорська – Старокраматорський машинобудівний (СКМЗ), Новокраматорський машинобудівний (НКМЗ), Краматорський металургійний завод та Краматорський завод важкого верстатобудування. Праця на цих заводах вважалася престижною, приваблювала швидким кар'єрним зростанням. На Краматорському металургійному заводі випускник 1926 року Григорій Гаврилович Вербовський працював начальником конструкторського спеціального бюро № 2, заступником головного інженера. За його керівництва було спроектовано та розроблено травелерний кран вантажопідйомністю 20х5 т, проліт 45,6 метра, пресовий кран 250х7 т, кран 150х25 т, коксові машини та ряд інших конструкцій. У 1934 році він отримав авторське свідоцтво на винахід оригінальної конструкції напівпортальних кранів для виготовлення якої, вперше у кранобудуванні, було застосовано зварювання на НКМЗ.

Випускник ХТІ 1894 року, уродженець м. Кременчука, Йосип Йосипович Карницький у Харкові був уповноваженим представником німецької фірми «В. Фіцнер та К. Гампер» Краматорського металургійного товариства, з якого і починалася історія Старокраматорського машинобудівного заводу.

Вихованці ХТІ проектували та будували Новокраматорський машинобудівний завод. Леонід Харитонович Копп керував проектуванням заводу та був головним інженером «Крамашбуду», сумчанин Іван Михайлович Литвинов брав участь у проектуванні цехів. Іншим часом полтавець Григорій Наумович Зак також був головним інженером заводу. Георгій Федорович Сисоєв завідував електросектором енергобюро заводу, херсонець Михайло Олексійович Мерчанський – виробництвом 2-го механічного цеху НКМЗ.

Уродженець станції Краматорськ Харківської губернії Юхим Степанович Новосьолов розпочинав трудовий шлях слюсарем на Старокраматорському машинобудівному заводі. Вища освіта, здобута в Харківському механіко-машинобудівному інституті, дозволила йому зробити блискучу кар'єру: начальник конструкторського бюро, головний конструктор СКМЗ, головний інженер Головного управління Наркомату важкого машинобудування СРСР, Директор НКМЗ, міністр будівельного та дорожнього машинобудування СРСР.

Харків з Донбасом пов'язує багаторічна спільна діяльність з освоєння краю, особливо, з моменту організації Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Російської імперії (1877) та до 1918 року, з правлінням у Харкові. У його статуті зазначено, що

його створено для захисту економічних інтересів промисловців Донецько-Придніпровського та Харківського економічних районів перед урядом Російської імперії, а також надання їм консультативної допомоги [4].

Відкриття у Харкові технологічного інституту, не без участі Ради, на багато років вирішило більшу частину кадрових питань Донбасу. Випускники НТУ «ХПІ» – будівельники, механіки, хіміки, електротехніки та металурги усіх поколінь – докладали свою працю та свої знання у перетворення Донецької області на найбільший промисловий регіон України.

Інженер-технолог випуску 1909 року Ярослав Йосипович Чехович керував залізопрокатним цехом Юзівського заводу Новоросійського товариства, Соломон Львович Хацкель був начальником мартенівського цеху та помічником головного механіка Донецького металургійного заводу. Випускник ХТІ В'ячеслав Семенович Тулін, 1948 року був удостоєний звання Лауреата Сталінської премії 1-го ступеня за розробку та впровадження передових методів осушення затоплених шахт Донбасу та відновлення гірничого обладнання, яке значно прискорило темпи відновлення Донбасу.

Біля джерел будівництва вагоноремонтного заводу імені К. Маркса стояв начальник відділу капітального будівництва Олександр Йосипович Ларіонов.

Випускники університету працювали і на луганських заводах. Випускник 1896 року Вільгельм Генріхович Штам і випускник 1900 року Василь Олександрович Абросимов працювали на патронному заводі. Історія Луганського паровозобудівного заводу, в нашій статті, розпочинається з імені випускника 1894 р. Адольфа Станіславовича Макомаського, який обіймав посаду помічника директора машинобудівних заводів Густава Гартмана (Gustav Hartmann).

Інженери-технологи з Харкова обіймали провідні керівні посади: випускник 1899 року Владислав Ієронімович Зданович завідував електротехнічним відділенням заводу, Григорій Дем'янович Грачов працював заступником начальника прокатного цеху, Євген Карлович Засе – начальником складального відділення паровозного цеху, полтавчанин Пилип Іванович Потапенко очолював групу ТЕЦ.

Макіївка – один із центрів важкої промисловості України. Було залучено чимало фінансових засобів та людських ресурсів для розвитку економіки краю. У непрості часи випускники університету керували робочими процесами, запроваджували нові технології, створювали та розвивали потужності заводів. Випускник інституту Іван Федорович Білобров був директором Макіївського металургійного заводу, Іван Олександрович Юрков – головним інженером, Тимофій Климентович Бельцов – завідувачем хімічної лабораторії, харків'янин Микола Матвійович Глаголев випробовував газові двигуни тощо.

Відомий спеціаліст з технологій коксування та збагачення вугілля сумчанин Іван Євстафійович

Коробчанський обіймав посаду заступника головного інженера управління «Коксохім-монтаж» з будівництва Ново-Макіївського коксохімічного заводу.

Хімічна промисловість Донбасу розвивалася завдяки праці і випускників університету: Іван Якович Володін працював головним інженером Сталінського коксобензолного заводу, Іван Полікарпович Прокопович, уродженець Богодухівського повіту Харківської губернії, – начальником відділу Алчевського коксохімічного заводу. Полтавець Аврам Мендельович Мірінгоф очолював відділ хлорбензолу Донецького содового заводу, а уродженець Ковенської губернії Іван Миколайович Дегозький обіймав посаду головного інженера. Директором Лисичанського азотно-тукового заводу був Ілля Матвійович Барський (згодом заступник начальника відділу хімічної промисловості з капітального будівництва Держплану СРСР). Формат статті не дозволяє повною мірою розкрити заводські історії інших міст України та діяльність багатьох інженерів випускників ХТІ, тож подаємо короткі відомості про деяких з них.

Харків та Суми пов'язує історія розвиненої цукрової промисловості, починаючи з кінця XIX століття. У різний час 12 випускників ХТІ були директорами цукрових заводів у Харківській губернії, з них 9 – у Сумському повіті.

Вихованці інституту відомі і в галузі суднобудування. Федосій Лазарович Федосов був директором суднобудівних заводів у місті Миколаєві, Олександр Миколайович Харкевич – головним інженером. Директором Одеського судноремонтного заводу був Олександр Григорович Малішевський.

Одне з найстаріших міст Слобідської України Ізюм (засноване 1681 року) добре відоме завдяки Ізюмському тепловозоремонтному (від 1915) та Ізюмському приладобудівному заводам. На початку 1920-х років уродженець м. Двінська Микола Львович Іванов працював помічником начальника цеху, потім заступником директора Ізюмського паровозоремонтного заводу, а на початку 1930-х заводом керував Микола Степанович Ачкасов. З Ізюмським приладобудівним заводом пов'язана діяльність технічного директора, професора ХТІ, одного з організаторів вітчизняного виробництва скла, члена-кореспондента АН СРСР Григорія Юлійовича Жуковського. Під його керівництвом було збудовано завод, і відомо, що 13 травня 1923 року Г.Ю. Жуковський сам особисто зварив перше крон-скло – тип безбарвного оптичного скла. З цього дня і розпочалася історія Ізюмського заводу оптичного скла [5].

Випускники ХТІ, пов'язані з Бахмутом Катеринославської губернії, а саме: директор заводу вогнетривких виробів М. А. Ковалевського Юрій Олександрович Наткін (1891 рік) і керуючий дрого-цвяховим заводом Веніамін Рафаїлович Земельс (1908 рік).

Поза уваги статті залишилися численні заводські історії міст Харківської та Катеринославської губерній, через значний пласт інформації, велику кількість випускників інституту серед керівної ланки підприємств цих регіонів. І все ж зазначимо кілька імен представників технічної інтелігенції мужнього та нескореного міста Запоріжжя. Це Семен Михайлович Шабашвілі – директор запорізького заводу «Комунар», уродженець Льежа (Бельгія) Олександр Миронович Сойфер – заступник начальника конструкторського відділу Запорізького моторобудівного заводу № 29, харків'янин Володимир Іванович Сатарін – старший інженер-проектувальник шлакокаментного заводу. Микола Іванович Лукашкін, після Другої світової війни, займався відновленням першої черги заводу «Запоріжсталь» (згодом, заступник міністра будівництва підприємств важкої індустрії СРСР).

Маємо уклінно згадати славетні імена викладачів та випускників електротехнічних та будівельних спеціальностей технологічного інституту, які на теренах України споруджували промислові та житлові об'єкти, мости та дороги, проєктували та розвивали водопровідні й каналізаційні мережі, займалися розвитком електричних мереж та електричного транспорту, будівництвом ГЕС та ГРЕС: Олексій Миколайович Бекетов, Сергій Іліодорович Загоскін, Андрій Степанович Ваценко, Костянтин Олексійович Зворикін, Павло Петрович Копняєв, Олександр Михайлович Кузнецов, Михайло Іванович Ловцов, Михайло Соломонович Луцький, Микола Георгійович Малішевський, Іван Іванович Малозьомов, Аркадій Львович Молокін, Яків Іванович Ніколін, Микола Дмитрович Плехов, Євген Наумович Сердюк, Маріан Харманський, Володимир Васильович Хрустальов, Юлій Семенович Цауне, Даниїл Самойлович Черкес, Григорій Олександрович Яновицький та ін.

Ця плеяда блискучих науковців, архітекторів, інженерів Харкова будували та упорядковували міста України, залишивши після себе пам'ятки архітектури, чудову інфраструктуру міст, наукові школи та численні наукові праці.

За кожним з них – десятки талановитих учнів, які продовжили справу своїх учителів і віддали свої знання й таланти на благо народу. Багатьом із них випала доля відновлювати Харкова з руїн Другої світової війни. Олексій Толстой у статті «Фашистські злочинці» (1943 р.) свідчить: «...виходжу на Університетську вулицю, що вимерла, і дивлюся з височини вниз, за Лопань, на західну частину Харкова. Вона звідси вся, як на долоні: обриси будівель, що йдуть до горизонту, величезні будинки, що сліпають порожніми вікнами, дахи заводських корпусів, що провалилися. Виходжу на головну вулицю – Сумську. Від краю і до краю вона схожа на руїни гігантської Помпеї, лише подекуди вцілів будинок і вже вставлені шибки, і димлять висунуті в квартиру залізні труби пічок.

Далі величезна чудова площа, де височіють будинки промисловості, проєктів, готелі, універмаги. Все це порожні, випалені каркаси. Скільки тут було витрачено праці та таланту! Німці, як скажені, все це висадили в повітря, спалили, зруйнували так само, як усі 36 вищих навчальних закладів Харкова так само, як заводи-гіганти, де була побудована перша надпотужна турбіна. Німці жорстоко покалічили Харків, підірвали його життєвий центр і залишили, як незабутню пам'ять про себе. Тим самим німці підставили свою голову під караючий меч суду та відплати».

Висновки. Досліджуючи потужну роботу випускників Харківського технологічного інституту на благо України, а нині Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», ми дійшли таких висновків:

– перше покоління випускників інженерів ХТІ – уродженці центральних та південно-східних губерній імперської Росії, а також Віленської, Люблінської, Курляндської, Бессарабської, Бакинської, Каліської, Подільської, Тифліської, Варшавської губерній, працювали над перетворенням традиційно сільськогосподарського краю на великий промисловий регіон;

– друге покоління механіків, електриків, будівельників, хіміків відданою працею, за короткий термін, створило потужну індустріальну Україну;

– на долю третього та четвертого поколінь випали лихі роки Другої світової війни та звитяжна праця з відновлення, розвитку промисловості, покращення добробуту народу;

– нове покоління інженерів захищає незалежність України, примножує її славу. Вони відновлять країну з руїн, перетворять її на процвітаючу європейську державу, впишуть свої імена в історію. Незалежній Україні судилося перемогти, відродитися та процвітати.

Список літератури

1. Бистриченко А.В. (1995). *ХТЗ – Завод імені Малішева. 1895–1995. Коротка історія розвитку*; А.В. Бистриченко, Є.І. Добровольський, А.П. Дроботенко та ін. Харків: Прапор.
2. Павлова Г.В. Тракторизація – як вона є: презентація подарунка бібліотеці від В.П. Козоріза книги «Під знаком трактора». Retrieved from <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/tractors>
3. Азовсталь. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Азовсталь>
4. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Рада_з'їзду_гірничопромисловців_півдня_Росії
5. Ізюмський приладобудівний завод. Retrieved from http://https://uk.wikipedia.org/wiki/Ізюмський_приладобудівний_завод
6. Історія Харківського технологічного інституту в особах. Retrieved from <http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY.html>
7. Студенти та випускники Харківського технологічного інституту. Retrieved from http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/vipuskniki_khti/index.html

References (transliterated)

1. Bystrychenko A.V. (1995). KhPZ – Zavod imeni Malysheva. 1895–1995. Korotka istoriia rozvytku ; A.V. Bystrychenko, Ye.I. Dobrovolskyi, A.P. Drobotenko ta in. Kharkiv : Prapor.
2. Pavlova H.V. Traktoryzatsiia – yak vona ye: prezentatsiia podarunka bibliotetsi vid V. P. Kozoriza knyhy «Pid znakom traktora». Retrieved from <http://library.kpi.kharkov.ua/uk/tractors>
3. Azovstal. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Azovstal>
4. Rada Zizdu himyochopromyslovtiv Pivdnia Rosii. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Rada_z%27izdiv_himyochopromysl_otsiv_pivdnia_Rosii
5. Iziunskyi prykladobudivnyi zavod. Retrieved from http://https://uk.wikipedia.org/wiki/Iziunskyi_prykladobudivnyi_z_avod
6. Istoriiia Kharkivskoho tekhnolohichnoho instytutu v osobakh. Retrieved from <http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/PREPODAVATELY.html>
7. Studenty ta vypusnyky Kharkivskoho tekhnolohichnoho instytutu. Retrieved from http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/vipusniki_khti/index.html

Надійшла (received) 11.09.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Павлова Галина Вікторівна (Galyna Pavlova) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувача відділу рідкісних книг та рукописів науково-технічної бібліотеки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3558-6614>;

Семененко Лариса Петрівна (Larysa Semenenko) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувача відділу електронних ресурсів науково-технічної бібліотеки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8728-8873>

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

УДК 796.011.2-057.87:378.147

doi: 10.20998/2227-6890.2023.2.21

В.П. РОДИГІНА, О.І. БЛОШЕНКО

ДИСТАНЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ЗВО У ПОРІВНЯННІ З ТРАДИЦІЙНОЮ ФОРМОЮ НАВЧАННЯ

У статті розглянута оцінка можливостей дистанційної форми практичного навчання з фізичного виховання для підтримки рівня фізичного та психічного здоров'я студентів в умовах воєнного стану та результати впровадження у навчальний процес очних занять з фізичного виховання (за бажанням та можливостями студентів відвідувати заняття з плавання в басейні) з огляду на доступність спортивного інвентарю, групових форм спілкування та безпосереднього контакту з викладачем. Для вирішення поставлених завдань були використані методи педагогічного спостереження, опитування, аналіз літератури та узагальнення інформації, логічні та математико-статистичні методи наукового дослідження.

Ключові слова: студенти, фізичне виховання, фізичне здоров'я, дистанційна форма навчання.

V.P. RODYHINA, O.I. BLOSHENKO

DISTANCE CLASSES ON PHYSICAL TRAINING AT THE HEI IN COMPARANCE WITH TRADITIONAL FORM OF EDUCATION

The article examines the feasibility of a distance form of practical training from physical training to maintain the level of physical and mental health of students in the minds of the military and the results of training in the initial process of physical training in Bathroom (due to the desire and ability of students to swim in the pool) at a glance on the availability of sports equipment, group forms of spilkuvaniya and direct contact with the depositor. To achieve the highest objectives, the methods of pedagogical care, training, literature analysis and information mining, logical and mathematical - statistical methods were used.

Key words: students, physical training, physical health, distance learning.

Постановка проблеми. На даний час багато ЗВО східної та північної України застосовують дистанційний формат навчання. Ситуація, в плані організації та проведення практичних занять з фізичного виховання в умовах воєнного стану, ускладнена тим, що багато студентів знаходяться або закордоном, або в регіонах постійних ворожих обстрілів. Також, у разі повітряної тривоги, викладачі вимушені переривати заняття та наголошувати на забезпечення міри безпеки (знаходження в бомбосховищах, інших безпечних місцях).

Як свідчить освітня практика, теоретична частина навчальних програм може освоюватися студентами у дистанційному режимі. Проте, організація практичних занять, зокрема, з фізичного виховання, як і раніше, актуалізує очний формат їх проведення. В окремих ЗВО зберігається дистанційна форма навчання з усіх навчальних дисциплін, у тому числі, й з таких практичних, як фізичне виховання.

У зв'язку з цим проблема організації фізичного виховання у ЗВО у вигляді практичних занять в

онлайн-режимі для студентів неспортивних спеціальностей представляє особливу актуальність, незважаючи на те, що для цих груп фізична активність не є професійною цінністю.

Ні в кого не викликає сумніву той факт, що активний руховий режим є одним з ефективних засобів усунення несприятливого впливу нервово-емоційної напруги, зміцнення здоров'я та забезпечення високої розумової працездатності людини. Тому серед багатьох факторів, що впливають на здоров'я та працездатність студентів, особлива увага приділяється стану фізичного та психічного здоров'я, рівню фізичної підготовленості, особливо в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розбудови ефективної системи дистанційного навчання з фізичного виховання є актуальною та потребує особливого організаційного і науково-методичного підходу відповідно до стандартів вищої освіти. Результати аналізу науково-методичної літератури з проблеми дистанційного та змішаного навчання з фізичного виховання в умовах

воєнного стану свідчать, що на сьогодні дана проблема залишається недостатньо дослідженою.

Окремі питання дистанційного та змішаного навчання з фізичного виховання розглянуто в роботах таких дослідників, як: Г. Бойко [1], В. Джерелій [4], А. Кокарева [3], О. Качалов [2], Т. Козлова [1], О. Лускань Л. [2], Муравський [2], В. Мунтян [2], Ю. Новицький [2], В. Пасько [6], О. Попрошаєв [4], О. Церковна [6], Л. Філенко [6], С. Шарафутдинова [1], Л. Штихно [7] та інших авторів.

Метою статті є оцінка можливостей дистанційної форми практичного навчання з фізичного виховання для підтримки рівня фізичного та психічного здоров'я студентів 1-3 курсів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ»).

Виклад основного матеріалу. Досліджування здійснювалося на базі НТУ «ХПІ» у період з лютого 2022 року до теперішнього часу і було спрямоване на вивчення фізичної активності студентів, а також оцінку їхньої думки про рівень свого фізичного та психічного здоров'я та можливість його збереження в умовах онлайн-навчання з фізичного виховання.

В опитуванні взяло участь 144 студенти (відділення плавання) в НТУ «ХПІ». З них 53 студенти (36,8%) – 1-й курс, 55 студентів (38,2%) – 2-й курс, 36 студентів (25%) – 3-й курс.

У зв'язку з російською військовою агресією проти нашої країни, починаючи з 24 лютого 2022 року, весь освітній процес було переведено на дистанційний режим, у східній та північній частині України. Це супроводжувалось великою емоційною напругою, порушенням режиму роботи (велику кількість часу проводять біля монітора комп'ютеру) та відпочинку, збільшенням обсягу живлення та максимально зниженою руховою активністю.

Результати опитування студентів щодо самооцінки рівня своєї фізичної підготовленості показали, що 15 студентів (10 %) вважають свій рівень фізичної підготовленості високим, 82 студентів (57 %) оцінюють як середній та 47 студентів (33 %) визначають його як низький.

Опитування про самооцінку рівня своєї фізичної активності показало, що 12 студентів (9 %) вважають його високим, 65 (45 %) – середнім та 67 (46%) визнають свій рівень фізичної активності низьким.

На запитання «Як Ви оцінюєте свій стан свого фізичного здоров'я?», лише 15 студентів (10 %) вибрали відповідь «відмінний». Відповідь «добрий» обрало 40 студентів (28 %), відповідь «середній» обрало 49 студентів (34 %), відповідь «задовільний» була використана в 33 випадках (23 %), а оцінили свій поточний фізичний стан «поганий» – 7 студентів (5%).

Відповідь на запитання «Як Ви оцінюєте свій поточний психічний стан?» також представляв 5-бальну шкалу оцінки. Частота відповідей була наступною: «відмінно» – 21 раз (10 %), «добре» – 63 рази (30 %), «середнє» – 41 раз (19,5 %), «задовільно» і

«погано» – 53 рази (25,2%) та 32 рази (15,2%) відповідно.

Згідно з рекомендаціями ВООЗ, займатися фізично активною діяльністю для дорослих людей від 18 до 50 років потрібно не менше 60 хвилин в день. Регулярність інтенсивних тренувань з урахуванням робочої (навчальної) зайнятості людини повинна бути не менше ніж 2 рази на тиждень.

Заняття з фізичного виховання для студентів у НТУ «ХПІ» (згідно з навчальним планом) проводяться з регулярністю 2 рази на тиждень протягом 1-3 курсів навчання.

Вивчення періодичності та регулярності відвідування занять з фізичного виховання виявило, що більшість студентів (41%) – 60 осіб – займалися рідше одного разу на тиждень. Хоча б один раз на тиждень займалися 36 студентів (25%). Таким чином, заняття фізичними вправами у 95 студентів (66 %) не можна назвати регулярними і такими, що дають стійкий позитивний ефект. І лише 49 студентів (34%) займалися дійсно регулярно, з яких 36 особи (25%) займалися двічі на тиждень, а 13 (9 %) – частіше трьох разів на тиждень.

Дистанційні практичні заняття з фізичного виховання допомагають студентам покращити рівень фізичного та психічного стану здоров'я, однак до рівня очних занять за даним показником ще далеко. Найбільша відмінність виявлена серед студентів, які займаються рідше одного разу на тиждень.

Крім того, результат у 34% студентів, які регулярно займаються фізичною активністю (два та більше разів на тиждень) розходиться з самооцінкою студентів рівня своєї фізичної активності. Це може бути пов'язано, як із складнощами он-лайн навчання студентами важливості регулярності занять фізичними вправами, так і з віднесенням ними своєї активності в повсякденному житті до довільної фізичної активності. Тому це питання вимагає подальшого уточнення.

Так, оскільки починаючи з лютого 2022 року всі заняття з фізичної культури у «ХПІ» проводяться дистанційно, важливим було оцінити думку студентів про значущість очних занять. На питання «Як Ви вважаєте, пари в очній формі підвищили б Ваш інтерес до занять фізичним вихованням?» 48 студентів (33 %) відповіли ствердно та 33 студента (23 %) допустили таку можливість. Для 10 студентів (7 %) форма організації заняття не має значення, оскільки їх інтерес і так високий, а 27 студентів (19 %) байдуже ставляться до формату навчання через низький інтерес до фізичної активності, ще 30 студентів (21 %) віддали перевагу продовженню займатися самостійно. Таким чином, переважна більшість студентів (62 %) висловилися за проведення занять в очному форматі (з дотриманням безпекових вимог).

В осінньому семестрі 2023-2024 навчального року у студентів (відділення плавання) з'явилася можливість вибору (за їх бажанням та можливостями) між теоретичними заняттями, участю у практичному он-лайн зайняттях з сухого плавання з викладачами університету та заняттями з плавання з відвідуванням басейна.

На жаль, лише у 20 студентів (14 %) виникло бажання та можливість відвідувати очні заняття з плавання 1 – 2 рази та тиждень. На початку очних занять студенти відчували швидку стомлюваність, нестачу сил, проблеми з диханням при плаванні та інше. У міру відвідування занять з плавання усі недоліки було ліквідовано. Студенти відчували приплив сил, підвищення м'язового тону, відчули оздоровлення всього організму, зміцнення нервової системи, зменшення тривожності та впевненість у своїх силах.

За рахунок організації очних занять з плавання рівень фізичної активності студентів значно підвищився, проте повернутися до показників мирного часу поки що не вдалося.

Висновки. На даний час навчальна дисципліна «Фізичне виховання» – це єдина дисципліна, яка виконує одночасно освітні, виховні й здоров'язберігаючі завдання та відіграє важливішу роль у підготовці майбутніх фахівців до професійної діяльності.

Студентам бракує мотивації, бажання вивчати програмний матеріал, виконувати фізичні вправи для підтримки власного здоров'я, не вистачає студентам дисципліни та самодисципліни, розуміння основ здоров'я, фізичного виховання. Усе це може бути пов'язано з такими об'єктивними проблемами воєнного стану, як: відсутність нормальних умов для занять, приміщень, електрики, Інтернету тощо. Запровадження практичних очних занять з фізичної культури в очному форматі дозволило підвищити рівень фізичної активності студентів НТУ «ХПІ», проте повернутись до показників мирного часу не вдалося.

Очні заняття через доступність спортивного інвентарю, групових форм спілкування та безпосереднього контакту з викладачем надають найкращий оздоровчий ефект, сприяють позбавленню від шкідливого впливу надмірної тривожності та стресу, особливо в регіонах постійних ворожих обстрілів.

З точки зору збереження та примноження здоров'я, а також популяризації здорового способу життя та освіти студентів у цьому питанні, повернення до очної форми є оптимальною умовою за низкою вищеписаних причин.

В умовах неможливості проведення очних занять, викладачі кафедри фізичного виховання здійснюють акцент на засвоєння основ здоров'я, основних методичних рекомендацій з розвитку фізичних якостей, фізичної активності та пошуку оптимальних варіантів проведення студентами самостійних занять.

1. Бойко Г., Козлова Т., Шарафутдінова С. (2023). Дослідження мотивації до занять з фізичного виховання в умовах воєнного стану. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. № 1 (159). С. 12-14.

2. Качалов О.Ю., Новицький Ю.В., Муравський Л.В., Лускань О.Ю. (2023). Формування умінь студентів щодо самостійних занять фізичними вправами в особливостях викладання рухових технологій як ключової частини основи здоров'я особистості в умовах військового стану. *V International Scientific and Theoretical Conference «The current state of development of world science: characteristics and features»* June 2, 2023; Lisbon, Portugal. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-02.06.2023>

3. Кокарева А.М. (2022). Особливості дистанційного навчання здобувачів вищої освіти в умовах війни. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти*. № 1. С. 52-53

4. Мунтян В., Попрошаєв О., Джерелій В. (2023). Особливості організації онлайн занять з фізичного виховання та оцінки результатів навчання в умовах воєнного стану. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. № 3 (162). С. 293-300.

5. Наказ МОН України № 235 «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану» від 07.03.2022 р. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>

6. Церковна О.В., Філенко Л.В., Пасько В.В., Помещикова І.П., Пащенко Н.О. (2023). Пошук шляхів оптимізації навчального процесу з фізичного виховання в технічному закладі вищої освіти в умовах військового часу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. № 5 (164). С. 156-163.

7. Штихно Л.В. (2016). Дистанційне навчання як перспективний напрям розвитку сучасної освіти. *Молодий вчений*. № 6 (33). С. 489–493.

References (transliterated)

1. Boiko H., Kozlova T., Sharafutdynova S. (2023). Doslidzhennia motyvatsii do zaniat z fizychnoho vykhovannia v umovakh voiennoho stanu. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova. Serii 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport)*. № 1 (159). S. 12-14.

2. Kachalov O.Iu., Novytskyi Yu.V., Muravskiy L.V., Luskan O.Iu. (2023). Formuvannia umin studentiv shchodo samostiinykh zaniat fizychnymy vpravamy v osoblyvostiakh vykladannia rukhovyykh tekhnolohii yak kluchovoi chastyiny osnovy zdorovia osobystosti v umovakh viiskovoho stanu. *V International Scientific and Theoretical Conference «The current state of development of world science: characteristics and features»* June 2, 2023; Lisbon, Portugal. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-02.06.2023>

3. Kokarieva A.M. (2022). Osoblyvosti dystantsiinoho navchannia zdobuvachiv vyshchoi osvity v umovakh viiny. *Aktualni problemy vyshchoi profesiinoi osvity*. № 1. S. 52-53

4. Muntian V., Poproshaiev O., Dzhherelii V. (2023). Osoblyvosti orhanizatsii onlain zaniat z fizychnoho vykhovannia ta otsinky rezultativ navchannia v umovakh

voiennoho stanu. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova. Serii 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport). № 3 (162). S. 293-300.

5. Nakaz MON Ukrainy № 235 «Pro deiaki pytannia orhanizatsii roboty zakladiv fakhovoi peredvyshchoi, vyshchoi osvity na chas voiennoho stanu» vid 07.03.2022 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>

6. Tserkovna O.V., Filenko L.V., Pasko V.V., Pomeshchykova I.P., Pashchenko N.O. (2023). Poshuk shliakhiv optymizatsii navchalnoho protsesu z fizychnoho

vykhovannia v tekhnichnomu zakladi vyshchoi osvity v umovakh viiskovoho chasu. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova. Serii 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport). № 5 (164). S. 156-163.

7. Shtykhno L.V. (2016). Dystantsiine navchannia yak perspektyvnyi napriam rozvytku suchasnoi osvity. Molodyi vchenyi. № 6 (33). S. 489–493.

Надійшла (received) 20.11.2023

Відомості про авторів / About the Authors

Родигіна Віта Петрівна (Rodyhina Vita) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-1318>;

Блошенко Олена Іванівна (Olena Bloschenko) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1278-7392>

ЗМІСТ

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ	4
ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	6
<i>Безродний А.Г.</i> Методологічний аналіз еволюціонізму та креаціонізму.....	6
<i>Годзь Н.Б., Круць О.А.</i> Реабілітація як відновлення цілісності в контексті особливостей розуміння практичного значення застосування лінгво-філософського аналізу сучасної дійсності.....	9
<i>Косс А.М.</i> Трансгуманізм як технологія до безсмертя: історико-філософські розвилки	15
<i>Кузьменко Н.А.</i> Вплив кризових ситуацій на людей з лідерською життєвою позицією: соціально-філософський аспект	20
<i>Нікітенко В.О.</i> Філософія війни: вплив на суспільний розвиток і науково-технічний прогрес.....	24
<i>Сунь В., Дольська О.О.</i> Про інтелектуальні зрушення в історії людства (мислення для інформаційного простору).....	30
<i>Шимченко О.В.</i> Взаємозв'язок технологічної та інтелектуальної трансформації сучасної цивілізації....	38
ПРАВО ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ	43
<i>Білоконь М.В.</i> Міжнародно-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки в Україні в умовах воєнного стану	43
<i>Боковикова Ю. В</i> Роль і місце Ради національної безпеки і оборони серед суб'єктів забезпечення екологічної безпеки.....	49
<i>Булгакова Д.А., Ступнік В.С.</i> Оцінка відповідальності за умови керування транспортними засобами зі штучним інтелектом.....	53
<i>Дзюндзюк В.Б., Дзюндзюк Б.В.</i> Безпекова екологічна політика в контексті реалізації цілей сталого розвитку.....	63
<i>Кошкарів Ю.Ю., Асєєва І.В., Алієва П.І.</i> Становлення держави як потужного інструменту захисту від соціальних ризиків: міжнародний досвід.....	68
<i>Круглов В.В., Терещенко Д.А.</i> Інновації в системі державного управління	74
<i>Михайловська О.В.</i> Державна політика в екологічній сфері: безпекова складова.....	79
<i>Статівка Н.В., Бойко Ж.О.</i> Роль держави у розвитку соціальної інфраструктури для покращення якості життя сільського населення.....	85
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ ЗМІН	89
<i>Грень Л.М., Сосіпатров А.М.</i> Ініціативна реконструкція занедбаних будівель як спосіб формування фондів житла для внутрішньо переміщених осіб.....	89
<i>Костіна Л.В., Лябах Н.В.</i> Організація роботи у закладах освіти для дітей з ООП при дистанційній формі навчання (з досвіду роботи)	93
<i>Новосьолова С.Ю.</i> Когнітивне мислення у людей, які мають проблеми з опорно-руховим апаратом: соціально-психологічний аспект.....	97
ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ ТА ТЕХНІЧНИХ НАУК	103
<i>Гаврилова І.М., Педаш Д.О.</i> Неологізми науково-технічної направленості.....	103
УКРАЇНОЗНАВСТВО, КУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ НАУКИ	108
<i>Павлова Г.В., Семененко Л.П.</i> Харківський технологічний інститут у становленні і розвитку індустріальної України	108
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	115
<i>Родигіна В.П., Блошенко О.І.</i> Дистанційні заняття з фізичного виховання у ЗВО у порівнянні з традиційною формою навчання	115

CONTENT

CHRONICLE: DATES, EVENTS, PERSONALITIES	4
PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY: THEORY AND PRACTICE	6
<i>Bezrodnyy A.G.</i> Methodological analysis of evolutionism and creationism	6
<i>Godz N.B., Kruts O.A.</i> Rehabilitation as the restoration of integrity in the context of the features of understanding the practical significance of the application of linguistic and philosophical analysis of modern reality	9
<i>Koss A.M.</i> Transhumanism as a technology to immortality: historical and philosophical ramifications	15
<i>Kuzmenko N.A.</i> The influence of crisis situations on people with leadership positions: social and philosophical aspect.....	20
<i>Nikitenko V.O.</i> Philosophy of war: impact on social development and scientific & technological progress	24
<i>Sun V., Dolska O.O.</i> On intellectual movements in human history (thinking for the information space).....	30
<i>Shimchenko O.V.</i> Interconnection of technological and intellectual transformation of civilization	38
LAW AND PUBLIC ADMINISTRATION OF SOCIAL DEVELOPMENT	43
<i>Bilokon M.V.</i> International legal mechanism for ensuring environmental security in Ukraine during the conditions of marital state.....	43
<i>Bokovykova Yu.V.</i> The role and place of the National security and defense council among environmental security entities.....	49
<i>Bulgakova D.A., Stupnik V.S.</i> The responsibility assessment in the scenario of driving AI-based vehicles	53
<i>Dziundziuk V.B., Dziundziuk B.V.</i> Safe environmental policy in context implementation of sustainable development goals	63
<i>Koshkarov Yu.Yu., Asieieva I.V., Aliyeva P.I.</i> Establishment of the state as a powerful instrument of protection against social risks: international experience	68
<i>Kruhlov V.V., Tereshchenko D.A.</i> Innovations in the system of public administration.....	74
<i>Mykhailovska O.V.</i> State policy in the environmental sphere: a safe component	79
<i>Stativka N.V., Boyko Z.O.</i> The role of the state in the development of social infrastructure to improve the quality of life of the rural population	85
SOCIAL POLICY AND SOCIAL WELFARE IN THE SOCIETY OF CHANGE	89
<i>Hren L.M., Sosipatrov A.M.</i> Initiative reconstruction of neglected buildings as a way of forming housing funds for internally displaced persons	89
<i>Kostina L.V., Liabakh N.V.</i> Organization of work in educational institutions for children with SEN with distance education (from work experience).....	93
<i>Novosolova S.Yu.</i> Cognitive thinking in people who have problems with the muscle-muscle system: a social-psychological aspect.....	97
INTEGRATION OF PHILOLOGY AND TECHNICAL SCIENCES	103
<i>Havrylova I.M., Pedash D.O.</i> Neologisms of scientific and technical neologisms	103
UKRAINIAN STUDIES, CULTUROLOGY AND HISTORY OF SCIENCE	108
<i>Pavlova G.V., Semenenko L.P.</i> Kharkiv institute of technology in the establishment and development of industrial Ukraine	108
PHYSICAL CULTURE IN HIGH SCHOOL: HISTORY AND PRESENT	115
<i>Rodyhina V.P., Bloshenko O.I.</i> Distance classes on physical training at the HEI in comparance with traditional form of education.....	115